

SCHÜTZ ANTAL

É L E T E M

EMLÉKEZÉSEK

BUDAPEST

A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

A magyar piarista rendfőnök 1708/1942. st. engedelmével

Nihil obstat. *Dr. Michad Maraell*, censor dioecesanus. Nr.
9851/1942. Imprimatur. Strigonii die 11. Decembrie 1942.
Dr Joannes Drahos, vicarius generalis.

Stepbaneum nyomda Budapest, VIII., Szentkirály i-utca 28.
Felelős: if J. Kohl Ferenc.

A háromszáz éve
magyar tereken vitézkező
piarista rendnek
fiúi kegyelettel ajánlva

ELÖLJÁRÓBAN.

1941 február 16-ra virradó éjszaka súlyos agyvérömlés ért. Hazánk legjelesebb orvosainak egybehangzó megállapításai szerint „nem konstitúciós alapon, hanem erőltetett szellemi munka miatt”.

Hosszú szünetre voltam ítélve. Talán ezért, talán korom miatt is, akkor többet foglalkoztam múltammal és megérlelődött bennem az önéletrajz gondolata. Nem mintha életemet olyan fontos történelmi eseménynek tartanám, hogy könyvet érdemel. Hanem némelyek talán érdeklődnek múltam iránt és hiteles fölvilágosítások híján esetleg rossz nyomon keresnék, ami iránt érdeklődnek.

Az a meggyőződés is sugalmazott, hogy minden élet Istennek egy-egy műve s mint ilyen lehet jellemzés tárgya. Törekedtem arra, hogy csak azt írjam le, ami az említett érdeklődés szempontjából jelentős. Ott is az egyéniben lehetőleg az általánost igyekeztem fölmutatni, amint vagy gyökereiben belenyúlik a metafizikumba, vagy erőteljesebben fölatal az értékvilágba, vagy legalább mint szimbólum sugározza az általános szabályt a tapasztalati valóságban.

Arra is kellett gondolnom, hogy Newman példájára, apologia pro vita-val tartozom. De csak igazat írtam. Az indítóokokat azonban, melyeket az Úr Istenen kívül csak én ismerek, néhol meg kellett világítanom.

Azt is írhattam volna rá, amit a németek úgy fejeznek ki: Erlebtes und Erstrebtes. Hisz aki sokáig él, sokat megér, ha „érzéseit és gondolatait nyom nélkül elröppenni nem hagyta”, és ha fölfelé, értem az örökkévalóság világa felé élt. Azért is jó talán a végén visszanézni az életre, mert akkor tűnik ki igazán, mennyi jóakarás és nagyratörés maradt ott üszögében. Ez alázatosságra és befelé- meg fölfelénézésre szólít.

Falum.

Születésem helye Kistószeg, a régi Magyarország Torontál megyéjében. Kis falu. Mindössze 124 házszáma van, három utcája és kb. ezer lakosa. Német telepesek alapították Mária Terézia korában, közel Nagytószeghez. Ez nagyjából szintén ekkora. Mégis a két kis faluból alakult politikai község székhelye, mert ott van a jegyző, orvos, patika, pap és templom.

Miért kerül a templom Nagytószegre, annak is a végére, arra nézve a községek közt szokásos ugratás úgy tudja, hogy a templom-építés idején (a 19. század elején) mind a két község akarta volna a templomot és kellő díszben (a „svábok” mindig híresek voltak szép lovaikról és ilyenkor kitettek magukért) mindkét község küldöttsége versenyt sietett Temesvárra a püspökhöz, hogy megkaparítsák a maguk számára a templom-építés jogát. A kistószegieket titokban nagyon jókor indultak és így nagy előzésben voltak. Ebben talán el is bizakodtak, a hosszú útban és a nagy sietségben meg is szomjaztak. Denique betértek, s közben a józanabb nagytószegieket elébük kerültek. A főriadt kistószegi Achilleusok már Temesvárt a püspöknél találták a nagytószegi teknősöket és gyors futásuk sem tudta legyűrni a „res iudicata”¹ magas falát. Hogy azonban a kistószegieket nem

¹ Befejezett ügy.

volt templomuk, ez úgy gondolom, döntő volt vallási életük alakulásában (Lásd 22. lap.)

Mi a templommal ellenkező faluvégén laktunk. Nekem jó negyedóraiba került a templombamenetel, de nem emlékszem, hogy akár télen, akár jó időben, egyszer is elhagytam volna. Ez az út keresztül vezetett. a mi utcánkon, a falu végén rövid fasonon és egy utcán, mely a szabályos négyszögben épült két falut összekötötte: az *Und-oti*. így nevezte el a nép, mert a két falu egy község volt: Mastort „und” Heufeld.

Még van az én falumnak egy nevezetessége. *Három vasúti állomása van*. Kettő gyorvonati; igaz, az egyik nyolc km-nyire van, a másik meg tizenöt. Többnyire természetesen a személyvonatit használtuk, a szenthubertit. Ez is négy km-nyire van, de legalább gyalog megjárható. Úgy is szoktam; annival is inkább, mert a jó alföldi talaj esős időben teljesen járhatatlan bármilyen alkalmatosságnak — kivéve a jó hátraslovat. De ezt nem mertem igénybevenni, mert a lovaglás nemes mesterségében egész életemben nem vittem sokra.

Már ez a körülmény is jelzi, hogy az én falum igazán az „Isten háta mögött” van. S ez nekem jót tett. Az Úristen olyan helyre tett, amely távol volt az elkülsőségesítő „kultúrától”. A természet és fakadó élet ölébe utalt és erős várfallal gondoskodott, hogy még arra a kultúrára is, mely ama várfalos belül került, a természet gyermekének tágra nyílt szemével nézzek. Ennek az elszi-

geteltségnek első áldása volt, hogy közvetlen érintkezésben maradtam az érintetlen természettel és annak még a kultúrától nem igen befolyásolt, tehát némileg még ősi művelésével.

A Mária Terézia-korabeli délvidéki telepesek községei jól átgondolt egyetemes terv szerint épültek: a házak (jól emlékszem, az Und-ban még állt egy ház a település korából döngölt falaival és vastag zsúpfödélével) tágas, egy holdas (egy kataszteri hold 1600 négyzetöl) udvara szinte fölkinálkozott játéktérnek — kevés is volt a kb. száz gazdudvarból, melyet a még akkor sok gyerekből bőven kikerülő pajtásokkal föl ne használtam volna rabló játékokra és métákra. A falu körül volt a legelő, amelyet kitűnő fűvével és tágas méreteivel mintha egyenest nagyarányú játéktérnek rendeltek volna. Ki is használtuk! No meg ott volt a „Grundloch”, az építésnél és a másutt szükséges föld elhordásával keletkezett gödrök; nekünk a tenyérsima Alföld gyermekeinek mély völgyek, lejtői pedig hegyek, pocsolyái meg valóságos Balatonok. A legelő után gyalog alig negyed órányira virítottak a szőlők. Azután jött a gondosan megművelt háttár, rendkívül termékeny, zsíros, fekete televény földjével; akár szárazságban, akár esős időkben dúsan meghozta a termését; persze valaha vad föld, melyet sok verejték és sok ínséges év (sokat hallottam még gyerekkoromban róluk) tett olyan gazdaggá. Végtelen, nagykalászu búzatengere és ma-

gas kukoricaerdeje még most is ott hullámzik emlékem előtt.

Egyébként az én hazám sík, mint az asztal és száraz, mint a tapló. Mikor már iskolába jártam és sokat olvastam, még többet képzelődtem, akkor nagyon megkívántam a hegyeket és folyókat; de bizony otthon nem kaptam. A legelőn végig húzódó kb. másfél-méternyi árok milyen mélység volt számomra és milyen hegyek voltak az Oroszlámos vidékén lévő avar gyűrűk!

S az első folyó! Nyolc éves lehettem, mikor öregatyám elvitt a nagybecskereki vásárba. Nagy út volt az nekem, két nap szekéren. Rokonoknál éjtszakáztunk. A második nap déltájban Szentgyörgynél föltűnt a Béga csatornája és hídja. Ez volt tehát a folyó! Kissé másképp gondoltam. Dehát nem így vagyunk-e legtöbb gyermekkori ál-munkkal?!

Ugyanígy jártam *az első hegyvel*. Akkor már 19 éves voltam és nyolcadikos gimnazista. Valami gyorsírás-verseny végett Pesten jártam. S az első hegy, amelyet láttam és megbámultam, a Gellérthegy volt. Ezt is másképp gondoltam. Azóta turistává lettem, sőt Hochtourist-tá. Közvetlenül megismer-tem Európa legmagasabb és legszebb hegyeit, Tirolt és Svájcot majdnem úgy ismerem, mint falum határát és 4200 m. magasságból néztem le négy ország hegycsúcsaira és hágóira, melyeket csaknem mind lábon bejártam.

A telepes németek közmondásos szorgalma szinte paradicsommá tette a geológiai-

lag is igen kedvező földet, melyet csak gyéren szelt át egy-egy homokpad, úgy látszik, a *geológiai harmadkor maradványa*-, hisz akkor tudvalevőleg az egész Alföld, szülőföldem is, tengerfenék volt. Ezt persze akkor még nem tudtam, más sem a falumban. Annál inkább megbámultam az artézi kút fúrásakor előkerült tarka homokot és a megkövült fadarabokat, épúgy, mint az említett gödörből előkerült feltűnően vastag és különös rajzú cserépdarabokat, nyilván régi, talán még kőkori telepések beszédes, igaz akkor siket fülekre találó nyomait.

Az imént említett elszigeteltségnek egyik nagy áldása volt, hogy ott megmaradt egy azóta elsüllyedt embervilág, mely igen nagy hatással volt rám és amelyet meg kell próbálnom vázolni.

Földiem.

A török hódoltság alatt teljesen elnépteledett és elpusztult Bánátba Mária Terézia tudvalevőleg főként német katolikusokat telepített le a mi vidékünkön. Amennyire önként kínálkozó észleletekből, így elnevezésekből, dialektusokból, fiziognómiákból, Németországban is tett tapasztalatokból megállapíthattam (külön ezirányú tanulmányokat soha nem végeztem), jobbára Breisgauból, Westphalenből, kevésbé Württembergből, nagyon a Rajna vidékéről, és Elzász-iotaringiából.

Gyermekkoromban a faluban még élt a *bevándorlás* hagyománya: Minden beván-

dorló kapott egy telket, azaz 32 holdat. Ebből egy hold udvart és háztelket, egy hold szőlőt a faluhoz igen közel, a többit jobbára négyholdas tömbökben szerte a határban. Kapót továbbá két igáslovat, egy tehenet, egy szekeret és szerszámokat, amikkel megépíthette házát és megkezdhette földje művelését. Továbbá némi készpénzt; nekem még mutogattak egy zacskó ezüst Mária Terézia-tallért a beköltözés idejéből. Egy átköltözés alkalmával ez is elveszett. Mindig az volt a benyomásom, hogy az egész bevándorlás és letelepítés bámulatos és tiszteletreméltó körültekintéssel és rátermettséggel volt megszervezve.

Tűzvészek és más viszontagságok következtében a régi anyakönyvek is többnyire elvesztek.

A bevándorlók természetesen némi *házi felszerelést* is hoztak magukkal. Egy öreg néninél még láttam schwarzwaldi órát, asztalt, székeket és szekrényt a bevándorlás korából. De főként magukkal hozták hazájuk örökségét: hihetetlen szorgalmat, igénytelenséget és takarékossgot, mely igen magas intelligenciával és feltűnően szolid erkölcsi érzékkel párosult.

Ilyen talajból természetesen nem áldozatok és keserű tapasztalatok nélkül, de idővel mégis nagy *gazdasági sikerek* fakadtak. Ezekre jellemző, hogy jóllehet a gazdag föld bőséges megélhetést biztosított az aránylag kevés számú lakosnak, mégis öszszevásárolták az egész nagykikindai határt. Ennek a 15 km-nyire levő gyorsvontat! „ál-

lomásunknak”, egy kb. 30 ezer lakójú szerb városnak, akkora határa volt, hogy szekérral két napig lehetett benne járni, míg az ember falut ért. Jellemző az is, hogy nem volt a faluban egészen szegény ember; nyáron mindenki megkeresett annyit, amennyiből télen megélt. Igaz, nem akadt ott zsidó sem. Mesélték gyermekkoromban, hogy ezelőtt hatvan évvel megjelent egy zsidó kereskedő. Egy ideig szerencsét is próbált, de aztán látta, hogy nem tud megélni. Elköltözött. Azóta csak ószeres zsidó fordult meg ott átmenetileg.

Sok volt a *kézműves*. Hisz majd minden zsellér az volt, atyám is. De a mesterségből ott senki meg nem élt. Alkalomadtán dolgoztak a mesterségükön, kivált télen. Nyáron azonban mindenki gazdálkodott, ha csak néhány hold földön vagy szőlőben is, vagy felesben.

Nem emlékszem, hogy gyermekkoromban a falubeliek loptak volna. Azonban híres lókötolók voltak a nagykomlósi oláhok. Ellenük a telepések között természetesen kifejlődő szolidaritás és önvédelem úgy védekezett, ahogy tudott: állandó őrséget szerveztek maguk között. Harmadik szomszédunk, egy régivágású, tagbaszakadt özvegy-asszony, még tartotta a régi szokást. Belül az ajtó mellé minden este oda volt támasztva egy prós karó és rajta egy régi kalap. Ha gyanús nesz hallatszott, akkor ezt nyújtották ki az ajtón, abban a föltevésben, hogy az egyik lókötoló fütykössel és fejszével le, s az ajtó előtt, míg a másik a „dolga”

után jár; ütése hadd érje a gazdának vélt kalapot. Ha aztán egy lóköttöt elfogtak, rövid úton végeztek vele. Gondoskodtak, hogy az ne lopjon többé lovat. Másnap aztán a trágyával kivitték a határba. Tavasszal akárhányszor kiszántottak egy-egy lábat vagy kezet.

Úgy látszik, a régiebb időben magukra utaltságukban az önsegítésre jobban rá voltak utalva. Annál nagyobb hálával emlegették gróf Ráday nevét, az ismert híres szegedi szegénylegény-elintézőt. Élénk benyomást tett rám, mint gyermekre az az elbeszélés is, hogy az egzekváló fináncot az elkeseredett atyafi zsúpba kötötte, kivitte a határba és ott lerakta.

Még mélyebb hatást tett rám *egy elbeszélés*, mely az első telepések nehézségeire vet világot: Az első években az elhanyagolt, vad talaj gyéren termett. Az egyik gazdának az egész telkén mindössze tizenkét kereszt (egy kereszt nálunk tizennégy kéve) igen alacsony búzája termett. Úgy látszik, az elhagyott hon vágya is beléütött. Elég az hozzá, a termését kazalba rakta, lehúzta és hegyébe tette a nadrágját és meggyújtotta. Azután hazament, házat körülkötötte a szárítókötéllal, nyilván, hogy el ne szaladjon, ezt lecövekelt és elhagyta új otthonát — örökre. Visszament az elhagyott hazába.

Ebben a történetben van még poézis is annak számára, akinek van érzéke a sváb paraszthumor iránt. Egyébként az én földieim teljesen *αμυσσοί*-ok. Nem emlékszem, hogy gyerekkoromban valamirevaló népdalt

vagy mondát hallottam volna. Talpraesett és mély életbölcseséget lehelő közmondás azonban akadt bőven. Nem mintha nem tudnék itt sok olyant mondani, ami a folklórét érdekli. Azonban nem akarom olvasóimat untatni.

Sőt volt az máskép is. Édesatyámtól sokszor hallottam, hogy az ő falujában, Bogáronson más nép lakott. Ott a legények egy este meglátták, hogy a gondos gazda másnapra megrakta a trágyás szekerét. Nosza, egy-kettőre lerakták a sötétben, szétszedték a szekeret, darabonként föl vitték a háztetőre, ott ismét összerakták. Kosaranként föl vitték és megint szekerre tették a trágyát, rá szabályszerűen a vasvillát. Reggel a megrökönyödött gazda ott találta a trágyás szekerét a háztetőn. Máskor meg jókedvükben a falu végén néhány háznak kiszedték a deszkakerítését, és azzal eltorlaszolták az utcát. Korán reggel aztán a gazdák arra nem tudtak a határba menni. *Jót* nevettek és másfelé fordultak.

De volt rá eset, mikor nem értették a tréfát. Egyszer egy szakasz huszár volt a faluba bekvártélyozva, és az egyik a gazda szénáját vagy épen a családi becsületét akarta megdézsmálni. A gazda közbelépett. A tiltakozásból verekedés lett. Hírét vették a határban dolgozók, futólépésben haza szaladtak. Csakhamar lekerültek a szekerekről a löcsök — mindmáig a harcrautalt svábok nemzeti fegyvere — és háromórás harc után tágitott a huszárszakasz. Reméljük, nem voltak magyarok.

Negyvennyolcban valami *négy szerb* lovas megjelent a faluban. Éppen állt a nagymise. A dolognak hamar híre ment, a hívek kitódultak a templomból. Az egyik gazdaszonnal szemben az egyik szerb lovas megengedett magának valami szabadosságot. Az asszony nem volt rest, jól marokra fogta régi fajta, fatáblás, bőrkötéses, rézkapcsos imakönyvét és úgy kupán vágta vele a szemtelenkedő szerbet, hogy lefordult lováról. Erre az egész csapat jónak látta kerekét oldani.

Persze éppenséggel nem lehet mondani, hogy a svábok mind ilyen vitézek voltak. Gyermekkoromban még járta a hagyomány, hogy egy *sváb nemzetőr-csapat* megéjjelezett valahol a határban. Éjjel az egyik fölriadt, a fölkarózott kőcsei szőlőket ellenséges hadnak nézte, vészjelt adott. Erre az egész csapat vitézül elmenekült, öreganyám is szívesen mesélte, hogy negyvennyolcban tizenhároméves leány volt; gyakran a határba küldték őket, lányokat, lesni, milyen csapat közeledik, hogy aszerint tegyék ki a zászlókat.

Mégis rajtavesztett az egyik *falu bírása*. Megjelent egy csapat, elővette a bírót: milyen meggyőződésű a falu? Erre a bíró: Mi jó császáriak vagyunk. A tudakozó csapat azonban vesztére magyar volt. A tiszt tehát azt mondta: Mit, császáriak? majd adok én nektek osztrákot! Elő a padot! Megkapta a jól megolvasott huszonötöt. Jött nem sokára egy másik csapat. Annak vezére is kérdést intézett a bíróhoz: milyen érzésű

a falu. A bíró most már okosabb volt és azt felelte: jó magyarok vagyunk. Igenám, de az a csapat épen osztrák volt. Persze, előkerült megint a deres és kijárt a huszonöt. Nemsokára megjelent a harmadik csapat. Amikor a községháza előtt feltűnt a vezér, a bíró kilépett és azt kiáltotta: Csak hozzatok azt a padot, úgyis tudom, mint akartok. Nem is csoda, ha ilyen bizonytalan időkben megtermett az a bölcsesség, melyet az egyszeri sváb a kupaktanácsban így fejezett ki: „Az én politikai nézetem a következő: ha jönnek a rácok, megadjuk magunkat; de ha nem jönnek, az utolsó szál emberig ellenállunk”.

De hogy e kis kitérés után visszatérjünk tárgyunkra: Ennek a népnek kultúrkinccse és *kultúraéhsége* meglepő volt. Ismertem egyszerű embereket, akik egészen jól értették a geometriát. Mikor megkérdeztem, hol tanulták, azt felelték, hogy a katonaságnál, tüzérek voltak. Ismertem egy öreg embert, aki alig tudott már járni. Egyik füzetet a másik után teleírta matematikai föladatokat megoldásával. Gyermekkoromban alakult egy takarékpénztár, melynek minden munkáját, könyvelését is, gazdák végezték. Nem igen akadt olyan gazda, aki legalább két évet ne töltött volna Szegeden. Innen van, hogy a tanult, iskolát járt ember ritka megbecsülésben részesült. A sváb községek általában, a mienk különösen, nagy költséggel igen jó iskolát tartottak fenn. Jellemzőnek találok e tekintetben a következő két történetet:

Egy előregedett, gyöngé *tanító* után szüksége volt falunknak újra tanítóra. Erre megfelelő küldöttség fölkeresett egy községet a harmadik vármegyében, mert hallották, hogy ott kitűnő, fiatal tanító van. A küldöttségnek egyik tagja szándékkal elvegyült az iskolát elhagyó fiúk közé. Láta, amint az egyik sír. Megkérdezte, mi a baj. Mikor aztán a gyerek azt felelte: idegen emberek jöttek a faluba és elviszik a tanítónkat, el volt döntve, hogy csakugyan viszik a tanítót, sokkal nagyobb fizetéssel, mint amennyi eddig volt és amint ott körül messze földön szokás volt. S ez a tanító, az én tanítóm is, atyai nagybátyám volt.

Máskor meg tőlünk az egyik tanító pályázott más községbe. Megint megjelent a tudakozó küldöttség. Főbb tagjai a rokonság révén nálunk szálltak meg. Tanúja voltam, amint az egyszerű földmívesek elővették kis öcsémet, aki épen akkor annak a tanítónak az iskolájába járt. Rendszeresen kiexaminálták, nemcsak írás-olvasásból, hanem számtanból, mértanból, földrajzból stb. S ennek az examen rigorosum-nak eredménye az lett, hogy a tanítót megválasztották. Nem tudom, nem követték-e el, amit a metodika „fallacia per accidens”-nek¹ mond; de módszerei alapgondolatuk teljes tiszteletet érdemel.

Az iskola volt földieimnek mindene: *okos szóval* nálunk mindent el lehetett érni, *zagyva beszéddel* mindent el lehetett ron-

¹ Következtetés, mely véletlent általánosít

tani. Jellemző erre a következő eset: Falum népe mindig jó magyar volt, nemcsak hű honpolgár, hanem érzésben, gondolkodásban is jó magyar, bár német volt az őshazája, a nyelve, az iskolája. Jött aztán 1905-ben a híres Apponyi-féle iskolatörvény, amelynek értelmében már az elemi iskolában magyar volt a tanítás nyelve. Az én svábjaim hamar észrevették, hogy fiaik sem magyarul nem tudnak, sem mást — még én annyit tanultam az elemi iskolában, hogy ezzel a tudásommal dúdolván levizsgáztam az első polgári iskolából. Sőt még negyedik gimnazista koromban is éltem otthon tanult dolgokból. De most még levelet sem tudtak idegenből írni szülőiknek, — ezt eredményezte a liberális rövidlátás. Akkor először bokrosodtak meg magyarságukban is. Mindenesetre ez lett előkészítője a Trianon utáni és mostani maguktartásának.

De amikor én még falum állandó lakója voltam, mind ennek híre-hamva sem volt. Akkor a harmonikus népi kultúra és magas intelligencia sajátos *autarkiát* teremtett a kultúrcentrumoktól távoleső faluban. Ez az autarkia még az én gyermekkoromban abban nyilvánult, hogy majd mindenki majd mindent maga tudott készíteni, amire szüksége volt. És amit nem tudott megcsinálni, arra magában a faluban akadt hozzáértő ember. Régen ez az autarkia még gyökeresebb volt. Én is láttam ennek egy csücskét. Annyira ment ez, hogy az otthon maga készítette ruháját, a maga tenyészette juhok gyapjáj-

ból, a maga termelte kenderből, a maga szőtte vászomból.

Tehát intelligenciában nem volt ott hiány; az csak úgy sugárzott a szép rajnavidéki arcköből és nemes testtartásokból. Lelki szemem előtt áll néhány díszpéldány, – egyszerű zsellérek vagy földművesek. De ha a képük alatt olvasná valaki, hogy angol miniszterelnök, vagy német vezérkari főnök, senki sem ütköznék meg rajta.

Hogy álltak ezek az emberek *vallás* dolgában?

Bizonyos, hogy őshazájukból igen jó és komoly vallásos szellemet és kitűnő papokat hoztak magukkal. Ennek gyermekkoromban sok jelével találkoztam még. Érdekes emlékem jelentkezik itten. Egyik legmélyebb gyermekélményem *a nagyheti kelepelés* volt. Tudvalevőleg a katolikus templomokban a nagycsütörtöki glóriától a nagyszombatiig nem harangoznak. Ami kell, azt kelepeléssel adják hírül. Minket nagyobb, azaz tíz-tizenkétéves fiúkat ilyenkor beszerveztek. Majd egész nap, kora reggeltől késő estéig, a falu közepén levő parkba tereltek. Itt időnkint összecsőditettek. A kaptányunk kiadott egy jelszót, pl. „vecsernyére”, vagy „zsolozsmára”, vagy „pászióra”, mire valamennyien éktelen kelepelést vittünk végbe.

Utána mindenki gyors futásban a neki már előzőleg kijelölt utcasorra vetette magát, minden ház előtt elkiáltotta a hallott jelszót és kelepelt egyet. Most már tudom, hogy az ú. n. officium tenebrarum és általában

a nagyhétvégi istentisztelet egyes fázisait jeleztük. De akkor már a faluban senkinek sejtelve sem volt erről. Csak azt csodálom, honnan tudta a kikiáltó a jelszókat. Lehet, hogy azért is könnyű volt neki, mert más nem tudta, tehát voltaképpen senkisem őrizte ellen. Ép ilyen meglepő, hogy mikor a kelepelés után ékes menetben, mely engem most elkorcsosult nagyheti egyházi játékra emlékeztet, mindenki kötelességének tartotta kirukkolni szépszámú tojással és garasokkal, így száradnak ki tradíciók. Maradnak, mint a kagyló, melyből kihalt a csiga.

Már az én gyermekkoromban a vallási élet igen *mély ponton* állott. Nem mintha bizonyos jámborsággal nem találkoztam volna. De az jobbára a „természeti vallás” keretei közt mozgott. A pozitív kereszténységből alig volt ott más, mint bizonyos igen szegényes ritualizmus: keresztelés, esküvő, haldozó-ellátás és temetés.

Ennek úgy gondolom, főként három *oka* volt. Az egyik mindenesetre a *liberális kor-szellem*, melynek minden mélyebb kereszténységet leforrázó szele még abba a zugba is eljutott. Annyival inkább, mert a lakosság németajkú lévén és kultúr szomj as, szorgalmasan olvasott újságot — hisz nekem is esemény volt, valahányszor a posta meghozta! És németnyelvű napilap nálunk nem volt más ismeretes, mint a tizenhárompróbás zsidó liberális Politisches Volksblatt, még hozzá hasonló szellemű irodalmi mellékletekkel. Aki ismeri a napilopnak állandó olvasóira tett hatását, elgondolhatja, milyen

szellemi sivatag támadt ennek a nyomán. Év-tizedekkel később jött a Népszövetség katolikus szellemű napilappal; de már akkor igazában nem tudott gyökeret verni.

A második ok a népnek tagadhatatlan *anyagias iránya* volt, amelyet úgy látszik, az anyagi boldogulása váltott ki, vagy legalább erősített meg. Tehát akármilyen furcsán hangzik, az imént említett jó tulajdonságainak egyik következménye. Nyilván ilyenféle folyomány a legszomorúbb tünet is, az egyke elterjedése. Gyermekkoromban még ennek szelét sem lehetett észlelni. Minden udvarban volt öt-hat gyerek. Fiatal pap koromban hirtelen jött. Nem tudom, mi volt a kiváltó ok. A talaj az anyagias törtetésben és felületes kereszténységben elő volt készítve.

A harmadik ok az volt, amit már jeleztem, hogy *a faluban nem volt templom*, és ami rendelkezésre állott, nagyon messze volt. Ennek az volt a következménye, hogy a hétközi munkától elfáradt és amúgy sem valami nagy buzgóságtól hajtott emberek sajnálták a messze utat. Aztán meg a falusi gazda a maga módján igen rátarti. Hogy Nagytószegnek volt temploma, Kistószegnek meg nem, azt megalázásnak érezte, melynek a sajátos dacos gög levonta a következményeit. Azt is gondolom, hogy a templom és pap a merő létével is nevel és katolikus levegőt terjeszt. Sohasem láttam ezt oly nyilván, mint mikor majd negyven éve először Kölnben voltam. Este értem oda. Első utam a dóm volt. Bementem és egészen

megbódulva az ott kapott benyomásoktól, kívülről is meg akartam nézni. Ott láttam a még akkor igen szűkös előtérben gyermekeket játszani, előttem jól ismert módon. Először meglepett ez a gyermeki pajzán-ság a szent helyen. De aztán egyszerre megértettem: egészen különös jellege és ereje lehet annak a lelkületnek, mely tudja, hogy otthonában ilyen templom van, és ennek árnyékában folyik le egész élete, minden fázisával, még játéka is.

Különben, hogy földieim e tekintetben alapján milyenek voltak, mutatja az a tény, hogy sok év múlva egy buzgó plébános ott egyszer *missziót* tartatott német szerzetesekkel. Csak három napig tartott, s mégis az egész falu (ezt betű szerint kell venni) meggyónt és megáldozott. Én akkor már ritkán fordultam meg falumban, mégis éveken keresztül láttam ennek a missziónak a hatását.

Dehát akkor, gyermekkoromban még nem törtem a fejemet a fájlalnivalókon és még nem vigasztalódtam azon, amin vigasztalódní lehet. Hanem a jövő erőcsíráival lelkemben, arra nyíltam, ami életet, erős, egészséges életet növelt. Abban a nekem nagy körben, amit falum és benne földieim jelenttek, volt egy kis kör, mely közelebről érdekelt:

Az otthon.

Nagy és kis körről beszéltem. De ezek geometriai alakzatok; az a világ pedig, melybe az ember beleszületik, szerves, sőt

pszichikai valami. Persze, hogy ebbe beletartozik a nagyvilág, azaz a környezet és az otthon, s lehet ezeket nagy, legnagyobb és kis körnek nevezni. De nem szabad felejtetni, hogy itt minden nagy kör ezer meg ezer vonallal — helyesebben gyökérszállal — beleszolgál a legkisebb körbe, az énbe, és viszont minden kis kör kisugárzik a nagyba és legnagyobbba. Amiről itt voltaképen szó van, azt talán legjobban kifejezi az *Umwelt* szó, különösen ha mögötte van az az elmélet, melyet német biológusok szöttek ki. (Lásd: J. Uexkuell: *Niegeschaute Welten. Die Umwelten meiner Freunde*, Berlin 1936.) De az mindenkép elvitathatatlan, hogy az *Umwelt* közvetlen rétege az én számára az otthon, és ennek csontváza a *szülői ház*. A mi házuk ott volt a harmadik és ennél fogva a szélső utcában, a vége felé, mindenkép a falu szélén. A ház, amelyben születtem, már nem áll. Tehát emléktáblával a legnagyobb jóindulat sem jelölhetné meg. Aki majd kegyeletes szándékkal fölkeresi, könnyen úgy járhat, mint az egyszeri Dickens-tisztelő, természetesen mutatis mutandis.¹ Dickens élete utolsó szakát szülőfalujában töltötte. Egy tisztelő elzarándokolt a faluba és az első embertői, akivel találkozott, kérdezte, hol van Dickens háza. Ez készséggel elkísérte odáig az idegent, aki természetesen arról beszélt, amittől kicsordult a szíve: milyen nagy veszteség Dickens halála. Erre felfülett a benszülött: nem is

¹A kellő változtatással.

tudtam, hogy meghalt. Bizony nagy kár. pe a felesége igen derék asszony; az kétségtelenül folytatja majd ura üzletét...

Azt mondtam, hogy szülőházam már nem áll. Ezt cum grano salis¹ kell érteni. A volta-képerii szülőházamra még jól emlékszem. A régi telepes házak módjára tűzfalával az utcára nézett, s mindjárt ott volt a „szalon” (ti stup, die Stube), mellette a nyitott kéményű konyha, azután a családi szoba, amely egyben műhely, télen ebédlő, háló és társalgó meg fogadó. Utána közvetlenül következett egy tető alatt az istálló. Ez enyhén szólva, egészségtelen volt. Még egészségtelebb lehetett, hogy a ház fala és padlója döngölt volt. Húgom már gyermekkorában csonttuberkulózist kapott és orvos nagybátyám (a tanító öccse) a lakásra vetett. Mi többiek nem éreztünk semmi bajt. De azért a régi ház áldozatul esett az építésnek. De úgy, hogy a konyhából végig belekombináldott az újba, mely így derékszöget alkotott.

Amennyire örültem az új háznak, annyira nem örültem az építésnek, nemcsak a vele járó fölfordulás miatt, hanem főként a sok téglá fuvarozása miatt. A föl- és lerakásnál ugyanis nekem kellett adogatnom a téglákat, amelyek egészen véresre nyűtték a még akkor nyolc éves, nem épen keménykötésű fiú kezét.

A házzal szemben volt egy kb. harminc kaptárt tartalmazó méhes, körötte kis virágos kert, jobbára mézelő virágokkal — még

¹ Módjával.

most is előttem állnak az ottani mályvák. Utána következett egy elég tágas udvar,- de hírül sem akkora, mint a telkes gazdáké. Lezárta egy kukoricagóré, továbbá egy szalmakazal, melyet még hatodikos gimnazista koromban is segítetttem rakni; aztán kukoricaszár-kazlak, pelyva-kazal, kukoricacsutka-rakás s több eféle. Utána következett az aránylag nagy *kert*, jobbára veteményekkel. Számomra vonzóbb volt a benne lézengő néhány ütődött gyümölcsfa, kivált a kert szélén álló nagy kajszibarackfa. Fő ékessége azonban szép szőlőlugasa volt.

A kert végén a sarokban állott diákkorom eleje óta egy kulipintyó. Dúsabb képzelet filagóriának is nevezhette. Legkedvesebb tartózkodási helyem volt ez a primitív *kertiház*. Hisz a falutól, porától és zajától távol volt. Utána közvetlenül a szép zöld legelő következett. Ajtajából láthattam néhány perc járásnyi szőlőnket (negyedhold igen jól művelt szőlő, s néhány kehes meggy- és barackfa). Itt szerettem tartózkodni; még tanárkoromban is diáköcséimmel itt sokat tanultam. Egyszer két kis gyerek kívülről ott ólálkodott. Bekukucskáltak; de engem belül nem vettek észre. Kihallgathattam párbeszédjüket. „Ni, itt tanulnak”, mondotta az egyik. Erre a másik: Á, ezeknek már nem kell tanulniok; ezek már eleget tudnak. Wie sich das der kleine Moritz vorstellte!...

Itt születtem, 1880-ban, október 26-án, mint szülőim első gyermeke.

Szülőim.

Ha valaki, mint én is, mély alázattal és a bennefoglalt elkötelezettségnek teljes súlyával elmondhatja: *Beati bene nati*,¹ első sorban szülőire kell gondolnia. Édesanyám szülőinek nyolc gyermeke volt, négy fiú és négy lány. Atyámék hatan voltak, három fiú és három lány. Amennyire visszafelé tudok ítélni, anyáméknál a lányok voltak a szellemileg és erkölcsileg értékesebbek, atyáméknál a fiúk. örökléstani nyelven tehát két értékes *gen-massza* találkozásáról beszélhetnénk.

Szülőim *mindketten* igen eszesek voltak, józan ítélettel és szigorú etikai fölfogással, és nagyon egészségesek. Édesatyám 93 éves korában halt meg 1941-ben. Igaz, teljes életében panaszkodott a gyomrára; maga mondta úgy kilencvenedik éve körül, hogy este már csak „könnyebb” ételleket bír el, t. i. szalonnát, jól megpaprikázott túrót, hagymát, retket. Egyébként egész életében pipált, mégpedig erősen. Fiai közül csak egy követte, az is módjával. S az nem én voltam.

Mindketten igen dolgosak voltak, takarékosak és körültekintők. Hisz a kimondottan szegények közé tartoztak, a faluba bevándorolt zsellérek. Atyám gyermekkoromban szabómesterséget űzött. Anyám segített neki varrni, amellett, hogy a háztartást vitte. Eből szereztek annyit, hogy az említett építés költségét elő tudták teremteni, sőt egyik vállalkozó, de nem épen szerencsés rokonom-

¹ Boldogok a jól születettek.

nak nagyobb összeget kölcsönt is adtak, soha viszont nem látásra.

Egyébként nagyon *ellentétesek* voltak. Mostani szemmel azt mondanám: atyám határozottan szchizothym volt, anyám pedig piknikus (nem kövér) és ciklothym. Én külsőleg szintén piknikus vagyok ciklothym fő összetevővel; de apám után van bennem egy erős szchizothym-betét. Nyilván ebből ered az érzékenységem, melyet hosszas és energikus önnevelés lefojt és elrejt, melytől azonban mindmáig sokat szenvedek. Édesatyám nem volt leptoszóm, inkább atléta termetű, bár nem magas növésű. Fialat korában igen erős volt. Mindig sajnálattal emlegette, hogy szeretett volna kovács lenni. De atyja is szabó volt, korán elhalt, s neki mint legidősebb fiúnak kellett folytatnia a családfenntartó mesterséget.

Anyám igen gyors munkás volt és rendkívül szorgalmas. Óriási hatással volt rám, hogy esztendőkön keresztül télen-nyáron bejött hozzánk hat órákor fölkelteni bennünket. Akkor már mindent elvégzett a ház körül és a sok állatot ellátta. Minden helyzetben, nehéz csapások között is, könnyen és biztosan föltalálta magát. *Atyám* ezzel szemben lassú volt és állásfoglalásában nehézkes. De annál alaposabb. Fél délelőtt is elvesződött egy csomaggal; anyám tréfából mindig azt mondta: úgy készíti, mintha Amerikába menne. De olyan is volt! Szegedi diákoromban az első időben néha ruhát küldött, Azt ugyan sohse kellett vasalni; úgy lehetett hordani, amint kikerült atyám csomagjá-

ból. Nehéz helyzetben mindig sokat tételődött; de végre is megtalálta a helyes megoldást, melyet édesanyám mindig nagy megnyugvással és bizalommal fogadott. Férjének felsőbbes esze és alapossága imponált neki. Jóllehet, csak faluja (Bogáros) elemijét járta, azt is a hatvanas években, sokat olvasott, és pedig jó memóriával és értelemmel. Mikor méhészetbe fogott, járatott egy tiroli méhészt-újságot, és megtanulta teljes alapossággal mindazt, ami a méhészettel együtt jár egészen a modern kaptár- és a mesterséges sonkolykészítésig.

Anyám egészen föl tudott olvadni a kínáló föladatokban. Csodálatos módon ösztartotta és fönntartotta a háztartást a nagy szegénységben is, és sokoldalú elfoglaltságai közepett is nagy odaadással tudott ápolni minden beteget. Viszont maga az igénytelenség volt. Ha ő volt beteg, lefeküdt, fülére húzta a takarót és senkitől semmit nem kért. Ezzel szemben *édesatyám* mindenben követte a maga módját, ebből semmiért nem engedte magát kizökkenteni és „nehéz” beteg volt.

A természetek és az ütem különbözősége miatt szülőim sokat zörgölődtek — anyám elve volt az ő fordulatos beszédjében „in der Ordnung streiten”. De soha alapvető dolgokban nem volt eltérés köztük. Hogy mennyire szerették egymást, arról sok alkalmam volt meggyőződni. Nagy bensőséggel és áhítattal megülték aranylakodalmukat (anyám 25 és atyám kb. 33 éves volt, amikor megházasodtak). Ugyanebben az évben

meghalt édesatyám és jó tíz hónapra rá édesanyám, 85 éves korában. Amint mindig kívánta, férje után, mert hát „mit csinálna az az öreg ember önélküle!”

Még egy dolgot kell kiemelni *édesatyámról*. Atyámnak volt rendes mestersége. Nagyon jól érthette; az egész környék intelligenciája, sőt messze került emberek is nála dolgoztattak. Mégis úgy nyolc éves koromban abba hagyta. Földet vett az említett nagykikindai határban — húsz láncot (a lánc kétezer négyzetöl) s azt kezelte és részben művelte. Majd minden mesterséghez értett és jól. Igen szép és biztos kezeírását mindig bámultam. Még aggastyánkorában sem mutatta a remegésnek semmi nyomát. Rendszeres műhelye volt mindenféle szerszámmal, melyekre nagyon kellett vigyázni. Különböző munkáiban nekem jókor kellett segíteni; legalább a szükséges szerszámok odaadásával vagy anyag tartásával. Nem riadt vissza a legnehezebb munkától sem. Hatalmas fákat döntött ki és szállított haza egymaga. Ebben nemcsak nagy ereje, hanem főként leleményes értelme segítette. Órákon keresztül el tudott okosodni egy földadaton, mely rendes körülmények között egy embernek sok volt, míg végre is megoldotta. Nekem mint segédnek és tanúnak, ez a hamletezés kissé unalmas volt akkor. Mégis most látom, mennyire segített, hogy bármi téren és helyzetben fölataláljam magam. A későbbi teológus és filozófus, aki nem ijed meg a legfogasabb nehézségtől sem, volta-képen itt született meg.

Édesatyám nemcsak első és leghatásosabb tanítóm volt, hanem eszményem is. Általában nem könnyű dolog néhány szóval megmondani, mit köszönök szülőimnek. Ebből az egész könyvből kell kiolvasni annak, akinek van hozzá szeme, mivel tartozom én annak a két egyszerű, névtelen embernek.

Elődeim, rokonaim, szomszédaim.

Ezek is hozzátartoznak az Umwelt-hez. Első sorban természetesen az *elődök*. Hisz önáluk forrasozik közvetlenül vagy közvetve a vér. Igaz, a vérnek nem volna szabad számítania némely elméletieskedő szerint, akik „nem ismerik az írásokat, sem az Isten erejét” (Mat. 22, 29) és nem sejtik, hogy igazában mit jelent Krisztus vére; de valójában mégis teszi. „Blut ist ein ganz besonderer Saft”, mondja Goethe. Etekintetben is jó csillagok jártak fölöttem. Őseim mindkét oldalon, amennyire visszafelé lehet követni az anyakönyvek említett siralmas állapota miatt, németek, katolikusok és földművesek voltak. A földművességet itt-ott mesterséggel kötötték össze, ami a telepeseknél nem volt ritka dolog.

Amennyire meg lehet állapítani, atyai részről a Rajna vidékéről valók, anyai részről Tübingiából. Nincs kizárva, hogy közben az elődsor némely tagja elnémetesedett *francia*; ami a telepeseknél szintén nem ritka. Nem szabad feledni, hogy egész falvak francia telepítések lehettek, mint pl. a

már említett Szenthubert, mellette Soltour és Charleville. Ezeket az ottani nép ma is „welsch” (azaz francia) Dörfer-nek hívja. Azóta persze elnémetesedtek, még a nevek is. De a francia eredetet ma sem nehéz észrevenni. Pl. Leblang lett Leblanc-ból, Laping Lapin-ból. Mások még ma is változatlanok; mint pl. Toutenuit, Charlier. A francia hatást még a dialektusukon is lehet követni, mégpedig nemcsak elferdített francia kölcsönszavakon. Már gyermekkoromban föltűnt, de csak később tudtam értelmezni, hogy ők így kérdeznek: wû kést tan (Wohin gehst du denn; cf. où allez-vous?)

Ezt a francia betétet kell következtetnem az egyetlen ismert dédapám nevéből is. őt ugyanis Thfryoung-nak hívták. Ez bizonyára nem német név. Róla édesatyám, aki szeretett mesélni, a következő jellemző történetet tartotta fenn: Az ő anyai öregapja, a kérdéses Thiryoung földmíves volt, de igen ügyes ember! Sok mindenhez értett, így esett, hogy mikor a község a temető köré — ez még akkor a templom körül volt: Kirchhof — fonott kerítést akart, ő vállalkozott rá. Kilátásba helyezték neki a munkáért az akkor nagy összeget, hatszáz forintot. Fogadott erre egy segédet, és egy erős, ködös őszi délután hozzá is fogott a munkához. A kerítés tavaszra el is készült, általános megelégedésre. De mikor leszámolásra került a sor, és megkapta a hatszáz forintot, kitűnt, hogy a szomszédos kocsmában ezer forint adósság várta. Mert hát hideg volt az idő, nehéz a munka, és ezermester ősem volt

olyan úr, hogy a segédnek is mindannyiszor fizetett.

Az „őseim” közül csak anyai nagyanyámat és nagyanyámat ismertem személyesen. Eredeti emberek voltak, egvéniségükkel is nagy hatást tettek rám. Az *öregatyám*, kinek két, németül kiállított céhlevelét áhítattal nézegettem néhány év előtt, szücsmeszter volt, de régi vágású, aki a bőrt is úgy amint az emberektől kapta, még maga tudta kikészíteni. Mint kis gyermek majd minden nap megfordultam nála és megszenvedtem azt a rettenetes büzt, melyet a cserzés alatt álló bőrök árasztottak.

Egyébként igen dolgos ember volt. Java korában mint gazda tartotta fönn nagy családját — sokszor tizenhatan is ültek az asztalnál, és sokat emlegették a szentenciás embernek a mesteremberek romlott hochdeutsch-ében tett megjegyzését: Warum so wenig Supn 's Wasser kost doch ka Geld. Még öregkorában is gyakorolta mesterségét és emellett kis szatócsboltot tartott, mely persze sókban nagy vonzást gyakorolt ránk gyerekekre; de az a vonzódás a szigorú rendtartás miatt jobbra „inefficax”¹ maradt.

Tevékenysége nagy kört ölelt föl és kiadós volt, ha nem is nagyon alapos. Könnyen túltette magát veszteségeken. Mint aféle mesterembernek és boltosnak sok adósa akadt. Időnként behajtó útra kerekedett és én vele. Ha valakitől ismételt sürgetésre sem kapta meg a követelését, azt szokta

¹ Hatástalan.

mondani: Ajándékozzuk oda neki; különben elveszítjük (Schenk ihm's, sonst kommst drum.) Megmaradt szücsárúit könnyen eladta akármilyen áron, azzal a megokolással: fort mit Schaden! Ha valami nehezen ment, azt szokta mondani: 's wird schon werden! Tisztességgel látta el népes családját, Sokban emlékeztetett rá édesanyám, ki a Mendel-féle szabály értelmében apja lánya volt. 67 éves korában halt meg 1892-ben vsz. epebajban. Akkor még ezen a bajon nem tudtak segíteni.

Öreganyám a mindig jókedvű és talpraesett embernek sokban ellentétje volt. Könnyen izgult és sokat évődött. Mikor én jobban megismertem, diákkoromban, már lehiggadt, öreg bölcsesség szólt belőle. Nálunk lakott. Édesanyám ápolta aggkori gyön(geségében. Szeretett köztünk testvérek közt üldögdélni és mesélni múltjáról. Rendszeresen azzal végezte:, akkor a világ még zárva volt, most már nyitva van. Máskor meg azzal fejezte be elméléseit: Ti gyerekek még belenéztek a világba; én már kinézek belőle.

Nem volt humor nélkül. Szerette figyelni az időjárás „kritikus” napjait, és ennek alapján előrejelezni, milyen idő lesz. Mi diákok aztán figyelmeztettük, hogy jóslása nem vált be. Erre egész elkeseredetten felelte: eh, semmi sem megy már úgy, mint régen.

Egyszer nekem nagyon tüzetesen magyarázta épen Budapestre-távozásom előtt, hogy már nyolcvanhárom éves, éppolyan idős, mint a király (Ferenc József). Nekem

már sürgős volt az elmenetel, s azzal vetetem véget a hosszú magyarázatnak: jó, majd megmondom neki. Még most is fülemben cseng az erre következő jóízű kacagása. Utána évekig az volt az első kérdése hozzám: mit mondott a király? Nagyon erős szervezete lehetett, különösen a gyomra. Szülőim sokat emlegették, hogy ha nagytakarítás alkalmával félben maradt orvosságot talált — igen nagy volt az orvosságok iránti respektusa — mind megitta, hogy kárba ne menjenek. Sose ártott meg neki ez a panaceas kúra.

De azért mindig adta a beteget. Hisz sok gyermeke és erős munkája mellett lehetett is rá oka. Szerette emlegetni, hogy az egyik községi orvos, valami Strieker, neki azt mondta, hogy súlyos baja van; de élélhet vele akár 60 évig. Ezt az állítólagos orvosi verdiktet sokat emlegette. De idő haladtával egyre följebb licitált: nagy baja van; de a

Stricker orvos azt mondta, hogy élélhet vele 70-80-90, sőt saját fülemmel hallottam: száz évig. S csakugyan, 93 éves korában halt meg. Betegség nélkül úgy aludt el. Szellemi épségét és élénkségét épúgy, mint atyám és anyám, mindvégig megőrizte.

84 éves korában összeolvasta egyszer, hány gyermeke, unokája, déd- és ük-unokája van; kitűnt, hogy akkor 87 utódja élt; s megérte még az ötödik ízt.

Akármilyen ellentétes is volt a két öregszülő, jól *kiegészítették egymást*. A régi elemi iskola sajátos berendezése következtében öregatyám csak írni tanult, öreg-

anyám meg csak olvasni. Sokat is olvasott föl neki és öregatyám mindig buzgón — aludt hozzá. De olvasni-tudása csak a gót betűig terjedt. Mikor nálunk lakott, sokat megjelent a fönt dicsért „kertiház”-ban és élénk szelleménél fogva nagyon kíváncsi volt olvasmányaimra; valami különöset sejtett bennük. Dehát a latin betű hét pecsét volt számára. Egyszer aztán öröme ott talált egy gót betűs könyvet kinyitva az asztalon, gondolom Scheeben nagy dogmatikájának harmadik kötetét. Utóbb elárulta, milyen örömmel és várákozással esett neki, kivált, amikor ott látta Jézus Krisztus és Szűz Mária nevét. De sajnálattal kénytelen volt megállapítani, hogy „nem tudott a maga számára semmitsem kiszedni belőle”. S ezt természetesnek is találtam. T. i. épen azt a részt olvasta, amely arról a Szent Tamás fölvetette kérdésről szól: egy vagy két létezési tényt kell-e Krisztusról vallani — egyike a spekulatív teológia legnehezebb kérdéseinek.

Ők voltak természetesen legközelebbi *rokonaim* is. Majd mindennapos voltam náluk, hisz rövid utcánk másik végén laktak, alig öt percnnyire tőlünk. Egyéb rokonaim közül nagy hatást tett rám atyai nagybátyám, aki egyúttal négy évig tanítóm is volt. Jóval fiatalabb öccse ki egy messze faluban igen keresett orvos, nálunk mint orvosnövendék, gyakran megfordult. Különösen mint katona hatott rám és ügyes tornamutatóványaival, melyeket hiába igyekeztem utánózni. Továbbá meg kell említenem egy

atyai és két anyai nagynénémet, akiken már akkor láttam a szenvedés és csöndes lemondásos áldozat nyomait, bár sose panaszkodtak. Egy másik nagynénémnek inkább a férje hatott rám. Mert ellentétje volt annak, amit a szülői háznál láttam: csupa kíméletlen türelmetlenség és törtetés, és igen gazdag ember hírében állt. De gazdagságának olyan volt az útja, hogy egyszer s mindenkorra elment a kedvem a gazdagságtól.

Még meg kell emlékezmem egy távolabbi *sógoromról*, aki viszont az előbbinek ellentétje volt.” Mint huszár vonult be a világháborúban, orosz fogságba esett, a rokitnói mocsarak átázolásával menekült meg. Maga mesélte, hogy annak idején, katonai évei letelte után, jómódú gazda-fiú létére néhány évre elszegődött urasági inasnak — az imént említett kultúra-szomjúságnak egy jellegzetes esete.

Mint inas szolgált Apponyi Albertnél is. Egyszer ott a fürdőt a gróf túlságosan melegen találta. Akkor már el is csattant a pofon, mesélte megható egyszerűséggel az én kultúrszomjas sógorom.

Így változnak az idők. Saul annak idején világgá ment, atyja szamarait keresni, és királyságot talált, amint megolvasható a Királyok I. könyvében, a 9. fejezetben. Ez az én sógorom ment műveltséget keresni és talált — pofont; és azt majdnem úgy vette, azzal a szinte metafizikai igénytelenséggel és humorral, amivel az egyszeri koldus a nyaklevest, melyet alamizsna helyett kapott: Ez is valami (a dialektusban a

lefordíthatatlan: als das!). Ebben bizonyára része volt annak, hogy az a pofon olyan előkelő kéztől jött. Így metszik egymást az életben nagy és kis kör.

Itt eszembe jut egy *öreg borbély*, kinek unokája iskolatársam és jó pajtásom volt és most esztergomi székesegyházi karnagy és jónevű zeneszerző. Ez sokszor mesélte nekünk diákoknak, hogy fiatal segéd korában Pesten Petőfit borotválta. Műhelyük ott volt a ferences templom mellett; Petőfi a feleségével jött, azt otthagya a templom előtt az utcán és ő beugrott borotválkozni.

Rokonaim közül meg kell még említenem egy anyai nagybátyámat, aki egy közeli magyar faluban tanítószkodott és minket aránylag sokszor meglátogatott. Rám különösen élénkségével, könnyedségével és jókedvével hatott. Nagyanyám erről a fiáról mindig azt mondta: a mi Jánosunk egy kissé könnyű.

Szomszédaink közül jobboldali szomszédunk kissé rátarti, kissé garázda is volt. Félttem tőle. De sok gyermek atyja. Legidősebb fia velem egyidős és mindennapos jó pajtásom. Baloldali szomszédunk bognármester. Műhelye különösen télen állandó tartózkodási helyem lett; sokat köszönök a barátságos, jószívű embernek. Szemben lakott velünk az öreg Malik. Neve után épen nem német. Jól beszélt tótul és magyarul. Sokat megfordultam a háznál és az udvarban, mert legfiatalabbik fia kor- és iskolatársam volt; elesett a kárpáti harcokban. Számomra ez új világot jelentett, mert itt ismertem meg köz-

vétlen közelből a telkes gazdát, sajátos életével és ősi szokásaival. Többek közt hány-szor voltam tanúja ebédjüknek, hol csak a családnak férfitagjai ültek, a béresek is, a nők a háziasszony kivételével állva ettek és főlsgáltak. Minden ételt közvetlenül a tálból fogyasztottak, s közös korsóból ittak.

Gyermekkorom.

A karakterológiai pszichológiában általában elfogadott tétel: az első hét év dönti el az ember sorsát. Dehát ez a tétel, mint annyi társa, összenyomható és széthúzható, mint a jó rúgó. Azt is mondják, hogy az ember sorsa voltaképen már eldőlt azzal, hogy kiktől és hol született.

Lehet azt is mondani, hogy az ember sorsát az első tíz-tizenkét év dönti el. Bizonyos ugyanis, hogy az igazi költő vagy hivatásos művész gyermekkori élményeiből meríti legtermékenyebb és legmélyebb sugalmazásait.

Sőt közönséges embereken is már az első negyedórában látni, micsoda *Kinderstube*-t jártak. Itt természetesen nem a legfényesebb a legelőkelőbb; hanem általában a tartalmas vagy ösztövérvé gyermekkort kell érteni. Mindenesetre igaza van az (egyébként jelentéktelen) angol költőnek, mikor azt mondja: *The child is father of the man.*¹⁾ Ezért beszéltem már ennyit a környezetről és ezért kell még még annyit beszélnem a gyer-

¹A gyermek a férfiú atyja.

mekkoromról, mely voltaképp a környezet tartalmának és hatásainak állandó feldolgozása.

Pedig arról a *gyermekkorról* Voltaképpen keveset lehet mondani. Talán mindössze annyit, amennyit utolérhetetlen erővel és szemléletességgel elmond az ószövetségi bölcs: „Hisz én is csak halandó ember vagyok, hasonló a többihez. Anyám méhében alakítottam én is testté. Tíz hó folyamán álltam össze a vérben. Születésem után én is a közös levegőt szívtam. Ugyanolyan földre estem, mint mások. Első szavam sírás volt, úgy, mint a többié. Pólyában neveltek sok vesződséggel. Mert a királyok közül egy sem kezdte másképp életét... Mindenki számára egy a belépés az életbe és egy a távozás”. (Bölcs. 7, 1-6.) Nem akarom tagadni, hogy a személy nagyon is elütő és épen nem jelentéktelen változataival a környezet hatása alatt is, és más-más annak nyoma még az öntudatlan gyermekben is. Szent Tamás elve szerint: *Quidquid recipitur recipitur secundum modum recipientis.*¹⁾

A gyermekkor *első emlékei* jobbra elválhatatlanul összeszövődnek a szülők és a környezet emlékeztető elbeszéléseivel. Ezek világánál megállapítható, hogy igen korán, ha mindjárt a gyerekeknél szokásos ferdítésekkel is beszélni tudtam és igen fiatalon a rokonok és szomszédok előtt úgy szerepeltem, mint bátor és szava-kész fiú.

¹ Akármit vesz be az ember, természete szerint veszi be.

Másik, már saját lábán járó emlékem, hogy nagyon *játékos* voltam. Elválhatatlan pajtásom már említett jobboldali szomszédunk velem egyidős fia, a *Matyi*, igen jólelkű gyerek, de kissé lomha észjárású. Egy alkalommal érthetően igen érdekelt bennünket már említett barackfánk; ért a barack! Mi gyerekek az alatta álló kukoricacsutkarakás segítségével értük föl a félig-meddig tiltott gyümölcsöt. Úgy látszik a nagy igyekezetben alaposan szétrugdalthattuk a művészi, de ingatag csutkarakást. Elég az hozzá, számomra feddés, és alighanem nagyon is érezhető feddés lett az egészből. Különben a verés minden nagyobb deliktum után kijárt; és érte ma is hálás vagyok édesatyámnak. Mikor a Matyi barátom megint megjelent az immár tisztának ítélt látóhatáron, édesanyám azt találta neki mondani: Megállj, ez a Matyi úgyis már régen a rováson van! A „rovás” a magyarból vett és itt-ott használt sváb kölcsönzó. Az én Matyim azonban nem ismerte, és ijedtében azt felelte: Á, a Tóni is a rováson (nyilván a csutkarakásra gondolt) volt.

Máskor meg az építés alkalmával falat döntöttünk. Mi az egyik oldalon bizonyos módszer szerint ingattuk, ő meg az ő szomszédos telkükéről egészen közélről nézte az ingó falat. Egyszer csak nagy robajjal ledőlt. Az én Matyi barátom csak ügyel-bajjal ugrott el a veszedelem elől. Édesanyám tréfásan rárivall: Mit csinálsz te itt. Erre ő ijedten: én nem voltam!

Nagyon szerettünk az említett pocsolyába

fürdeni járni. De szülőim érthetően nem lelkesedtek ezért. Már most, ha jó idő volt, Matyi barátom megjelent — propter certum quoniam”.¹ S hogy édesanyám ne tudja, miről van szó, csak ennyit mondott: Tóni, úgy látszik, meg kellene! Nem volt épen jó tanuló. Mégis igen jó, igazán hivatásos tanító lett belőle, a szegedi püspöki tanítóképző dicséretére. Aradon működött és fiatalon, harminc egynehány éves korában halt meg. Nagyon megsirattam.

Idővel, értsd hét-nyolc éves koromban, a *játékok* tere, programja és résztvevői nagyon megbővültek. Játszó társak akkor már a távolabbi szomszédok egykorú gyerekei is voltak, sőt az iskolatársak az egész faluban, s időnként a lassan utánam növvő két öcsém. Játékterül sokszor egy pajtás telkes gazdafiúnak nagy udvara szolgált, főként azonban a falut körülvevő legelő, mely a rajta végigfutó árkokkal és a Grundloch-chal télen-nyáron kitűnő játéktérnek bizonyult.

A játékok nagy része a gyerekek közhagyományos kincstárából való volt. Nagyon járta a csiga, a bábozás (glikkerre nem igen tellett), bicskavetés. Nagyobb fiú korunkban sokat üztük a futó métát; még jobban szerettük a falabdát, melyet két „kint” levő elgurított a „bent” levők kis gödre előtt és közben kb. karvastagságú és hosszúságú karókkal el kellett találni. Ha valaki eltalálta, akkor a bentlevők a közben kidobott karókat haza menthették, a kint levők

* Bizonyos okért.

meg törekedtek a falabdát egy kis gödörbe terelni. Közben hajításra is, labda módjára, kézzel el kellett kapni. Ez a falabda szőlőtőkéből volt; faragásában már igen fiatal koromban kitűntem.

Volt még egy játékunk, melyről *nem* hallottam másutt, s ez abban állott, hogy a résztvevők mindegyike négy-öt karnagságú karót hegyezett meg az egyik végén. Azután kerestünk egy árnyas, kissé nedves helyet, melynek talaja elég rugalmas volt. Aki kezdte a játékot, egy karót a hegyével jó erősen bevágott a rugalmas talajba, hogy az ott megállott. A többi követte, de azzal a céllal, hogy az erősen álló karót kipöndörítse a földből. Akinek ez sikerült, az így nyert karóval tovább játszhatott, aki pedig valamennyi karóját elvesztegette, kiállt. Sok erőt, ügyességet és aranyozó tehetséget váltott ki ez a játék, melyet mi „kojrle”-nek hívtunk. Nem tudom *etimologizálni* a szót.

Mindezekben a játékokban többnyire én voltam a kezdeményező és vezér, ügyes játékos is voltam, de *nem nagyon erős*. Általában elég nyápic fiú voltam, és ebből sok bánatom fakadt. A falusi gyerekek közt csak az erősnek van igazi becsülete és született polgárjoga. Más, mint én is, legföljebb valami címen tűrt valaki. Gyöngeségem okozta talán, hogy az egyik télen szánkázás, iszánkázás közben, primitív korcsolyázásban („igazi”, „úri” korcsolyára nem telt) lábam megfagyott. Emiatt a következő télen nagy bánatomra el voltam tiltva a „sporttól”. Sokat szenvedtem vele, míg végre egy vándor-

legény tanácsára egy drasztikus kúra ki-gyógyított.

Bezzeg más legény volt idősebb társam, a Brenner Pista (meghalt, nem túlságosan régen mint budapesti sörgyári tisztviselő). Ez valahonnan szerzett „igazi” korcsolyát és nagy bámulatunkra és nem kisebb irigységünkre vígan száguldott a pocsolya jegén, úgy alkonytájban. A jég egy helyütt vékonyabb volt; onnan nem rég jeget hordtak el. Az lett a vége, hogy Pista barátunk beszakadt. Baja természetesen nem történt. Nagy művészet is lett volna a „tószegei” tóba beleveszni. Kimászott, a nadrágját levetette, kifacsarta és egy fára akasztotta száradni és amint volt, fehér magyarban és mezítláb velünk tovább szánkázott és ficánkolt a jégen. Másnap megjelent rendesen az iskolában.

Azért otthon is történt egy és más, ha nem is világrengető dolgok. Két éves lehettem, azért csak szüleim utólagos elbeszélő séből tudom, hogy rajzaskor egy *méhraj* egy akácfa ágán gyülekezett. Atyám be akarta fogni a kasba és a meghosszabbított vonogatóval rázta az ágat. Én alatta álltam és néztem az egészet. Ő rosszul rántotta meg az ágat, s az egész raj az én arcomba esett. De én nem tudván, milyen veszedelemben vagyok, tovább is nyugodtan álltam, s közben atyám a leleményes méhész fogásaival a rajt lecsalta rólam, be a kasba.

Hogy milyen veszedelemben voltam, azt néhány év múlva már tudatosan megéltem. Egy méhállást vittek „legelni” a kikindai

határba. Közben a szekérrázás következtében az egyik kaptár kinyílt, s a méhek nekiestek a lovaknak. Még ma is előttem áll az emberek tehetetlenkedése s a lovak vonaglása, melynek kínos haláluk vetett véget. Ebből azt is megláttam, miért dobtak a régiiek a harcokban nem bombákat, hanem méhkasokat az ellenségre. S megéltem, de csak később láttam bele, mennyire hajszálon függ az ember élete. Bizony, ha Isten nem építi a házat, hiába fáradoznak, akik építettek azon.

Otthonunkban sokszor megfordultak szomszédok és ismerősök, és én nagy figyelemmel hallgattam beszédjüket. S ugyan miről beszél a falusi ember? Mesterségről, gazdaságról, katonaságról, néha a maga nyomorúságáról, betegségekről. Hiába, ő is az általános törvény alatt áll: A száj a szív bőségéből szól (Luk. 6, 45). Néha emlékek szólaltak meg; és azokat hallgattam legszívesebben.

Sok szó esett a 63-as inségről, mikor a gazdag Bánát is éhezett.

Az általános nyomorúságot fokozta, hogy akkor nagy *kolerajárvány* dúlt. Nagyon megragadott és ma is tanulságosnak tartom édesatyámnak egy elbeszélését: Az ő falujában is a kolera bőven szedte áldozatait. Egy módos ember nagyon félt tőle, és félelmében elmenekült a faluból, más vidékre. Végre a kolera, úgy látszott, megszűnt. Megírták a menekültnek, hogy már egy hónapja nem halt meg senki. Vissza is jött; s nemsokára ő megkapta, behalt, és utána senki.

Továbbá sokat emlegették a „vizes” éveket. Úgy gondolom ma, abból, amit láttam és hallottam, a 70-es évek vége és a 80-asok eleje voltak a vizes évek. Egyik legrégebbi emlékem, hogy a 80-as évek elején még sok és felhőszakadásszerű eső járt. Arról is beszéltek, hogy akkor csónakon jártak a falu körül és a vízből aratták ki a gabonát.

Egy másik emlék is élénken áll még ma is előttem. Két éves múltam, mikor atyám *méhészkedni* kezdett. A kaptárokat maga csinálta. Egész nap dolgozott a műhelyben, és én természetesen nagy érdeklődéssel ott lábatlankodtam. Édesatyám, talán mert elsőszülött voltam, talán mert látta rendkívüli érdeklődésemet, csinált nekem kis fakalapácsot. Nagyon megörültem neki, szorgalmasan kalapáltam vele. De csakhamar untam a száraz kalapálást. Egy őrizetlen pillanatban elcsentem egy marék drótszöveget és kalapácsommal bevartam nagybuzgón — a trágyadomb puha szélébe.

A gyermekkor paradicsomának csakhamar vége szakadt. Mikor kissé fölcsiperedtem, minden tettem jóakaró, de kemény kritikában részesült szülőimtől. Különösen ebédkenél — nagyon elfoglalt szülők máskor nem igen értek rá — már jókor kellett hallanom tetteim erkölcsi jellegét és a későbbi életben is követendő erkölcsi eszményt. Sokat és behatóan beszélt különösen anyám becsületről, munkáról, Istenfélelemről, igénytelenségről, igazlelkűségről. Ez a tanítás kiolthatatlanul beleégett lelkembe; és hála Istennek, elkísért egész életemben.

Sajna, *első vallási élményeimre* nem igen emlékezem. Csak azt tudom, hogy egészen fiatalon és lelkiismeretesen kezdtem imádkozni. De vallási gondolkodásom nem lehetett valami mélyen megalapozott. Arra pontosán emlékszem, hogy mikor papunkat először hallottam beszélni a másvilágról, sírva panasztam édesanyámnak, hogy papunk azt mondta, hogy a mennyországba kell jutni. Úgy látszik, a halál, vagy még inkább az otthon és a környezet elhagyásának szükségére hatott rám olyan lesújtóan; és a magyarázatot, mint annyiszor, nem fordították le eléggé a gyermek nyelvére. Hiába „quando eram parvulus, sapiebam ut parvulus.”¹

Az iskola.

Persze, a gyermeki pajkosságot nem egyszer hűtötték le azzal a hideg zuhannyal: No megállj, majd ha az iskolába kerülsz! *Féltem is az iskolától*, hosszú éveken keresztül. Pedig nem volt rá okom. Hisz a tanító nagybátyám apósa volt, öreg és nagyot halló bácsi, akit akkor jobbára szakképzett leánya, tanító nagybátyám felesége, tehát ismerős és rokon helyettesített. Azonkívül nem igen akadt mit tanulnom, legalább az elején. Hisz olvasni, írni és számolni már jól tudtam. Hogyan és mikor tanultam ezeket, sehogyan nem emlékszem. Csak azt

¹ Mikor gyermek voltam, úgy gondolkodtam, mint a gyerekek.

tudom, hogy amióta emlékezem, már tudtam ezeket.

Amit ezenfelül még *tanulni* kellett, játszva megtanultam, s mert a mi iskolánk összevont iskola volt, hol több évfolyam együtt volt, kikkel a tanító váltogatva foglalkozott, míg a többi akkor „csöndes” foglalkozást kapott, hallomásból megtanultam a felsőévesek „tudományát”. Már kiskoromban hosszú költeményeket tudtam Uhland-tól, Schiller-től, Goethe-től s azokat otthon sokszor el kellett mondanom. Sok elismerést arattam velük a derék szomszédoktól és rokonoktól. De nem emlékszem, hogy ezzel valami nagyra lettem volna.

Sőt nem hagyott el a *sötét gond*, hogy nekem ezután iskolába kell járnom és tanulnom kell. Talán úgy láttam, hogy ez a kötelezettség egyszer és mindenkorra becsapja az ajtót az előtt, ami akkor szerintem az élet egyetlen értelme volt: a korlátlan játék a társakkal. Bámulva néztem a felsőbb évfolyamok tanulóit. Ezeknek milyen nehéz lehet. És mégis, hogy tudnak jókedvűek lenni? Emellett megtettem nagyon is lelkiismeretesen, amit meg kellett; de nem szívesen. Ez a sajátos idioszinkráziaszerű lelkület csak negyedikés vagy ötödikés gimnazista korban szűnt meg.

Az *iskola* ott ékeskedet a falu közepén, szemben az ártézi-kúttal és a „parkkal”, mely csakhamar kedvenc játékteremmé lett. Kivált, mert a nekünk exotikus bokrokban szép vesszőket lehetett faragni. Az akkor még a falu számára szokatlan szép parkot

tanító nagybátyám kezdeményezte; tanulókoraiban virágkorát élte. Ma ott áll nagybátyám emlékoszlopa, és közepén harangláb helyett a derék mostani plébános buzgólkodásából végre a kistószegi új templom. Az iskolaépület magas földszintjével, a faluban egyetlen, nekünk különösen előkelőnek tetsző erkélyével általában igen imponált nekem. Az iskola két teremből állott; ezek hajópadlója nem volt épen hiánytalan. Sok falitáblája, meg fagolyós számlálógépei hatásosan gondoskodtak róla, hogy meggondoljuk, ha nem is voltunk tudósok, hová lépünk.

Az egyik terem volt a kis iskola az első két évfolyam számára; a másik a nagy iskola, a többi négy évfolyamnak. A kisiskola tanítójául még akkor hivatalosan az öreg és siket Klein bácsi szerepelt. Már említettem, hogy leánya, nagybátyám felesége helyettesítette, aki, úgy ítélek visszafelé, egészen kivételes tanító és nevelő tehetséggel és készséggel rendelkezett. Mégis hasonlíthatatlanul nagyobb hatást tett rám férje, *nagybátyám*. Nyilván nemcsak azért, mert hosszabb ideig tanított, négy évig; én ugyanis kijártam a hat elemet. Hanem azért, mert jelentékenyebb egyéniség volt, és — férfi. Hiába, a gyerekek az igazi férfiú imponál.

S nekem már akkor rettentően imponált, mikor a falu legényei valami szokásos rendtelenséget követtek el, és ő, amint meghallotta, nádpálcával közjük ment és egykettőre rendet teremtett. Biztos, a faluban

a gazdák közt határtalan becsülete volt, ármánykodó felesége dacára. Nemcsak emléket emeltek neki korai halála alkalmából, amely 46 éves korában érte, túlzott munka és rossz orvosi kezelés következtében.

Hanem tiszteletük egy velem is kapcsolatos kedves epizódban jutott kifejezésre. Mikor meghalt, 1896-ban, akkor én mint végzett hatodik gimnazista szintén ott voltam a temetésen. Az általános gyászban egyszer csak megjelenik nálam egy annak rendje és módja szerinti küldöttség a falu legjobb gazdáiból és fölkérnek, hogy vállaljam az elhunyt tanító utódságát. Ők nem nézik azt, hogy tanulmányaim nincsenek befejezve, és hogy nem végeztem tanítóképzőt; de mint legjobb tanítványa ismerem a módszerét és folytatom a szellemét. Az édesanyám szívesen vette volna a vigasztalást, hogy legalább egy fia a közelében lakik. Én azonban akkor már régen és visszavonhatatlanul elhatároztam, hogy piarista leszek és a küldöttségnek nemet mondtam.

Ez a küldöttség az elhunyt *legjobb* tanítványának nevezett, és én nem tiltakoztam. A jövőben kénytelen leszek még több hasonló megállapítást tenni, sőt erősebbeket is; különben nem beszélhetném el életemet. Én mindig szánalmasnak és hibásnak ítéltém azt, aki szellemi munkára van odaállítva, és nem tudja a maga tehetségeit és teljesítményeit teljes tárgyilagossággal megítélni. Meg különben a lelkem sohasem vitt rá, hogy a fehéret feketének mondjam.

Ez az eljárás csak akkor esnék erkölcsi

kifogás alá, ha hiúság, sőt *kevélység* kifolyása volna. Erre nézve hallottam a sokat emlegetett Alexander Bernátot egy alkalommal azt mondani: én nem vagyok szerény, mert a szerénységet sem ismerem. De Alexander zsidó volt és hibája, ha érthető is, hogy a szerénységet nem ismerte. Olvas-tam Franklin híres önéletrajzában: Sok önéletíró sűrűn használja ezt a fordulatot: „Hiúság nélkül legyen mondva”, és mindjárt utána következik egy hiúságtól csak úgy dagadó kijelentés. Ezért ő önéletrajzában tudatosan azt az utat választja, hogy igenis a hiúságnak is akar áldozni.

Én ezt sem teszem; nem is tenném. A hiúság mint kísértés talán egyszer-egyszer megkörnyékezett gyermekkoromban. De hogy mi a kevélység, azt kb. 15 éves korom óta tulajdon megélésből nem tudom. Az alszerénységet meg mint minden álságot utá-íom. Ami kiválóságot magammal kapcsolatban találtam, azt úgy állapítottam meg, mint ha idegenben találtam volna. Egyszerűen, mint Isten teremtő tevékenységének művét vettem, azzal az erkölcsi elkötelezettséggel, hogy akinek több adatik, több is követel-tetik attól. Tehát tehernek éreztem, melyet azonban magátólértődéssel kell viselni. Ez egyszer és mindenkorra van mondva.

Az iskola kétségkívül új világot nyitott nekem. De itt is bevált Lerini Szent Vince kánonja: In eodem sensu et eadem senten-tial Vagyis az iskola mégis csak nagyjából

¹ Ugyanabban az irányban és értelemben.

a gyermekélet vonalán helyezkedett el. Nekem elsősorban *új játékkalkalom* volt. Különösen a gyermekek közt ismert bicskajáték számára az ócska iskolapadok kitűnőeknek bizonyultak. Csábított kitűnő alkalmával a csereberélés is. A zsebem mindig valóságos szatócsbolt képét mutatta, ahol majd minden található volt, ami gyereknek becses: gumik, ceruzavégek, különösen színesek, használt és új tollak, ép és törött kések, glikkerek, színes babok, stb.

Bennem fölébredt és mindjárt eredményesen működésbe lépett — az üzleti szellem. A nagy iskolában kezdtem *rajzolni*. Képzelem, milyen rajzok voltak azok. De társaimnak tetszetek, és én attól az időtől kezdve atelier-t nyitottam: Társaim hoztak kiszakított irkalapokat, és én azokra rárajzoltam, főként katonákat, többnyire harci helyzetben, ha előkelő volt a rendelés, színesen is, és cserébe kaptam az említett zseb-értékeket, vagy legalább egy darab tiszta papírt. Egyszer egész zseb-állományomat bicskám-mal együtt elcseréltem egy egészen kiváló hírű bicskáért, mely birtokosának nagy helyzeti előnyt biztosított a bicskajátéknál. Még éjjel is fölkeltem, legalább is fogni és megbizonyosodni, hogy csakugyan az enyém.

Azután új vért, azaz játszótársakat hozott, új *játéktereket*; megnyílt nem egy gazda udvara, sőt szőlője is, egy-egy nagyszerű gyümölcsfával. A tanítónéni, sőt a tanító nagybácsi is mint rokont és jó tanulót, ki el volt a tanítás nélkül is, sokszor elküldött

Nagytőszegre, ahol addig nem igen jártam, a postára, patikába, sőt a plébánoshoz is. Ez mind nagy újságot és eseményt jelentett számomra. Áhítattal néztem különösen a patikában a sok fiókot titokzatos fölírásával és a kopasz gipszfigurákat. Mély és titkos világot sejtettem mind e mögött. Még akkor nem tudtam, hogy az majdnem mind — für die Katz.

Új világ nyílt számomra *a tanítói otthonban* is, ahol részint mint rokon, részint mint sokra használható fiú, részint mint nagybátyám kisebbik leányának kor- és természetes játszótársa, sokat időztem. Itt hallottam először zongorát, mely szinte varázssos hatással volt rám, továbbá éneket, ott éltem meg először az eddiginél finomabb érintkezési formákat, láttam és olvastam először a tanító könyvtárában a német klasszikusok sorozatát. Mindez egy új, szebb, gazdagabb szellemi világot is sejtetett velem. Édesanyám ugyan morgott, különösen a nagybácsi feleségének önzése, háziasszonyi lomposága és ravaszkodása miatt. De ezek a rossz hatások lepattantak rólam, amint általában a faluhelyen és a falusi életben szinte elkerülhetetlen — hogy is mondjam? —, pedagógia-ellenes esetek úgyszólván nyom nélkül vonultak el fölöttem, mint (már akkor bámulatom tárgya) a libáról leperog a víz.

Az iskola mint olyan a két első évben *nem jelentett sokat*. Egy-két történet kivételével olyant hallottam, amit már úgyis tudtam. Megváltozott a helyzet, amikor a nagy iskolába kerültem. Itt már aztán igazán

újat tanultam: a rendszeres (német) nyelv-tant, földrajzot, fizikát, számtant, mely már nem jelentett egyszerű számolást. A tanító a tanításban talán nem bizonyult olyan ügyesnek, mint a felesége, de mint már mondtam, jelentékenyebb egyéniség. Emellett rendkívül lelkes, szorgalmas és szigorú volt. Sokszor hallottam atyámtól, hogy igen jól tanult. A Bach-korszak előírása megengedte, hogy három reálosztály után a verseci német tanítóképzőt két év alatt elvégezze. Érdekes, sok kitűnő környékbeli tanítót ismertem, ki ugyanezt az utat járta. Német nevelése dacára nagy magyarnak vallotta magát. Bár most úgy emlékszem vissza, hogy nem beszélt és írt egészen kifogástalanul magyarul. Mint nevelő kissé hirtelen temperamentumot mutatott; magával ragadó, kitűnő elbeszélő volt.

Verési készségét rajtam csak egyszer gyakorolta, de akkor alaposan: mikor dohányzáson kapott. A sváb falukban, ott a Bánátban, ugyanis különös szokás a búcsú, a Kirwei, úgy ősz elején, a mezei főmunka befejezése után. Akkor az egész falu három napra megbolondul és — fájdalmas, hogy épen a templom búcsúja alkalmával; így tud magából kifordulni az élet! — elpogányosodik. Az általános örvénylés engem is elragadott egyszer; de a tanító nagybácsi erélyes és gyors beavatkozására csak egyszer. Kaptam én tőle máskor is, az énekléskor, melynek épen nem voltam művésze; de csak úgy kézzel, mintegy erőteljesebb figyelmeztetésül.

A tanulásban nem volt hiba; de mégsem volt örömem benne. A tanító nagybácsi ugyanis nagy buzgóságában bánatomra egész nap ott tartott az iskolában, éppen csak délben engedett haza, ebédre. Ha besötétedett — világításról persze szó sem lehetett — akkor énekeltünk, s ez mindig sebhedt pontom volt. Vagy fejszámolást gyakoroltunk. Nyilván ennek a sok gyakorlatnak köszönhetem, hogy nagyobb számolási föladatokat még ma is fejben gyorsan és biztosan végzek.

De legnagyobb bánatom az volt, hogyha valaki nem tudta a föladott leckét — s ilyenek mindig elég sokan akadtak —, az csütörtökre mindig be volt rendelve az iskolába, és velük én is, részint mint felügyelő, részint mint korrepetens és kikérdező. Nem ügyítettem arra, hogy ebből is lett hasznom; most már látom. Csak sirattam az elveszett játékkalmat; hiszen a csütörtök volt az egyetlen szünetünk hét közben.

Így hát vasárnap délután kárpótoltuk magunkat. Nyáron kimentünk a határba és buzgón szedtük és ettük az éretlen kökényt. Nem emlékszem, hogy valaha is nekem vagy másnak baja lett volna tőle. Ősszel meg elmentünk a tarlóra, és ettük a kitűnő cigányszedret. Télen, ha nem „sportoltunk”, összegyűltünk egy gazdafiúnál a lóistállóban. Ott mindig jó meleg fogadott; és ott a nagybéres szépen összerakott ágyán (a lovaknál mindig aludt valaki, akárhányszor maga a gazda vagy a legidősebb fia) kopott kártyával „durákoztunk”. Az biztos, hogy

azok a vasárnap délutánok nagyon jól estek és sok mindenért kárpótoltak.

Azonban az iskolában komolyabb dolgok is folytak. Nem volt sok *tankönyvünk*; kis katekizmus, kis biblia és jó vastag olvasókönyv. A vallástani könyvekből nem épen sokat tanultunk. A plébános igen jól tanított; de ritkán jött át a messzi Nagytószegről. Helyette a tanítónak kellett tanítania a vallástant. Azt ritkán tette, és bizony nem valami sok teológiával árasztott el bennünket. Többet használt néhány jámbor ének.

Amit tanultunk, annak nagy részét előbb leírtuk. így az írást is gyakoroltuk. Azután ebből az írásból, és jórészt hallomásból tanultunk. Voltaképeni tankönyvül az olvasókönyv szolgált. Ahogy most visszaemlékezem, egyes közleményei nem voltak mentesek a fölvilágosodás szellemétől; de nagyban és egészben a könyv kitűnőnek mondható. Szó esett abban a világon mindenről: rizstermelésről, tehén- és disznótartásról, eltűnő tavakról és jégbarlangokról, török háborúkról és drótostótokról, rossz fiúkról és jó szülőkről. Sok és szép költeményt és történetet hozott; különösen vonzottak a képek a magyar történetből. Ezt a dús szellemi táplálékot szinte habzsoltam. Hozzájárult a tanítónak lelkes és gyermekeket magával ragadó előadása. Olyan szemléletesen beszélt, hogy gyakran játékban megpróbáltuk, amit tőle hallottunk.

Lassanként föltárult előttem szintén egy új világ, elűtő minden eddigitől: az eszmények és értékek világa. S voltaképen ebből

a világból csíráztak ki azok a magvak, melyekből kinőtt a jövőm. Itt derengett föl először előttem, hogy az életnek más tartalma és értelme is van, mint a játék.

Hogyan lettem én magyarrá?

Mert magyarrá lettem. Mi más is lehetett volna belőlem abban a környezetben, mely német létére is ízig-vérig magyar lett. Német létére, mondom. Mert *német* volt a vére, német a múltja és német a lelke. Élt a német kultúrában, lelkesedett a német nagyságért és nagyokért; és németül beszélt. Néhány név elárulta a magyar eredetet, pl. Csicsay; de ezek sem tudtak jobban magyarul, mint mi. Márpedig nyelvében él a nemzet. Ez sokkal mélyebb és gazdagabb begyökérezésű igazság, mint a felületesek gondolják, s különösen azok érzik, kik csak egy nyelvet tudnak. Gondolom, hogy ha a kutya gondolkodni tudna, nem értené, hogy van más is, mint kutya-lét. Kénytelen lesz tudomásul venni? de meg volna győződve, hogy ez nem az igazi lét. Ebnek eb az ideálja, mondja Shakespeare.

A *mi nyelvünk* híven tükrözi azt a nép jelleget — s természetesen nevelte is —, melyet *αμοινοσος*-nak neveztem. Az én népem költészet nélkül való. Már amennyire egy nép egyáltalán költészet nélkül ellehet. Ennek megfelelően nyelve is kemény és hangjában színtelen. Nincsenek zöngés mássalhangzói, és magánhangzói is csak a e i o u. Szavai

csaknem kivétel nélkül egytagúak. Az egész nyelv alnémet benyomást tesz. Egyszer egy különben németül tudó hallott dialektusban beszélni; angolnak vélte. íme egy-két próba. Egyszer elengedték a hétközben kemény munkára fogott sváb lányokat vasárnap délután szórakozni. Valaki megkérdezte, hogy mulattak? El voltak ragadtatva; nagyszerűen szórakoztak. Hát mit csináltak? Kipl kes, soda was'r getrunk, un kelacht (Kipfel gegessen, Sodawesser getrunken und gelacht). Egy közmondás: s schwerst ivl is, was mr sich selv'er macht (Das schwerste Übel ist, das man sich selber macht). Egy daltöredék: Kell U. n. sva, azaz megkezdett, de be nem fejezett hang) rive un paschkrnât, des sin ti schenschi planze; un morje ha m'r kerweitâ; to kê mr all tanze. Kredl, wuscht tanze? jô, ich han ke schû! Zî tî alti Schlappe an un pin s hine zu (Gelbe Rüben und Paskernat sind die schönsten Pflanzen; und morgen haben wir Kirchweih-tag, da gehen wir alle tanzen. Gretel, willst du tanzen? Ja, ich habe aber keine Schuhe. Ziehe die alten Pantoffel an und binde sie hinten zu). Egy kifejezés: hadr ksîn (Habet ihr gesehen).

Érzületben azonban kivétel nélkül magyarok voltak. Sokan beszéltek is, persze nem valami zamatosan, magyarul; sőt olvastak, magyar újságot járattak. Tehát hogy én is magyarrá lettem érzésben, nem csoda. Most azonban nem erről, hanem mérhetetlenül többről van szó. Arról van szó, a magyarság hogyan vert gyökeret lelkem legmélyebb

zugában is, és viszont hogyan bontotta belé gazdag ág- és lombkoronáját legfelsőbb tudatéletembe is úgy, hogy nemcsak érzésem, hanem egész lelkütem, egészen azokig a mélységekig, melyekben az alkotás fakad, soha meg nem ingatható elhatározásom és érzésem, szóval egész benső életem és minden tevékenységem tudott magyarrá válni.

Ennek hosszú és halk *útja* van.

Az út első állomása mindenesetre az említett olvasókönyv volt, és ebben is főként két olvasmány, melyeknek hangja és tartalma még most is föl-fölbúg lelkemben. Az egyik „Sitten und Gebräuche der heidnischen Magyaren; a másik a török háborúk, kivált Szigetvár és Kőszeg védelme. Ezeket más olvasmány híján újra meg újra elolvastam, és lassan minden fordulatuk föl-tárta előttem mélyebb értelmét és minden képük élő valóság lett előttem. Hozzájárult tanítóm lelkes előadása, mely kibővítette az olvasmányt és új életet öntött belé. A magyarság lassan úgy jelent meg előttem, mint egy magasabb eszményekkel és nemesebb, hősi alakokkal benépesedett világ. Szegedről hazajött diákoknak, régi ismerősöknek, megbámult tudása is ezt nyomatékozta. így lassan a magyarság számomra mindannak foglalata lett, amiért akkor lelkesedni tudtam, ami után vágyódni érdemes; az engem körülözlőnél mindenképen különb világ.

Ez a belső világ, melyet egy gazdag és fogékony gyermekkedély és -képzelet szőtt

ki magának, az acélossá-edzést és mintegy a vitalitást azért kapta meg, mert a valóság ellenpróbáját állta, és végső veretet kapott tőle. Megengedem, hogy nagyon reális látás és gyakorlati kritika itt is meglátta volna a réseket *eszmény és valóság* között. De úgy gondolom, hogy az jól van úgy, hogy az élni és fölfelé nőni hivatott gyerekek ez mindkettő hiányzott. Egy minden alacsonyot letakaró és minden nagyot és nemest meglátó, és gyanú nélkül elfogadó kegyelet nagy áldás volt neki. Ma is azt hiszem, aki sokat, és nem bánom, találóan kritizál, nem sokat alkot, bármi téren.

A magyar valósággal való találkozásomnak azonban ennél nagyobb kerete volt, és általában döntő hatást tett életemre. Említettem, hogy a tószegi gazdák lassan fölvásárolták az óriás nagykikindai határt, és hogy apám, amiért nem szerette mesterségét, megtakarított pénzén szintén vett a kilencvenes évek elején húsz lánc földet. S ez a föld, röviden a „*puszta*” nagy tényező lett gyermekéletemben.

Nem épen csak azért, mert mi is „gazdák” lettünk; igaz; csak amolyan kocagazdák. A föld legnagyobb része „felesben”, azaz a hozadék feléért volt kiadva, épen magyaroknak. Néhány holdat mi míveltünk, de idegen segítséggel, pl. a szántást; hisz apám csak egy lovat tartott. A kb. 25 holdnyi „birtok”-ból meg lehetett volna élni akár-melyik gazdálkodásmód mellett, ha olyan föld lett volna, mint a tószegi. De biz az nagyon silány föld. Sok trágya kellett neki.

Ahhoz meg messze volt; kocsin jó két órányi. Ugyanezért helyben tanyát és (szerb) tanyást tartottunk. De épen ez a távolság, amennyire hátravetett bennünket, annyira jót tett nekem.

Mindenekelőtt az oda való kocsizást a gyerekek egész utazássá tette. Először is az út elvezetett a legelőn keresztül, annak előttem kevésbé ismertes tájékaira, azután a szélmalom mellett, mely a kevésbé változatos Alföld szülöttének mindig élmény volt; azután következett a tőlünk kb. egy km-nyire levő Kisorosz. Ez aztán érdekes község! Van egy főutcája, kb. félóra kocsival. Már ez is újságszámba ment a telepes falvak ötperces utcáival szemben. Ez a magyar utca; rá merőlegesen beletorkollott egy német, egy oláh és egy rác utca (hogyan osztozkodtak itt a wilsoni elvek szerint?!), egymástól jó távol. Közben szántók; úgy, hogy a falu, megint eltérően a telepes falvaktól, nagyon elnyúlt.

De számomra nem is ez tette érdekessé, hanem lakossága vegyes nemzetisége. Hozzájárult még a közel Nagyikindának jobbra szerb lakossága és ugyancsak a közeli Magyarcsernyének magyar lakossága. Tehát volt alkalmam közvetlen közelből, úgyszólván mindennapos érintkezésből megismerni a nemzetiségeket. Meg kell állapítanom, hogy ott ugyan a nemzetiségi kérdést akkor hírből se ismerték. A különféle nemzetiségek a legbarátságosabban és legfesztelenebbül érintkeztek, persze úgy, ahogy tudtak. Én ugyan meg nem tanultam a nyelvüket;

mégis sokat beszéltem velük. Ha rosszul is, tudták a dialektusunkat. Most észrevettem, hogy dialektusunkban sok magyar, oláh és szerb kölcsönszó szürenekezett be. Ez is a közvetlen élénk érintkezésnek egy bizonyí téka.

Persze az egyes *nemzetiségek* fajsúlyuk szerint különböző helyet foglaltak el. A szerbek általában ügyesek voltak, de lusták, az oláhok ügyetlenek is, lusták is. Nálunk csak kanásznak és af élének használtak; erre sváb nem vállalkozott, mint nem produktívnak tekintett foglalkozásra. A magyarok nagyon talpraesett, ügyes, szorgalmas és kitartó munkások voltak. Magam sokszor láttam őket dolgozni földünkön vagy udvarunkon, ügyességük, jókedvük, erejük nem kismértékben járult hozzá magyar-lelkesedésemhez.

Egy dologban elütöttek a sváboktól: nem bizonyultak takarékosaknak.

Az én földieim, akármilyen kevés volt a keresetük, abból valamit félretettek. S ez idővel sokra mehetett; ezért mind megvagyonosodtak. Ellenben a magyar, mint a kis szekeres, nagy szekeres, mind megitta, illetve fölélte, amit keresett. Igaz, a faluban nem is tudtak földet szerezni. Az mind urasági volt, abból kaptak néhány holdat használatra, és nyomta őket a sok úrbéri teher. Egy-egy módosabb a kikindai határban vetette meg lábát. Jobbára dohánytermeléssel foglalkoztak, ami nálunk teljesen ismeretlen volt az én időmben, és — dohánycsempészéssel. Az utóbbi nagy kockázata-

val és sok lehetőségével szintén hozzájárult, hogy gyermeki képzeletem a magyarokat hősök színében lássa.

Amit meg gyakori pusztai kocsizásomban a kisoroszi magyar utcában megfigyeltem, ezt a képet csak megerősítette. A házak, melyeket mind ismertem, szerényebbek voltak, mint a mieink, de tiszták; és a népet, melynek minden tagja mindig barátságosan köszöntött bennünket, olyannak találtam, aminek képzeltem: Erősnek, jellegzetes tartásúnak és öntudatosnak. Emlékszem, egy alkalommal, talán a milleniumkor, az utcán magas tüzek lobogtak, és a fiúk a lángokat átugrottak. Nem mondhatom, ez nekem mennyire imponált. Sokáig visszajárt ez a kép lelkemben, mint a bátorság netovábbja; s ez magyar volt!

Általában az *esték* bizonyultak különösen termékenyeknek bensőm alakulása számára. Többnyire ott feküdtem a zöld kukoricaszárral vagy lóherével, vagy búzakévékkel magasan megrakott szekér hátuljában, és az est csöndjében szabadon jártattam a napali látásokkal és élményekkel telített képzeletemet. Kiegészítettem tapasztalataimat vágyaim és eszményeim irányában, és tettem megfelelő elhatározásokat. Mikor aztán megszólalt egy távoli falu harangja, — akkor még dívott a szokás, hogy este tízkor harangoztak, ez a szokás megmaradt a telepítés korából, a rossz és bizonytalan utak idejéből, hogy az eltévedt utasok könnyebben haza találjanak —, akkor lelkem is a harangszó szárnyán hazatalált, az ő hazájába, a

magyarság otthonába, ahol olyan biztosan mozgott, persze inkább feszülő vágyakkal. De elhatározásokkal, tudatos föltételekkel is. Ezeket az élményeket soha semmi sem törölte el. Az idő sem gyöngítette, hanem mélyítette.

Ilyen áldott álmoknak *nappal* is utána járhattam, a hosszú kocsikázások alatt. Apám az ottani emberek szokása szerint, többnyire szótlánul ült mellettem. Felejthetetlen hatással volt rám az első délibáb, melyben a sok látás és ábránd sajátos egységbe olvadt. Ebből is a magyar múlt és a magyar jövő bontakozott elém.

Még hiányzott egy befejező mozzanat, hogy a finom és gazdag begyökézésű palántából ez egész életet átfogó erős törzs legyen: a magyar nyelvbe és kultúrába való begyökézés. Ezt azonban csak következő életfázisom hozhatta meg.

Hogyan lettem diák?

Ennek is sok ága-boga volt. Az *első lökést* tanító nagybátyám adta, ki az iskolában tett tapasztalatai alapján szülőim előtt folyton azt hangoztatta, hogy okvetlenül tanult embernek kell lennem, erre való vagyok. Tetszett is ez a szó szülőimnek. Minden sváb az „urak”-ra úgy nézett, mint különb emberekre, akik birtokában vannak annak, amit ők legtöbbre becsülnek, t. i. a tanultságnak, és mert elérték, ami nekik is titkos vágyuk, s nagyon jó dolguk is van. Meg aztán a rokonságban és a faluban sok

példa állt előttünk. Egy egyetemi tanártársamtól, a világhírű tudóstól hallottam, hogy kb. 30.000 lakójú tiszántúli városból való, és emberemlékezet óta ott ő az egyedüli kaputos ember. A mi falunk kicsinységéhez képest feltűnően sok tanult emberrel dicsekedhetett, régtől fogva, mindenféle szakból. Tehát miért ne kerültem volna én is közéjük?

Igen ám; de nagy *bökkenője* is mutatkozott a dolognak. Otthon úgy tudták, hogy az iskolázáshoz sok pénz kell. Az pedig részint nem volt, részint nem az én számomra. Hisz ott voltak fiatalabb testvéreim? azokat is el kellett látni. A sváb nem az az ember, aki az első kínálkozó alkalommal kiadja minden pénzét, és aztán reményből él. Nagyon is gondol a jövővel.

Így a legkülönfélébb tervek merültek föl. Hallatszott olyan fölfogás, hogy nem kell tanulnom; erre nem telik; hanem legyen mesterelember, mégpedig szíjgyártó, mint egyik anyai nagybátyám, aki nagyon jól keresett. Ezt képviselte különösen öregatyám. Én ezt a tervet tartottam a legreálisabbnak; már bele is éltem magamat. Aztán kialakult otthon az a fölfogás, hogy jó, tanuljak. De olyant, ami hamar van, és ezért nagyon sokba nem kerül. Legyenek vagy tanító, vagy pedig végezzek kereskedelmi iskolát, és legyenek könyvelő vagy kereskedelmi utazó, mint egyik falunkbéli, ki mint a Frank-kávé-cég alkalmazottja igen jól keresett. Nekem borsódzott a hátam erre a kereskedői kilátásra. Dehát az én szerelmemmel nem törődtek, akik sorsomat intézték. Mind ezekben a

latolgatásokban az is szerepet vitt, hogy nem voltam valami erős. Tehát paraszti munkára vagy mesterségre nem látszottam nagyon alkalmasnak.

A sok családi tanakodásnak az lett a vége, hogy egyelőre kezdjek valamibe. Majd elvállik aztán. Itt is a megtakarítás volt a döntő szempont. Elhatározták, úgy látszik, a tanító nagybácsi sürgetésére, hogy gimnáziumot járjak. De mivel az sokba kerül, egyelőre olcsóbb lesz, ha a polgári iskolával kezdem, mégpedig úgy, hogy az elsőtől tegyek a szomszédos Zsombolyán magánvizsgát, s erre készítsen elő a tanító nagybácsi. Közben tanuljak latint, szintén magánúton a plébános első irányítása mellett, majd ebből tegyek a második polgári végén kiegészítő vizsgát, és így menjek át Szegeden a harmadik gimnáziumba.

Dictum, factum.¹ Nem ugyan úgy, mint egy társamnál, kiről a családi tanács második elemista korában(!) elhatározta, hogy pap lesz. És már másnap nem adtak neki reggelit, hanem két krajcárt sajtra. Mert hát a papnak meg kell szoknia a reggeli-nélküliséget. Hanem igen, már másnap megjelentem a tanító nagybácsinál az iskolában, mely a faluhelyen korán beálló szünet miatt üresen állott. Megkaptam a könyveket, és mindjárt jó sok leckét jelölt ki. Magyarázat nem igen esett. Úgy ítélt, hogy a nyelvtanból, magyarból is, aztán mennyiségtanból eleget tudok; csak kis földrajzot,

¹ A szót a tett követte.

természetrájt és olvasmányt kell tanulni. Azt is inkább a magyar miatt.

Nekem nem túlságosan tetszett a dolog. Hisz a játék nagy és utolsó lehetősége nyílt meg előttem. S e helyett újból a tehernek érzett iskolát kellett taposnom. De vigasztalt két dolog. Először is együtt tanultunk kb. egyidős unokanővéremmel, aki szintén valami magánvizsgára készült vagy egyszerűen gyakorolt. Így a tanulásba mégis lehetett egy kis játékot beletűzdelni. Még nagyobb vigasztalásom volt az udvaron egy nagy almafa és annak sok és kitűnő almája, mikhez nekem mint rokonnak némi hozzáféresem esett. A tanítás leginkább leckeföladásokban, írásbeliek kitűzésében merült ki; hisz a tanító is szünetet tartott.

Akkor megkezdtem a latin-tanulást is. A Szepesti-Tóth nyelv- és olvasókönyv birtokában a *plébánoshoz* mentem egyszer vagy kétszer. Inkább kikérdezett, mint tanított. A plébánia a templom közelében, nagy csöndje, magának a plébánosnak szellemies alakja, intelligenciát sugárzó arca és szemüvege, talán az egyetlen szemüveges arc, melyet addig láttam, rendkívül értelmes, világos beszédje és tudása — valamikor gimnáziumi tanár volt — megint egy új ablak volt számomra abba a láthatatlan eszmény- és vágyvilágba. Ami a valóságban ennek ellene mondott, azt nem néztem. Többnyire nem is láttam. És ha láttam is, mint más esetekben, nem nagyon aranyoztam.

Ami magát a *latin-tanulást* illeti, megtanultam latinul olvasni és megtanultam az

első és második deklinációt. Még most is emlékszem az első olvasmányra, ahol tetzésemet különösen megnyerte egy szinte *nyelvtani ballada*, mely Greguss ismert meghatározása szerint „dráma dalban elbeszélve”. A kérdéses dráma nincs ugyan köztára szedve, még lábakra sem; de legalább rövid. Kezdődött egy szelíd idillel: *Rana coaxat*.¹ De jött a drámai, sőt tragikus betét: *rana devorát muscam*,² s a tragikus kifejtet: *sed ciconia devorat ranam*.³ Ez a fordulat nagy *gadiumot* váltott ki belőlem, és teljes megnyugvást keltett.

Még egy tragédia játszódott le az első két deklináció színpadán. Nem olyan véres, mint az előbbi. De viszont én voltam a szenvedő hőse. Ott többek közt kellett tanulni a csak egyes számban előforduló szót — *singularia tantum*. Mind gondosan föl volt sorolva; köztük olyanok is, mikkel so'se találkoztam később. Pedig azóta kellett egyet-mást latinul olvasnom. Előfordult ez a szó is: *vannus-i* = szórólapát. Már most az én csekély és ingatag magyar tudásom ezt a szót, hogy, hogy nem, ezzel a cezúrával olvasta: szóról-apát. Hosszú éveken keresztül gyötört, mi lehet ez? Nem merem senkit sem kérdezni; nem is igen volt kit. Nem jelentős dolog. De beszédesen mutatja, hogy aki a magyar nyelvet lépésről-lépésre hódítja meg, annak olyan gyötrelmei

¹A béka kurutyol. A béka bekapja a legyet. De gólya bekapja a békát.

is vannak, melyekről a beati possidentes¹ nem is álmodnak.

De egyébként a latinnal akkor nem sokat foglalkoztam. Hisz nekem az első polgárra kellett készülnöm. A latin úgy volt tervezve, hogy majd Szegeden tanulom igazán, a második polgárral párhuzamosan és az utána következő nyáron fejezem be.

Ami pedig az első polgárit illeti, akár eleget tudtam, akár nem, augusztus vége vasléptekkel közeledett, ütött végre is az óra, el kellett menni. Úgy volt, mint az öreg sváb mondta, mikor a reggelijéül szolgáló görög-dinnye belsejét a késével megkocogtatta: puve 's herz von ti milône is sun hart, ihr mist pal fort (Buben, das Herz der Melonen ist schon hart, ihr müsst bald fort).

Nagy izgalommal néztem eléje annak az ismeretlen világnak, melyről annyit ábrándoztam, nem ugyan kancsalul, de részben talán mégis festett egekbe. Egyelőre azonban bizalommal és örömmel mentem. Lehetett ebben valami része annak is, hogy a négy osztályos *polgári iskola* régi vágású igazgatója, a derék Leitich Antal nagybátyámnak jó embere volt, és hogy édesatyám elkísért. Gondolom, nehéz szívvel, pusztán kötelességből tette, mert teljes életében rendkívül nehezen volt kimotozható. Nem minden évben óvakodott ki a falujából. S ha mégis kellett, legalább félévig tartott a nekifohászkodása. Ezért nekünk, kik közelebről ismertük és szerettük, nagy

¹ Boldog birtokosok.

gaudium volt, mikor a gyászos Trianon után szülőfalum Szerbiához került, s ő azt írta nekem — írásra is nehezen szánta magát —, hogy az új helyzet tűrhető volna, csak az a baj, hogy nem szabad kimenni a faluból. Ennyire más, ha az ember maga vállal valamit, és ha ráparancsolják.

De most ráadta a fejét. Mit is csinált volna az a tizenegyéves falusi gyerek vad idegenben. Úgy volt, hogy a vizsga után mindjárt Szegedre megyünk. Zsombolyán a jóságos igazgató csakugyan biztatóan fogadott, a vizsga is elment. Hittanból ugyan nem sokat tudtam. Erre a jóindulatú katechéta németre fordította a szót, és így kicsiholta belőlem az előírt mértéket. Ezt a példát követték más tanárok is, hasonló eredménnyel. S így én megéltem. Dél felé kiadták a bizonyítványt, három jóval, a többi jelessel, és én megkönnyebbülve és izgatottan mentem atyámhoz, és vele a pályaudvarra. Hisz most Szegedre vitt az út, a csillagok városába, s hozzá még vasúton, amin eddig még sose ültem.

Szegeden.

Nem emlékszem, hogy az első *vasutazás* — hány követte! Szenthubert és Szeged között a pályának minden gödrét, fáját, póznáját, kilátását úgy ismertem, mint az otthonomat — valami különös benyomást tett volna rám. Hanem a vége, *Szeged!* Itt föltárult előttem az a világ, melyről annyit álmodoztam és melyre titokban úgy vágyódtam. Nem láttam, de éreztem, hogy itt van az a magyar

kultúra, mely második otthonom lett. Itt nyílt az a világ, melyben a gyermek ki-be-néző lelke számára csillag csillag mellé sorakozott.

Meglehet, hogy más nem úgy nézte. Valószínűleg poros, piszkos, a mostanihoz hasonló száraz nyár végén kiaszott, elhanyagolt nagy parasztvárosnak nézte. Akkor még a szép fogadalmi templomnak, a középkort utánzó kapuknak, az egyetemi palotasornak nyoma sem volt.

Ez az egész Szegeden úgy fest, mint szá máron a bársonynyereg, öt lépésnyire ettől a középkori pompától már ott tátong az elmaradottság, a stagnálás, melynek szelleme Trianon után oly vészesen ülte meg ezt a szegény várost. Nem régen volt alkalmam végigjárni azokat az utcákat, ahol minden házat ismertem, és az egyetemi tömb hazug pompája dacára úgy találtam még mindent, mint ötven év előtt.

De akkor ez nem zavart még. Hanem fölvert *a sok új élmény*, melyek csak úgy zúdultak rám. Ott volt mindenekelőtt új otthonom, a gyertyámosi konviktus. Már vígan gyülekezett sok lakója, köztük földiek és rokonok is. Aztán mentünk könyveket és rajzszerket vásárolni. Én persze alig tudtam betelni ezzel a sok új gyönyörűséggel. Másnap beiratkoztam, és édesatyámtól elbúcsúztam. S bizony a szokatlan és idegen környezetben rámszakadt a magamrahagyottság. Valóságos záporosóként porzott és ködlött előttem a jövő, sőt a jelen. Csak lassan-

lassan tisztult föl. Három hely határozott vonalú rajza emelkedett ki belőle.

Az első természetesen a *konviktus*. Ez úgy tudom, a délvidéken az első volt e nemben, Gyertyámos telepés község alapítása, azzal a hivatással, hogy a magyar tanulásra küldött sváb fiúk eddigi bizonyos bajain segítsen. Általános pedagógiai szempontból is figyelmet érdemlő intézmények voltak ezek. Gondolom másutt — nem tanulmányoztam annak rendje és módja szerint a dolgot, — hol hasonló volt a helyzet, hasonló szerepet is vittek és hasonló sorsot értek.

A délvidéki telepések jókor érezték annak szükségét, hogy fiaikat magyar szóra taníttassák. Eleinte cserébe adták. Vagyis kerestek egy megfelelő és vállalkozó embert magyar faluban vagy városban — Szeged azért jött szóba elsősorban, mert sok és sokféle iskolája vonzott —, aki fiát hajlandó volt német szóra adni.

A magyar és német fiú így helyet cserélt. De nemcsak helyet, hol az egyik a magyar kultúrával került elevebb érintkezésbe, és megtanult magyarul, a másik meg a német kultúrával, és megtanult, úgy, ahogy németül. Én tószegi iskolás koromban még érintkeztem egy-két ilyen magyar *cserefiúval*. De már akkor vettem észre, hogy mi tőlük inkább tanultunk valamit magyarul, mint ők tőlünk németül. Hanem ez az egymásbajárás, voltaképpen a nemzetiségi kérdésnek gyakorlati, egészséges megoldása, más utakat is talált. Az új „szülők”, a csereszülők meglátogatták egymást. Számos társadalmi

kapcsolat szövődött, melyek a fiúk csereviszonya után sem szűntek meg. Azt meg fölösleges részleteznem, mennyi le nem mérhető érték és súly élt abban, hogy a német fiú még férfikorában is emlegette a „magyar apját”.

Ugyanez áll, persze szűkebb határok közt, a gyermektanultatásnak ama módjáról is, mely a cserét fölváltotta. Különbösen is, az átmenet itt is, mint majd mindenütt az életben, észrevétlen volt. Érthető, hogy mindig kevesebb magyarnak állt érdekében a fiát német szóra küldeni, mint fordítva. Ennek még a cserék fönnállása idején az lett a következménye, hogy az inkább érdekelt német kénytelen volt a magyart azzal is biztatni, hogy ráfizetett, vagy élelmet vagy pénzt, amely akárhányszor megközelítette a tartásdíj nagyságát. Mikor aztán ennek sem volt már elég vonzó ereje, következett a második fázis, amelyet persze előbb is választottak olyanok, kik valami oknál fogva nem akartak magyar cseregyereket. Most a tanulókat „*kosztba*” adták, tartásdíjért. Ez már teljesen kifejlődött diákkorom elején, 1892-ben.

Eleinte ez sem merőben üzleti alapon állott. A német szülő gyakran meglátogatta idegenben időző gyermekét, s természetesen sohasem jelent meg üres kézzel. A kosztos szülő meg viszonzta a látogatást; más lélekkel is érzett a gyerek iránt, mintha csak „do ut des”¹ lett volna az egész. Így mé-

¹ Adok, hogy te is adj.

lyebb társadalmi és kulturális szálak szövődtek. Szeged rendkívül magyarosító szerepének ez nem utolsó tényezőjeként hatott.

Azonban ennek a fénynek is megvolt a maga árnyéka. Először is az idegenbe került gyerekek mégis csak szorosabb felügyelet nélkül voltak odadobva egy nagy város minden csábításának. A magyar különben is, amilyen szíves és szerető, nem született nevelő, különösen a fegyelmezés és állandóság dolgában. És ennek nem egy reményekre jogosító gyerek megadta az árát.

Sőt még a főcél, a sváb fiúk magyarul-tanulása sem látszott biztosítottnak. Egyszerűen azért, mert a teljesen új és meglehetősen zord — a zordságot természetesen leginkább az iskola képviselte — idegenbe lökött, amúgy is népi jellegüknél fogva érzelmes fiúk természetszerűen megtalálták egymást. Sülve-főve együtt voltak, és megint természetesen németül beszéltek és ábrándoztak a messzi és jobb otthonról.

Érthető az a sváb gyerek, aki csakhamar megírta haza az első levelet, mégpedig híven az otthon kapott utasításhoz, teli mind a négy lapot, de kizárólag ezzel a szöveggel: Drhâm (daheim = zu Hause) is drhâm un drhâm is drhâm. Volt is abban valami romantika, hogy Péter-Pálkor megjelentek a sváb szekerek, a fiúk egy helyre gyűltek, könnyű szívvel felültek és induláskor az öregebb diákok rákezdték: Wenn die Schwaben (az eredetiben „Schwalben”) heimwärts ziehn...

De épen a sváb gazdák nem voltak azok

az emberek, kik romantikából éltek. Sokal-
ták is a tartásdíjat. Így született meg az a
gondolatuk, hogy maguk alapította és fön-
ntartotta *konviktusba* tömörítik fiaikat, ahol,
úgy gondolták, mind a három bajon segítve
van.

Mindenekelőtt a fiúk itt állandó és fele-
lős felügyelet alá kerültek. Ennek tényezői
voltak először is az intézeti szabályok, ké-
sőbb hagyományok alakjában is. Pallérozta a
faragatlan fiúkat, hogy minden külső visel-
kedésükben, még öltözködésükben és mos-
kodásukban is, tanulásban is, ellenőrizték ú.
n. prefektusok, felsőbb osztályos tanulók,
köztük kereskedelmi iskolások is. Fölöttük
állt mint intézeti igazgató egy reáliskolai ta-
nár, akinek ügybuzgósága, erélye és szelíd,
anyás felesége hálás emlékezetemben él.

A *magyar tanulást* biztosítani lett volna
hivatva az az intézeti szabály, melyet aztán
a felügyelet szigorúan nyomatékozott, hogy
a konviktusban mindenkinek már az első
napoktól kezdve magyarul kellett beszélnie.
El lehet gondolni, milyen magyar volt az!
A svábnak amúgy is kissé nehéz a nyelve
és nem igen élénk a nyelvérzéke. A sok,
magyarul alig tudó gyerek között vak veze-
tett világtalant. Én bizony évekig sínylettem
ezt a gyöngé megalapozást.

De a szülők, úgy látszik, mindent együtt
jobbnak ítélték az előbbi állapotnál. Való-
sággal megostromolták a konviktusokat.
A mienk hatvan fíúval indult, egy évvel előt-
tem. Már a második évben századmagam-
mal voltam. A mienk mintájára csakhamar

mások keletkeztek. A konviktusok virágkora volt ez. Felsőbb osztályos diák koromban alig akadt nem-benzülött gyerek, aki ne konviktusban helyezkedett volna el.

A konviktusok akkori népszerűségének egyik oka aránylagos *olcsóságuk* lehetett. Mi fizettünk teljes ellátás fejében egy évben, havi részletekben 125 forintot, havonként kb. 12 forintot, azaz 24 koronát, ami az akkori gazdasági helyzetben is igen kevésnek mondható. Persze olyan is volt az az ellátás.

Nem annyira a lakás. Sőt az akkor földszintes, csinos, jó karban tartott ház, követett udvarával, melynek közepében „Jézus a gyermekekkel” szobor ékeskedett, és tágas szép kertjével az én szememben valóságos palotának tűnt föl. Mikor csaknem ötven év múlva viszontláttam, alaposan átépítve, nem győztem elmerengeni csekély méretein. Dehát a gyerek még mindent nagyinak lát, mert ő maga még kicsiny. Itt csakugyan úgy van, mint már Protagoras megállapította: a dolgok mércéjét magunkban hordjuk. A lakásviszonyok is falusi gyerek igényeihez képest fényeseknek mondhatók. A közös hálóterem, ahol soha felügyelet nélkül nem voltunk — az akkori prefektusok, ahogy mostani eszemmel nézem, diáklétükre föltűnően komoly hivatástudatot és nevelői rátermettséget mutattak —, a közös tanulószobák és a közös ebédlő jól voltak bútorozva, és mindig ragyogtak a tisztaságtól.

Az *étkezés* azonban ugyancsak nem felelt

meg a fiatal gyomrok teljesítőképességének. Ez úgy látszik, örök dal a konviktusokról, melyet már Dickens elénekelt, nálamnál szebben. A főétkezéseken bőségesen, bár nekünk a mi megítélésünk szerint nem elég-ségesen, adtak főtt tésztát, és a két uzsonnán egy-egy darab jóízű rozskenyeret. Ez elméletben elég volt. De a gyakorlatban mindig fölvevő-képes gyomrokat „hagyott maga után”.

De a fiúk tudtak segíteni magukon. A szomszéd péknél lehetett igen jóízű és elég nagy „bucit” kapni két krajcárért — már akinek volt két krajcárja; és a legtöbb konviktor mint jómódú gazdafiú zsebpénzzel rendelkezett. Sőt nem messze tőlünk a sarkon volt egy *zsidó* boltos; ott ugyancsak két krajcárért lehetett jó és elegendő szalonnát kapni, háromért — s ezt megengedték maguknak a hatalmasak — még többet. Ez a bucihoz vagy a rendes uzsonnái rozskenyérhez igen célszerű kiegészítésnek bizonyult.

Persze ennek a dicsőségnek is volt egy bökkenője. *Engedély nélkül* nem lehetett elhagyni a házat; és ételvásárlásra nem járt engedély. A kapu meg többnyire zárva volt. Persze az élelmesebbek azért kijutottak. Még a szomszéd pékhez elég könnyen; már nehezebben a zsidóhoz. Rá is fizetett egyik-másik.

Nevezetesen volt ott egy nagy melák sváb, aki még az év vége felé sem igen tudott magyarul. Nehezen és eredménytelenül tanult, de a maga szalonnájára csak igényt tartott. Egyszer már ott álltunk két

sorban az udvaron, sétára készen. Előttünk az igazgató, ki szokása szerint szigorúan végignézett mindenkit, rendben van-e. Egyszerre csak megjelenik a tiltott kapun át Peti — így hívta mindenki. Az igazgató vést sejtető hangon rárivall: Hát te hol voltál? Ez meg buta-suta, ijedt képpel: „A sittó”. Ez annyit akart jelenteni: A zsidónál.

Az ilyen nyelvvirágok nem ritkán termettek a németajkú, botfülű és talpbőr-nyelvű fiúk közt. Az egyiknek lovagias ügye támadt a társával, és a barátja így biztatta elégtételre: üsd neki boffon, anak a zamár! Ezért mondtam, hogy a különben jeles intézmény a magyar tanulás magasabb követelményeinek csak módjával felelt meg.

A rajtavesztett Peti ügye a komikus fordulat dacára sem maradt annyiban. De a példa, mint annyi más a kriminalisztikában, itt sem volt elrettentő. Csak nagyobb óvatosságra és élelmességre serkentette a *kittörőket*, akik közt a sztár (ez ugyan anakronizmus; akkor sztárok még nem ragyogtak) talán én voltam. Nem mintha lett volna pénzem. Épen, hogy nem volt. Hiába, paupertas maxima meretrix.¹ Hamar kitanultam a dürgést, a szelek járását, a barométer mindenkori állását, a villámok útját. Vígan kiszöktem és biztosan visszaosontam, és hoztam másoknak a szalonnát (erre „specializáltam” magam), persze nem épen önzetlen segíteni-akarásból. Mindannyiszor én is kaptam illő részt, és így két-három ilyen csem-

¹ A szegénység igen nagy kerítő.

pészúttal megszereztem magamnak a napi porciót az uzsonnakenyérhez.

Akkor úgy látszik, a „*lex mere poenalis*”¹ álláspontján álltam. Akármennyire is küzdtem ellene húsz év múlva a mai napig. A következő évben abbahagytam. Nagyon is észbevettem, hogy tilos dolog. Akkor már nagyon élénken vigyáztam arra, hogy mindenben alkalmazkodjam az előírásokhoz. De érdekes, kezdetben ez a szempont, mely nem volt akkor sem idegen tőlem, nem bizonyult elég erősnek, hogy visszatartson. Hiába, az éhség erősebb volt.

Talán a korai fölkelés és az aránylag sok tanulás, vagy a nagyon is kimért étkezés, talán a fejlődés, talán a három együtt volt az oka, hogy abban az időben sokat szenvedtem az *éhségtől*. Mikor elmentem a szomszéd pék mellett, vagy a szél áthozta az intézetbe a jó sütetek illatát, akkor nagyon kívántam, bár nagybátyám volna a pék. Kivált mert épen Schütznek híttak. Reméltem, hogy néha kapnék tőle ingyen egy-egy bucit.

Pedig nem lehet mondani, hogy *nagyétkű* voltam. Nem áldhatom eléggé szülőimet, hogy ebben is spártai módon neveltek. Nem koplaltattak. De szóval és tettel ellenezték az evésben való tréninget, ami ma annyira szokásos gyerekeknél. Étkezésnél nem volt szabad ételről beszélni, pláne ételt bírálni. Időközben csak ritkán nyílt szabadság enni, akkor is puszta kenyeret. Sörnek-bornak természetesen híre sem volt. De zsebpénzt sem

¹ Merőben rendőri; csak büntető jellegű.

folyósított senki. Otthon is, Szegeden is, elképzelhetetlen volt, hogy másra adjak ki még oly keveset is, mint amit a szükség parancsolt. A gyerekek ez a spártaiság talán néhány keserves órát szerzett. De a férfiúnak és szerzetesnek nagy könnyebbséget hozott. Hisz alapot adott ahhoz az az elvemhez, amely meggyőződésem szerint kincset ér, elsősorban közös asztalra utalt embernek, de másnak is: Amit az ember nem eszik meg, az nem árt meg.

Így ajjal-bajjal megvoltam a konviktus-sal. Még könnyebben megbékültem a várossal. A város nekem főként azokat az utcákat jelentette, melyeken úgyszólván minden nap végigmentem: a Kálvária-utca eleje, a még akkor a városszint alatt elterülő Dugonits-tér, ahol minden nap köszöntött a szép Dugonits-szobor nemes alakja, a háttérben a reáliskola (később királyi tábla, most egyetemi központi épület) monumentális nemes homlokzata, a szűk és festői Somogyi-utca és a végén a süppedt bejáratú házakkal ékes Iskola-utca, az én iskolámmal. A másik irányban a Kálvária-utca a hosszabb végével és a kálváriával, és egyik vagy másik út a katonai gyakorlótérhez, mely nekünk játéktérül szolgált. Itt már nem voltam a régi. Már nem vettem részt a játékban, hanem az árok szélén ültem vagy olvastam. Nem tudom ennek okát adni. Talán megcsappott a kötelesség keményebb szele.

Volt is mit *tanulni*. Először is kérlelhetetlenül jelentkezett a mindennapi porció. A magyar nyelv nem-tudása miatt ez sok

nehézségembe került. Mindjárt első nap föladták „ismétlésre” a Himnuszt és a Szózatot. Nekem azonban új volt. Magánvizsgámra készültömben sok prózát olvastam és tanultam, de nagybátyám előttem érthetetlen okból magyar verset nem tanultatott velem. Pedig németet annyit tanított, hogy még most is élek belőlük. Tehát megtanultam egyik napról a másikra a föladott „ismétlést”. De mennyi kínnal! Mert nem értettem. Nem csoda. Meg vagyok győződve, hogy a Himnuszt sok iskolát járt fölnőtt született magyar sem érti egészen. Még most is borsódzva emlékezem, hogy azt, hogy Bende-gúznak (vére), igének tartottam (ők bende-gúznak). Sehogyan sem kaptam így értelmet.

Arra is emlékszem, hogy eléggé az év elején a magyar órán helyettesített egy idegen tanár, aki elolvastatott velünk egy olvasmányt, amennyire most vissza tudok gondolni, Mikszáthnak egy szegedi vonatkozású művéből. A végén kérdezte: ki tudná elmondani? Csak én jelentkeztem. El is mondtam, pedig alig értettem belőle egy-két fordulatot.

A meg nem értésnek az lett a következménye, hogy mindent *szórol-szóra* kellett tanulnom. Meg is tettem. Kapóra jött az a konviktusi szokás, hogy mindenki hangosan tanult. El lehet gondolni, micsoda hangverseny kerekedett, mikor egy tanulószobában vagy ötven egészséges torkú gyerek nekifogott, kiki a maga muzsikájával, a tanulásnak. Azután szabad volt korán kelni. Én bőven és következetesen éltem ezzel a sza-

badsággal. Este már tudtam mindent, de reggel vagy két óra hosszat ismételtem. Ennek következtében jól is tudtam. Nagyon folyékonyan és biztosan tudtam elmondani.

Mikor hittanból először feleltem — a nagy Róder-bibliát tanultuk —, az igen szigorú ember hírében álló sudár termetű, szegedi bennszülött hittanár azt mondta: Jól van; de neked jobban kellene tudnod magyarul. Engem meg nem tudom, milyen bátorság szállott meg és azt feleltem: Csak első éve, hogy Szegeden vagyok. Erre ő nála egészen szokatlan dicséretben tört ki. Mintául állított oda, és azóta az a szigorú ember mindig megkülönböztetett jóindulattal kezelt. Nem emlékszem, hogy ezért a kétségtelen sikerért kissé is kísértve lettem volna.

Hanem igen, arra emlékszem, hogy az ittenihez hasonló, sőt nagyobb bátorságot is tanúsítottam. Volt egy rettegett *német tanárunk*, Bartsák nevű, aki mindig bottal járt, és ezzel a bottal segítette a konok tehetségeket. Ha ez nem mutatkozott elégnék, vagy valaki rossz fát tett a tűzre, akkor magához idézte, a katedrára, megfogta fülét, sokszor a füle bojtját is, és külön művészettel csavarni kezdte. Ez ugyan nem bizonyult archimedesi csavarnak, a delikvens nem lett okosabb tőle. De nagyon féltünk ettől, mint valami pokoli kintól.

Hozzájárult, hogy egyik lábára sántított, igen lesoványodott és sárga arcú emberként nézett a világba. Hisz valószínűleg súlyos betegsége miatt volt olyan ingerlékeny. Meg is halt még abban az évben, és buzgón éne-

keltük a hivatalos énekeskönyvből, „tanár halálára”: „mézes ajka hő szavával oktatót δ tiszta vággyal”. Pedig ugyancsak nem volt valami mézes az ajka. Ezt egyszer én is megéreztem.

Gyakorlatjavítás folyt és aláhúzták elválasztásomat (Brük-ke). Nagynaivul megkérdeztem: Miért van ez aláhúzva? Ő szokott „mézes” szavával és homéroszi jelzőkkel kioktatott, hogy az nem jó. Lelki szemeim előtt már föltűnt a rettegett archimedesi csavar. Dehát nem azért jártam hat német elemi és olvastam rengeteget. Németül csak tudtam! Bátran kivágtam tehát, hogy ezt igenis így kell elválasztani (akkor így járta), s nyomban idéztem a szabályt és néhány példát. Az osztályra ráült egy borzongó, sokat sejtető mély hallgatás. S akkor váratlan fordulat történt. A rettegett tanár nézett egyet, elgondolkodott és csöndesen azt mondta: igazad van. S azóta jó barátok voltunk.

Még a gimnáziumban is megtörtént, számtannál és latinnál, hogy a tanárral szemben védtem az igazamat. S a tanár mindig igazat adott és nem vette zokon a dolgot. Bennem ez a siker nem tett lelki kárt. De azt ma sajnálom, hogy akkor nem láttam és nem éreztem, mi van az ilyen vitézkedés mögött, és jobban meg nem becsültem ' azokat a tanárokat.

Általában hálával és kegyelettel emlékezem akkori *polgári iskolai tanárainról*. Pedig elég hordalék tanárikar lehettek. Ezt ma abból következtetem, hogy sűrűn váltakoztak. Egy-egy tárgyból az év folyamán három

tanárunk is volt. Irántam mind jóindulatot mutatott; még a magyar tanár is, aki pedig rettegett tanár hírében állott. Egy földi, aki, úgylátszik, rossz tapasztalatokat tett nála fiával, nekem jót akart, és bizalmasan azt mondta, hogy ennél a tanárnál priváta nélkül nem boldogulok. Akkor ugyanis még járta a tanártól vett privát kurzus, persze külön díjjal (később egy dicséretes rendelet ezt gyökeresen eltörölte). Dehát privátáról, különösen a külön díj miatt, én nem is álmodhattam. Annál többet tanultam. Nem-sokára megértem, hogy ez a „szigorú” tanár példának állított a többi elé, sőt az igazgató elé, azzal a megokolással: lám, ez első évben van Szegeden, még nem tud magyarul, és mégis ...

Örömmel és hálával gondolok erre vissza, mert megint bizonyítja, hogy a legtöbb ember jobb, mint a híre. Polgári iskolai tanárim akkor mutatták meg legjobban nemes lelküket, amikor konviktusom igazgatója az év vége felé följárta a tanárokat és növendékei felől érdeklődött. Akkor egyhangúlag azt a véleményt hallotta felőlem, hogy nem vagyok polgáriba való, hanem menjek gimnáziumba.

Közbeesik azonban egy epizód, mely magában jelentéktelen, de nekem nagy esemény volt. Úgy október közepe táján egyszerre csak híre járt, hogy *kolera* van. Bezárják az iskolát és hazamehetünk. Hogy csak a veszély fenyegetett-e, vagy a valóság is, ma már nem tudom megítélni. Hihetetlen izgalom vett rajtam erőt. Eddig nem igen

bántott a honvágy. Most azonban elemi erővel tört ki. Nem emlékszem, hogy valaha is érzelem úgy fölkorbácsolt volna. Otthon két igen boldog hetet töltöttem. Hisz nem kellett tanulni, mint nyáron. Azután ott voltak a régi pajtások, a régi időtöltések, no meg egy viharos, de alapjában jól sikerült diák-kezdet öntudata.

Utána mintha kicseréltek volna, úgy kerültem vissza. Nem voltam már kezdő! A nehézségek apadtak. A magyarulnemtudás már nem okozott akkora kint, mint eddig. Nem jártam ugyan Pesten iskolába, nem is jártam térdig a rózsába. De a sok tövis között mégis nyílt egy-egy virág, amilyen volt karácsonykor és húsvétkor a hazamenetel és az értesítő (akkor még háromszor osztották).

Lassan megjött a tavasz is; vele a korai tanulások az intézet szép kertjében. Azért említem külön a tavaszt, mert első diákévemben, 1892/3-ban igen *szigorú tél* járt, rajtam is bevasalta az adóját. Nem igen vetfeni föl a hideget. Mikor aztán egy januári reggelen mentünk az iskolába a könnyű intézeti sapkában, fázott a fülem. De megdörzsölni szégyen lett volna; így hát hagytam fázni. Egyszer aztán jótékony meleg futott végig rajta, és azóta nem fázott. Megfagyott.

Ezt akkor még nem tudtam, de hamar megtudtam. Az iskolában ugyanis láttam, hogy társaim — sok volt köztük a zsidó — exotikus mozdulatokban körül táncolják iskolánk nagyhasú vaskályháját, mint Dávid annak idején a frigyládát. Másokat a tanárok az udvarra küldtek, hogy hóval dörzsöljék fe-

jük becses fogantyúit, és a délelőtt folyamán az osztályban jajgattak, sőt némelyik haza kéreszkedett. Az utolsó órán én is éreztem egyik fülemlen kis sajgást. Mikor aztán hazaértem, már ott állott nagy tálakban az ecetes víz. Azzal mindjárt és több napon keresztül mosni kellett fülünket, és elmúlt a fagyásom soha viszont nem látásra.

Ennél nagyobb bánat is kísért végig az esztendőn. Sőt a vakációkban is kísértett: a *latin*. Hisz át kellett mennem a gimnáziumba, és a két első osztály anyagát pótvizsgára el kellett végezniem. A várt segítség a gimnáziumba járó társak részéről elmaradt; nem is volt szükség rá. Magam tanultam meg a nyelvtant, végeztem a gyakorlatokat. Csak az bántott, hogy a Szepesi-Tóth nehézkes fogalmazásait nem igen értettem, továbbá az olvasmányokban szereplő gerundium-os és gerundivum-os szerkezeteket, abl. abs.-okat, acc. és nom. c. inf.-kat¹ nem értettem. Csak a szöveg alapján sejtettem.

De a legnagyobb bajt akaratlanul is a gimnazista társak okozták. Ők vagy rosszul értették, miről van szó, vagy nagyon is jól akartak közvetíteni egy tőlük nem teljesített előírást. Elég az hozzá, azt mondták nekem, hogy a több mint száz lapra terjedő rendhagyó averbo-kat úgy kell megtanulni, hogy minden csoportot a hozzátartozó igékkel föl kell tudni sorolni. Én elhittem és veszettül kezdtem tanulni. Keserves volt, fölösleges is. Dehát megcsináltam.

¹ Latin nyelvi szerkezetek.

Ennél csak az volt keservesebb, hogy vizsga előtt egy héttel megtudtam — megint hamis információ alapján —, hogy nemcsak latinból kell vizsgáznom, hanem *földrajzból* is. Mert a második polgáriban csak Európát tanulták, ellenben a gimnáziumban a másik négy világrészt is. Nosza, nekiálltam, s egy hét alatt végigszaladtam a négy földrészen. A földrajzi adatokat csak győztem valahogy. De már az akkori tanterv szerint beiktatott természetrajzi részeket (az egyes területek jellemző állatait és növényeit) nem igen. Szerencsémre nem is kívánták.

Megjött az év vége és évvárás, mely nekem még jutalmat is hozott. Igaz, csak öt korona volt. De épen akkor történt az át-térés a forintról (100 krajcár) a koronára. A korona új és ismeretlen pénz volt, és az én öt koronám vadonatúj ezüstpénz volt és — első keresetem.

Nem annyira érintett, mikor megkaptam a bizonyítványomat, és kitűnt, hogy mindenből kitűnő. Nemcsak, hanem a népes iszkólában az egyetlen. Ennek az esetnek még a sajtóban is visszhangja volt. De én ezt akkor nem tudtam; nem is segített volna rajtam. Hanem keservesen nekifeküdtem a latin tanulásának. Ez egész nyaramat lefoglalta. Csak azt vettem észre, hogy édesatyám, aki nem értett semmit sem magyarul, nagyon forgatta az értesítőt, tudomásulvette az imént jelzett tényt és igen latolgatta. Öt ez megerősítette abban, hogy *coûte que coûte*,¹ a tanulást folytatnom kell.

¹ Akármibe is kerül.

A gimnazista.

Ez persze számomra a latinból való különbözeti vizsgát jelentette. Rettegve gondoltam augusztus végére. De az föltartóztathatatlanul elkövetkezett. Plébánosunk elkísért. És én mint egy halálraítélt, ott álltam a társaim elbeszélése alapján is szinte misztikus félelemmel körülfelhőzött gimnázium folyosóján, az igazgatói iroda előtt. Mikor aztán óraütésre a folyosón egymás után megjelentek a fekete reverendás tanárok, borotvált arccal, akkor vizsgái kínjaim közt is az volt a legfőbb gondom: Én majd most ebbe az iskolába járok; s hogyan különböztetem majd meg egymástól és ismerem meg a tanárokat? Hiszen mind egyformák. Így ítélte meg a gyermek érdekes pszichológiájával a paptanárokat, szemben a megszokott polgári iskolai tanárokkal, kiket mégis szakálluk meg különböző színű ruhájuk megkülönböztetett.

A vizsga jól sikerülhetett. Jót kaptam, azzal az utóbb hallott megokolással, hogy hátha nem válok majd be. Gyakrabban találkozni ezzel a félrecsapott bölcseséggel, melyet birtokosai előrelátó óvatosságnak szeretnek nevezni. Hogy mégis jól vizsgázhattam, abból következtettem, hogy mindjárt utána beírtak, és az igazgató meg egy kissé himlőhelyes, sápadt tanár (későbbi nagy jótevőm, Sáfrán József) igen nagy jóindulattal és érdeklődéssel fogadtak.

Tehát megvolt a rettegett vizsga, és beírt harmadik gimnazista voltam. Sok vesződ-

ségnek a végére értem. Nem tagadom, igen boldog voltam, örömben megengedtem magamnak egy bakugrást: első utam a Schütz pékhez vezetett, ott vettem két krajcárért egy hatalmas bucit, s jóllehet, már dél felé járt az idő, elfogyasztottam. Egy régi álmom teljesült.

Csak azután mentem a még üresen álló konviktusba. Az igazgató, atyámnak földije és szegről-végről rokona, nagy örömmel és büszkeséggel fogadott. Meghívott a maga asztalához, melynek a buci dacára becsülettel megfeleltam. Közben mondotta, hogy megint kolera (vagy kolera-veszedelem) van, az iskolát csak három hét múlva nyitják meg. Legjobb, ha hazamegyek. Ez a három hét volt talán a legboldogabb vakációm. Már nem kellett tanulni a vizsgára, a gondok mögöttem voltak és beírt harmadik gimnazista voltam a szegedi piaristáknál!

Mikor letelt a három hét, örömmel és büszkeséggel mentem Szegedre. Büszkeséggel is. Hisz *gimnazista* voltam, és ezeket külön nimbus vette körül a konviktusban, pláne a harmadikosokat. Ügy néztek rájuk, mint nagy diákokra. Nem csoda; a többi jobbára első és másodikos polgárista volt. Ennyi elég is volt a magyar tanulásra. Aki harmadikba járt, arról lerítt, hogy tovább akar tanulni. A főök azonban a nimbusra nem itt rejlett. Hisz ez kijárt a reálistáknak is. Hanem a gimnáziumnak az egész délvidéken az volt a híre, hogy a legjobb és legnehezebb iskola, fegyelmével és tanárai-val és híres igazgatójával, Magyar Gábor-

ral. Nem régen egy kortársam, földim és kedves rokonom egy kérdésemre teljes őszinteséggel azt felelte: Én csak réalba jártam; a gimnázium!, az híres iskola volt.

Nagy mértékben hozzájárult ehhez az is, hogy a *gimnázium* szép új épület volt. Ezt a híres szegedi nagy árvíznek (1879 márc. 12.) köszönhette, mely után Szeged „szebb lett mint volt”. Legalább a gimnázium szebb lett. Állt még a régi gimnázium, melyet lakói 1885-ben hagytak el. Az én polgári iskolám volt az az iskola-, még akkor is az új, impozáns fogadalmi templom előtt porba omlott régi Szent Dömötör templomhoz hozzáfüggesztett rendházzal, mely akkor már zeneiskolául szolgált.

Mi, gimnazisták is a régi Szent Dömötör-templomba jártunk. Egyúttal a „Palánk' (belváros) plébániatemplomául szolgált. Rossz időben a díszteremmel kibővített házikápolnába jártunk, mely egyben házi kápolnául szolgál. Az öreg piaristák is ott miséztek. A fiatalabbak, én is, 1904-6 között átjártunk a templomba, hol külön sekrestyéjük volt. Sekrestye és templom akkor már várta a tótok szekercéjét, s ezért meglehetősen el volt hanyagolva. Nekem is gyakran arra kellett gondolnom, hogy így lehetett a katakombákban, mikor a 4. és 5. században ott miséztek.

Ma már csak a nyolcszögű torony hirdeti a *Szent Dömötör-templom* nagy múltját, ott az új fogadalmi templom előtt, az egyetemi komplexum pompázó palotái és galériái között. Engem melankóliával töltött el, mi-

kor ott láttam gubbasztani a nem nekivaló környezetben. A régiségeket meg kell becsülni; a magyarnak kétszeresen. A töröktől oly pogányul letarolt Alföldnek háromszorosan. De kell ennek megvalósítására mindig a legizléstelenebb módot választani?

Azonban a gimnázium csak szép épület volt! Imponált is külső arányaival. De az akkori reáliskola a Dugonits-téren monumentálisabb és építészeti szempontból kiválóbb volt. A gimnázium hallatlan tekintélye nem is ezen a külsőségen fordult. Annak, úgy gondolom, egyik oka az volt, hogy tanárai szerzetespapok, kik nagyobb odaadással neveltek, nagyobb lelkiismeretességgel tanítottak, képzetebb emberek hírében is állottak, és pedig teljes joggal, és az egész intézetnek szolidabb, fegyelmebb irányt adtak. Mi elsősorban ezt éreztük.

Már az is nagy eset volt, hogy az intézet szigorú *fegyelme* sokszor másokétól elütő viselkedést írt elő a konviktusban. Igen sokat tett, hogy télen-nyáron mindennap misére kellett menni félnyolckor. Tehát korábban kellett reggelizni és hamarabb indulni, mint a többinek. Aztán a több óra miatt sokszor tizenkettőig és délután (akkor délután is volt rendes előadás kettőtől kezdve) ötig kellett maradni.

Sokszor iskolába kellett járni, mikor mások szüneteltek. Nálunk aránylag kevés szünet virított. A karácsonyi szünet csak december 24-én, déli tizenkét órakor kezdődött és jan. 1-én véget ért. A húsvéti szünet a nagyhéttel kezdődött ugyan, de akkor

volt a lelki gyakorlatunk, és csak nagykedden délben távozhattunk. Tehát egyedül ott kellett maradni a konviktusban, mikor mások már hazamentek. Ugyanez történt az év végén. Június 14-ig folyt az előadás. Utána vizsgák kezdődtek, rendszeren két tárgyból egy nap, s egyik tárgyból kellett felelnie mindenkinek. Ez 24-ig tartott; utána mindenkinek meg kellett várnia a hagyományos Péter-Pált, személyesen kellett átvenni a bizonyítványt és a következő évre szóló utasítást. Csak azután lehetett haza menni.

Dehát ezek külsőségek; nem akarom azt mondani, hogy ez a komoly és következetes, szinte katonás fegyelem nem tette meg nevelői hatását. Mindenesetre az nyomott a latban, hogy a tanárok jobb nevelők és tanítók hírében álltak. Az én *tanárain* közül akkor különösen hárman Voltak, kiknek mint tanítóknak és nevelőknek és személyes jóakaróimnak igen sokat köszönhetek. A hittant tanította *Cserép Sándor*, aki nem sokat kívánt. De azt a keveset igen jól, jól is a szánkba rágta, főként a magyart, amely szakja volt. Különösen hálás vagyok neki azért is, mert kicsinységeket is megmagyarázott, dolgokat, mik a nagyoknak maguktól értődnek, de amelyeken mi, zöldfülű diákok, törhettük a fejünket. Később igazgató lett, nyelvrákban halt meg. Én mint pap még ott lehettem papi segítséggel a halálánál, és így valamit visszafizethettem neki.

Azután ott volt *Váradi Károly*, kissé öntetszelgő ember, de igen lelkiismeretes ta-

nár. Nagyon jól tudta és közvetítette a tudnivalókat. Latinra és magyarra tanított. Szigorúan követelte az előírt dolgokat. Még akkor heti hét óra volt a harmadikban a latin, és minden héten volt gyakorlatírás. Épen a latinban igen sokat köszönhetek neki.

A német-tanár, *Szinger Kornél*, később rendi jószágkormányzó és tartományfőnök, azzal vált ki, hogy nagyon jól megismert és megítélt mindenkit. Engem végig ő tanított a gimnáziumban németre, és sokat köszönhetek neki azért is, hogy német tudásomat beállította tanításába. Nem sokat nyaggattott; hagyott időt másra.

Már a számtan és fizika tanáráról ezeket a dicséreteket nem mondhatom. Kezdő volt, nem igazi tanári temperamentum, könnyen zavarba jött. Sokszor olyan példákat adott föl, amiket — tőszegi tudásom segítségével — csak én tudtam megoldani; ő sem. Sokszor kiigazítottam. De azért nem nehezelt. Velem szemben mindig nagy jóindulatot tanúsított.

De az intézet lelke és jó hírének alapja voltaképen az igazgató, Magyar *Gábor* volt. Aki alatta járta Szegeden a gimnáziumot, sohasem felejtí szép magyar természet, közvetlenségét, furcsa szokásait, melyek óriási tekintélyét legkevésbé sem csökkentették, eredeti szólásait. De beszédje mindig konkrét volt és fején találta a szöveget. Mindig a nyolcadikban tanította az akkori tanterv szerint a magyar történelmet. Elfelejthetetlen volt mindenki számára az ok-

tatás, melyet mindjárt az elején adott: Fiaim, nem az a fontos a történelemben, hogy a harc alatt hányan bújtak el a kukoricában és hányan estek az árokba, hanem a judicium.

Már mint diák vettem észre, milyen művészettel és tapintattal őrzi ellen és neveli a tanárokat. Mint intézeti fegyelmező páratlan volt. Igaz, eredeti is. Volt osztályunkban egy Pintér nevű bennszülött, akiről a nyomozás megállapította, hogy szénnel végighúzott egy vonalat a folyosó falára, mikor a tanterembe vonultunk. Egyszer osztályunk közelében fölhangzott jellegzetes köhögése. Csakugyan néhány perc múlva megjelent az igazgató, épen a latin órán. Tanár úr, kezdi, itt van az a Pintér? — Igen. — Álljon föl. Aztán rázúdult húsz percen keresztül az áldás. Oda se fordította tekintetét a delinkvensre, aki már majd megsemmisült, mikor elhangzott az ilyen magyargábori lefordások jellegzetes hangú, megfelelő taglejtéssel és arckifejezéssel kísért zárószava: Pusztulsz, cudar. Az eképen kikészített ugyan ritkán pusztult. De biztos, hogy soha többé nem került összeütközésbe a paragrafussal.

Nem csoda, hogyha az ily módon nagyon is szűk mederbe szorított ifjúi ár — s etekintetben nem volt különbség a bennszülött rézbőrűek és az általában jobb viseletű vidékiek közt — érvényesülést keresett és talált is. Mégpedig egy természeti törvény szerint a leggyöngébb ellenállás helyén. S ezt

a leggyöngébb ellenállást tornatanárnak hívták.

Volt ugyan még egy világi tanárunk, *a rajztanár*, Nováky Bertalan, aki a legnagyobb lelkiismeretességgel ötven évnél tovább tanított. Ez azonban híres volt szigorúságáról. Az ő órái alatt ugyan senki sem mert még megmoccanni sem. Engem mindenáron festőnek, vagy minek akart nevelni. Díjtalanul külön óráira járatott. Sajna, idejét múlt módszerének lettem áldozata. Rengeteg időt és fáradságot fordítottam arra, hogy az elem rakott mintákat híven lemásoljam és kifessem. Megtévesztésig hűek is voltak. De nem tanultam meg élet és természet után rajzolni. Pedig sokszor sajnáltam.

De a tornaórán aztán gátat szakított a mindenütt annyira lefojtott ifjú hév. Már a tornaterem falának két oldala mellett való fölállás jó bevezető aktusokra nyújtott alkalmat. Aztán a csuklógyakorlatok alatt illoen be lehetett fejezni az ígéretes kezdetet. Különösen kedvelt alkalom volt a *guggolás*, mikor is mind kissé billékeny helyzetbe került. Az utolsó aztán jól meglökte az előtte guggolót, az ráesett az előtte levőre, és matematikai biztossággal földőlt az egész sor — a fiúk nagy öröme és a tornatanár nagy bosszúságára.

Máskor meg valaki szertorna alatt fölhasználta ugyanezt az elvet, csak alkalmazottan. A fal mentén két oldalt fölállította a valamikor szintén tornagyakorlatokra szolgáló, mostmár becsületüket veszített vas-

botokat, melyek ott voltak a raktárban halomban. Egy alkalmas pillanatban meglökte az utolsót és az esés, no, meg a vele járó zörgés, lassan de biztosan és föltartóztathatatlanul átterjedt az egész sorra.

Megint máskor, főként a csuklógyakorlatokkor, egyszerre az egész osztály züm-mögő hangon, alig mozgó ajakkal, tehát ellenőrizhetetlenül rákezde: Ádám bátyám pávát látván, száját tátván, lábát rázván pávává vált. Persze, senki sem sajnálta a rosszul járt Ádám bátyámat, hanem mindenki örült, hogy a tanár senkit sem tudott megcsípni. Kihívás volt számunkra kissé öblös hangja, valami mélyen gyökerező aránytalansága, melynek következtében egy sehogy sem helyénvaló szónokias lendület ömlött el az egész emberen, minden szaván és taglejtésén. Hozzájárult a nekünk szokatlan zilahi nyelvjárásos beszédje.

Persze több sem kellett a diákoknak. Egy időben a szertárban tartott a tornaóra számára egy viseltes ruhát. Mikor fölvette, kitűnt, hogy épen diszkrét helyen az egerek rágták ki. Mindjárt kész is volt a lefordíthatatlan hexameter, vagy mint a Névy-féle poétika tanította, a hősi hatos: *Οιγερεστων τον τιμνον νλεπον κираγουσιν.*

Minden év elején végeztetett mindenkivel bizonyos gyakorlatokat, s aztán valami számművelettel megállapította, kinek mennyi az „erőpontja”. Mikor ez a művelet befejeződött, a minden hájjal megkent veteránok rá tudták venni, hogy olvassa föl az erőpontokat. El is kezdte a névsor szerint:

Altenbach huszonnyaulc, Auer zäro. Tovább nem jutott. Erre a zilahi jeleskedésre kitört a nevetés, mire ő jellemző lendületével leugrott a „ló”-ról, ökölbeszorult kézzel, melyből bizonyos művészettel kidugta az összehúzott középujját, s ezzel a mesterséges boxolóval jól megkopogtatta a hangoskodók fejét, és ugyanazzal a ruganyossággal visszaugrott a lóra.

Az én *tornaügyességemet* nem tarthatta valami nagyra. Ügy karácsony felé, az első értesítő-osztás előtt rávették, hogy olvassa föl a „jegyeket”. Az én nevemnél kórusban belezengték, gondolom, inkább betyárkodásból, mint másért: Tiszta jeles lesz! Erre ő pózba vágta magát, és szónokias hangján végigdörögte a termen: Nem bánom én, ha tiszta jeles is, ha tornázni nem tud, megbuktatom! Ezen persze módfölötti öröm tört ki. Hisz harmadikosok már tudták, hogy a tornából való „buktatás” nem olyan tragikus, ahogyan hangzik. Különben is kettőst adott. Dehát az én diákambícióimat ez is bántotta. Szorgalmasan gyakoroltam a szertornát, mely gyöngém volt. Idővel alaposan meg is változott a tornatanár Véleménye készsé-
gemről. Igaz, ennek egészen más háttere volt.

T. i. szűkös anyagi helyzete rászorította, hogy néhány „kosztost” tartson. Ezek a dolog természeténél fogva általában gyöngébb tanulók voltak. Az egyik az iskolában mellettem ült. Ez a szomszédság idővel igen hasznosnak bizonyult, különösen a különféle házi és iskolai dolgozatoknál, fordításoknál, példáknál, s eféle diákgondoknál.

S ez, úgy látszik, meglágyította irányomban az öregnek szívét.

A felső osztályok valamelyikében, gondolom a hatodikban, egy kis sérülés miatt nem igen tornáztam. Kérhettem volna fölmentést is. De ez akkor nem volt szokás. Mikor az erőpontok megszerzése végett mászni kellett, a póznának még feléig sem értem, mikor jóindulatú és készséges társak már jelentették a tornatanárnak: Megvan, azaz végigmászott. Mikor át kellett ugrani a jó magasra állított mércét, a két irányító a zsinórt a földre eresztette, mikor ugrottam. Utána rögtön fölhúzták, s siettek jelenteni, hogy ezt a próbát is megállottam. Egy sémi társam azonban annak rendje és módja szerint följelentett: a Schützenl csalnak. Erre ő, nem kis prozópopeiával kijelentette: Menjen, tudom én, ki mit tud! így változnak az idők, és bennük az emberek!

Én, sajna, akkor nem eszméltem arra, hogy tényleg csaltam. Igen sajnálom, hogy egy életsújtotta embert én is segítettem bosszantani. Akkori és későbbi megfigyelés-foszlányokból, amiket akkor még értelmezni nem tudtam, megmagyarázható viselkedése. Híre volt, hogy szeret egy-egy kortyot inni. Tény, hogy egy igen jámbor piaristának, az öreg Zvérnek szülöméi, kiknek nem messze tőlünk volt egy kis korcsmájuk, gyakrabban megfordultam; a nevezett tanár számára, talán inkább finom támogatásból, mint szükségből, hoztam egy-egy üveg szódavizet. Ott láttam a Timinát (így hitták a tornatanárt) az öreg iskolaszolgával a legtelje-

sebb entente cordiale-ban ülni. Politizáltak és pityizáltak.

Ez sokat megmagyaráz. Hányszor látni épen „pityizálókat”, egyébként értékes embereket, kiknek nincsen tartásuk. De épen ennek nyilván mélyebb oka is volt. Mikor nagyobbak lettünk, érettségis találkozáson őt is meghívtuk mint volt tanárunkat, és akkor bizalmasan elmondta, hogy szatmári kispap volt, már negyedéves, jó tanuló — s csakugyan a tornatanároknál szokásos jóval magasabb műveltséggel rendelkezett, igen jól tudta a latint. Duktor is volt, vagyis a legkiválóbbak egyike. Azonban egy járvány miatt haza engedték őket, és akkor — mondotta jellemző szónokias hangján — megjelent az „angyal”. Denique nem ment vissza, hanem megházasodott. Tehát voltaképpen egy nagy törésvonal volt az életében. Hozzájárultak örökös anyagi gondok. Amit nem csodálok, amióta tudom, hogy a magyar kultúra kulijait, t. i. a tanárokat és tanítókat, hogyan fizetik. Nagy családja is volt.

örülök, hogy én személyesen sohasem bántottam. Az említett találkozáskor is általános tisztelet övezte. S méltán. Volt alkalmam arról meggyőződni, hogy kevés olyan jó tornatanár volt akkor az országban. Annak is örültem, hogy gyerekeskedéseinket bölcs humorral vette és dolgozta föl.

A gimnazistaság sem ezekben állt. A szigorú rend és fegyelem, kevésbé szigorú betéteivel együtt mégis csak keret volt, és azt nagyon is komoly munka töltötte be.

A főhelyet persze a *latin* foglalta el. S ebben nagy előzésben voltam társaimmal szemben. Én egész nyáron át tanultam; és így minden élénkebb emlékezetemben járt. Az abl. abs.-ot és acc. c. inf.-ot is megértettem idővel. Nem túlzás, ha azt mondom, hogy mostani latin tudásom alapjait akkor vettem meg.

Ezt ugyancsak nem mondhatom a *történelemről*. Akkor magyar történetet tanultunk, és fiatal tanárunk sokat magyarázott. Nekem az maradt meg, hogy majdnem minden órán előkerült Szép Fülöp és Örült Janka. Később sejtettem, hogy erről szólhatott a szakdolgozata. De sem ez a magyarázat, melyet sehogyan sem tudtam elhelyezni, sem valami Áldor Imrének igen silány történeti „beszélyei” nem lendítettek rajtam. Az is érdekes, hogy a történelmet mindig nagyon tanultam, még sem tudtam igazában. Áttekintésem akkor lett, mikor középiskolai tankönyvet írtam 1912-ben, betekintésem pedig csak akkor, mikor 1933-ban az egyetemen nyilvános előadássorozatot tartottam ezen a címen: Isten a történelemben.

Gondolom, ez a személyes élmény és tapasztalat nagy mértékben hozzájárult ahhoz a nézetemhez, melyet ma különben tárgyi érvekkel is kifogásolhatatlanul meg tudok okolni, hogy a történelem nem való még középiskolás gyerekeknek. Történetek és jól megírt korrajzok Manzoni és Macaulay stílusában igen. A történelemhez sokkal nagyobb absztraháló és áttekintő képesség, kritikai érzék, elvszerűség és főként konkrét lélek-

ismeret kell, mint amennyivel a gyerek rendelkezik. Itt már a Politeia-író Plátón jól látott. S ez a meglátás a pszichológia tényein és törvényein sarkallik. Ezen semmiféle tanterv-gyártás vagy pedagógia nem változtathat.

Jó adag hozzánemértés és szofisztika van abban a fölfogásban is, mely a gimnáziumi latin (és görög) tanítás eredménytelenségén nyargal, és nem akarja tudomásul venni, hogy épígy, sőt több joggal, lehet beszélni a történet- vagy matematikatanítás eredménytelenségéről is. A kétségtelen ténynek okai a most érintett síkon is vannak; másutt is, de nem ott, ahol keresni szokás.

Még egy dolgról kell itt említést tennem: akkori *vallási életemről* és a piarista iskolának ez irányú hatásáról. Itt lehet arra utalni, hogy épen az az idő a liberalizmus deleleje volt, és így a vallási életnek és hatásnak mélypontja. Azonban ez mostani visszanezés; a gyerek akkor a jelenben élt. Nekem már maga az a tény, hogy papok voltak a tanáraink és rendes vallási gyakorlataink voltak, mint a mindennapi misehallgatás, előadás előtti és utáni imádkozás, évenkénti négyszeri gyónás, évenkénti lelkigyakorlatok, az én nagyon elhanyagolt vallási életemet igen előrelendítették. Nem mondom, hogy a szentélybe vittek, de igenis a kapujához.

Így tehát most csakugyan majdnem térdig jártam a rózsában. A magyarban is haladtam. Nem értettem meg ugyan mindent, de a főbb nehézségek megszűntek. A tanulás-

ban az előző év módszerét megtartottam: délután megtanultam, amit másnapra kellett. A korai keléssel megnyújtott reggeli időt pedig ismétlésre fordítottam. Mindig hangosan tanultam, és így biztosítottam a folyékony felelést.

Egy árnyék kísért: szülőim szegénysége folyton azt a lehetőséget, sőt valószínűséget tárta elém, hogy a tanévvel a tanulásnak is vége. És azt már sajnáltam volna. Ezt megtudta a konviktus igazgatója, a derék Kratochwill Péter. Külön föl hívta Szegedre az édesatyámat, megbeszélte vele az ügyet. Ennek a megbeszélésnek lett eredménye egy merész és jövőmre döntő elhatározása. Az évvégi szokásos információs körútján föl tárta a helyzetemet néhány tanárom előtt; éppen Cserép József, Váradi Károly és Szinger Kornél előtt. Ezek aztán nyomatékosan közbenjártak a piarista ház főnökénél, Papp Jánosnál, hogy fölvegyen a házba kiszolgáló fiúnak.

A petákos.

A fölvételt a házfőnök már az év végén tudomásomra is adta. A szünet közepén be kellett vonulnom. Sorsom el volt döntve: tanulhattam, a gimnáziumot végig látogathattam. Kratochwill igazgatónak (rég meghalt) és tanárainnak szól érte el nem múló hálám.

Tehát *kredenciális*, fölszolgáló fiú lettem. Ez is az érdekes magyar nevelő intézmények közé tartozik. A piaristák, mióta, nem jár-

tam a végére, állandóan magukhoz vettek néhány szegényebb és jobb tanulót. Számuk a házak nagysága szerint változott. Szege-den mindig öten-hatan voltak. A házban kisebb föladatokat végeztek, különösen ministráltak, a tanárok számára küldöncszolgálatokat teljesítettek. Főfoglalkozásuk azonban az asztalnál való fölszolgálás volt délben és este, egynek reggel is. Innen a kredenciális név is, teljesen „a potentiore fit denominatio”¹ elve szerint. Miért adtam ennek a fejezetnek mégis a magyarosabban hangzó petákos nevet, alább majd kitűnik. Ennek fejében kaptak a rendházban lakást, a maradékételekből étkezést, fűtést, mosást és (nem épen intenzív) felügyeletet.

Bizonyos, hogy a magyar kultúrában jó munkát végzett sok ember ennek az intézménynek köszönhette létét. Én is. Az első jó, ami az alapvető jón kívül rám származott belőle, az volt, hogy magyarul tudó és nálamnál idősebb, felsőbb osztályokba járó fiúk közé jutottam. Jobban megtanultam magyarul, biztosabb mozgásra és elhelyezkedésre tettem szert.

Ehhez nem kis mértékben hozzájárult a vakáció felét ott töltő fiúk sok vakációs ötlete és vállalkozása. A legfőbb volt a közeli Tiszában való *fürdés*. Ennek föltételét az úsznitudást hamar és egészen rendszeresen megszereztem. Negyedikes gimnazista koromban társaim útmutatására megjelentem május elsején a diákfürdőben, a „Lórenc”-

¹ A névadás a földologhoz igazodik.

ben. Két hétig eljártam minden nap, persze a hűvösebbekben is, és annak rendje-módja szerint megtanultam mindent, ami az úszáshoz tartozik: a különféle úszási módszereket, gázolást, stb. A végén nagy vizsgát tettem: nagy darabot végig úsztam a Tiszában. Ezzel föl szabadultam a szabad (azaz nem fürdőkosárral védett) Tiszában való fürdésre.

Ezt a szabadságot bőven fölhasználtuk. Fő élvezetünk azonban a *csónakázás* volt, Egy hatosért (tíz fillér) egy órára ki lehetett bérelni egy csónakot. Hőn áhított, de részemről soha el nem ért célunk a Maros torkolata volt, Szeged fölött. Az ilyen csónakázás számára a városi közrendészet előírta, hogy a diákok sem járhatnak merő úszónadrágban, hanem legalább felső testüket takarni kell, természetesen trikóval. Nekünk erre nem tellett. Fölvettük hát a kabátunkat. Osztálytársam, a Péter, ki nálam sokkal erősebb és ügyesebb volt, egy tanártól egy hordott ferencjózsef-kabátot kapott. Büszkén viselte, s az természetesen a csónakázásoknál sem maradhatott el.

Így kiagyusztálva egy alkalommal iparkodtunk a Maros torkolata felé. Hogy a föl felé való evezés fáradságos munkáját elkerüljük, erős és ügyes társam az ott horgonyzó rengeteg vontatóhajó szegélyébe kapaszkodott, és így iparkodott előrelökni a vízfolyás ellen a csónakot. Rám a csónak kormányzása volt bízva. De azt oly ügyetlenül végeztem, hogy a csónakot eltereltem a vontatóhajóktól, és társam beleesett a

Tiszába. Mint jó úszónak semmi baja nem lett. Még alá sem merült, sőt még ott a vízben kipróbálta, nem ázott-e el a kabátja kis zsebében tartott gyertyagyufája, amilyent néha a trafikostól, a jó öreg Kecskétől vásárlási csaléttel kaptunk, és amelynek igen nagy becsülete volt.

A vállalkozásunknak azonban ezúttal vége szakad. Szépen visszamentünk a fürdőbe, Péter barátom levetette a frakkját, kifacsarta, és kiterítette a fürdő tetejére szárítani. Mikor megfürödtünk, kezével végigsimította, fölvette, és hordta, mint nagy elődje, Megyeri, míg széjjel nem szakadt — ugyanolyan okból. A történelem mégis csak ismétlődik!

Télen komolyabb dolgok folytak. Egyszer arról beszéltünk, hogy ha valaki lepedőbe burkolózik, égő gyertyát vesz a kezébe, és egy alvót szó nélkül fölkel és megint szó nélkül követésre int, és lassan visszakozik, az álmából fölkelte a gyertyavivőt akárhová követi. Erről délután beszéltünk, és az nap este a mi szobánkban, hol ketten laktunk egy hetedikessel, egyszer csak megjelent egy különben is kissé ügye-fogyott harmadikos, az előírással felszereléssel, és ugyancsak előírással hozzákezdett a szellemidézéshez. Hanem ezúttal, mint rendszeren, a *szellemidézés* nem sikerült. A keltegetett hetedikes fölébredt, észrevette a helyzetet, és jól helyben hagyta, sőt egészen szabályszerű stratégiával a teljes tehetetlenségig üldözte az idézőt.

Ezzel a hetedikessel, ki nálunk sokkal erősebb volt, nekem is meggyúlt a bajom. Pedig

én nem idéztem őt. Nekem mint fiatalabbnak, dolgom volt a szobánk rendbentartása és természetesen fűtése is. Társam szerette a nagy meleget, és mindig fűtésre ösztökölt. Én meg húzódtam. Nem épen mert a melegnek ellensége voltam, hanem mert ki volt adva, hogy a fűtőanyaggal takarékoskodjunk, és nekem személyesen kellett a jó messzi szuterénből cipelni a fát. Dehát mégsem ellenkezhettem a végletekig. Mikor egyszer jó sok fát hoztam föl, ő felhasználta távolléteimet, jól megrakta a kályhát és azután utánam jött az ebédlőbe. Közben a vaskályha áttüzesedett, tőle tüzet fogott a körülötte fölhalmozott begyújtó papiros, úgyhogy mikor leértünk, már rendszeres tűzvész fogadott.

Hősi tűzoltói beavatkozásunknak sikerült a tüzet csakhamar nemcsak lokalizálni, hanem el is oltani. De szomorúan megállapítottam, hogy a közelálló ősi armarium sarka is megpörkölődött, sőt, ami súlyosabb volt, a tűz helyén a hajópadló is kiégett. Másnap ugyan elmentem a vaskereskedésbe, vettem egy jókora pléhdarabot, és azt a padlónak még ép szélére fölszögelttem. A legkiáltóbb bűnjel így eltűnt. Persze úgy, hogy egy másik (igaz, szelídebb) ott okvetetlenkedett.

A *házfőnök* csakhamar tudomást szerzett az esetről. Egyszer egy délután, mikor egyedül ott ültem asztalomnál, a küszöbön megjelenik ám magas, sovány, rettegett alakja. Én remegve álltam előtte és röviden vázoltam a történetet. Erre ő szétnézett, és csak ennyit mondott: „Csak benn égtetek volna!”

Nagyon féltém tőle; pedig igen jólelkű és elnéző ember volt. De keménykötésű stílusa engem igen megijesztett. Negyedik osztályban algebrára tanított. Rendes szokása volt, hogyha valaki a műveletek végén elfelejtette odaírni a zérust, mindig megkérdezni: No, mi van a fejedben? Mire az ijedt nebuló rendesen kibökte, hogy zérus. Egy langanéta sváb osztálytársunk algebrából nem nagyon volt megpatkolva. Mikor felelt, nem mulasztotta el megjegyezni: Miért nem mégysz el lámpagyújtogatónak? Neked rúd se kellene!

Általában száraz humorával hatott. Ha valakiből úgy kellett kihúzni a feleletet, azt mondta: Te is úgy vagy, mint az egyszeri ember. Mikor megkérdezték, hová megy, azt felelte: Bátyiba. — Milyen Bátyiba? — Szombatyiba. — Milyen Szombatyiba? — Nagyszombatyiba. Ha valaki csak hajtogatta, hogy szorzunk vagy négyzetre emelünk, de nem csinálta, azt mondta neki: Te is úgy teszel, mint a rakodómunkások a Tiszaparton. Megfognak hatan is egy szálfát, és biztatják egymást: Emberek, emeljünk, de egyik se mozdul.

Keveset érintkezett velünk; nagy is volt a tekintélye. Rettegve jelentünk meg előtte minden évharmad végén a bizonyítványunkkal. Ez a „tiszteletgés” igen rövid volt. De mindenki megkapta ezalatt az apait-anyait. Ha valakinek gyöngébb jegye volt latinból, el nem mulasztotta megjegyezni: Ej, diák; mégsem szereti tanulni a diák nyelvet. Nálam mindig csak biccentett a fejével; hisz mindig tiszta jelest mutattam be neki.

Volt azonban egy társunk, alattam egy osztállyal, egy ijedtképű, de igen jóeszű, kissé *különc sváb*. Az nem vitte el oly könnyen.

Egyszer megegyezett társaival, hogy egész évharmadban nem visz haza könyvet, csak az iskolában tanul. Mégis egy kettőse lett, a többi jeles. Érettségi után gyalog elment Olaszországba. De ezzel az útjával és élményeivel sohasem dicsekedett. Évtizedek múlva talákoztam vele; kis magántisztviselő volt. Pedig esze után egyike lehetett volna az ország vezetőinek. Rajta láttam, hogy az észtehetség mennyire nem elég. Illetve szabatosabb fogalmazásban: A tehetségek szerves egészret alkotnak. Ha valahol dőcög, az észben is van hiba, ha mindjárt a potiore¹ jellem- vagy erkölcsi hiányról is beszélünk

De ne vágjunk eléje a történetnek. Ez a társunk egyszer egészen különös kaland hőse lett. Az igazgató nevenapján, Gábor napján, márc. 24-én szünet volt. Említett társunk néhány földijével fölhasználta a szünetet és a szép tavaszi időt alapos csónakázásra, melynek célja természetesen a Maros torkolata volt. Közben a Tiszán átfeszített kompkötélhez értek. Ezt a váratlan akadályt úgy akarták legyőzni, hogy a csónakot hosszával a kompkötéllel párhuzamosan állították, mind megfógták a kötelet, s át akarták emelni a fejükön. Arra számítottak, hogy a csónak is majd átsiklik velük. Eggyel azonban nem számoltak, ami nem is csoda, hisz

¹ Az uralkodó mozzanatra való tekintettel.

még egyikük sem tanult fizikát, illetve mechanikát.

Mikor a kötelet át akarták emelni, a csónak kicsúszott a lábuk alól, és ők ott lógtak a kompkötélen a márciusi vízben. Kiáltozásukra csakhamar megjelentek dereglyén a komposok, még a vízben kiosztották nekik a helyzet diktálta leckét az evezőlapátokkal. Pedig azok nehéz és kemény szerszámfából lévén és a vízben évekig ázván, elég beható érvek lehettek. Azután a partra szállították és elbocsátották őket.

Az így megázott és elpáholt *argonauták* olyan csendesen vonultak haza és úgy tudtak lapítani, hogy még mi se tudtuk meg a dolgot. Pedig én lakótársa voltam a résztvevő barátomnak. Csak mikor az évharmadi „tisztelgés” volt, s ő ijedt képpel nyújtotta oda épen nem rossz bizonyítványát, Papp János házfőnök azzal fogadta: No, lássuk az úszómestert! A kurta szó sötét értelmének persze buzgón utána jártunk; és így megtudtuk a hősi tettet.

Ebből az esetből is látszik, hogy a kredenciáltság képére sötétebb színek is voltak fölrakva. Közéjük tartozott a foglalkozás is, mely vele járt. Ez t. i. hagyomány erejével egészen pontosan részletezve és nyomatékozva volt. Az asztali fölszolgálás a dolog könnyebb vége volt. Ezenkívül még mindenkinek külön múnusa volt, mely a belépés ideje szerint könnyebbé vált. Nekem mint legfiatalabbnak (általában sokáig szoktam ilyen „fiatal” lenni, másutt is) jutott szobánk takarítása és karbantartása, továbbá a

mi étkezésünk alkalmával a terítés és föl-szolgálás. Ezért a hivatalért járt, nem tudom miféle hagyomány értelmében, a „petákos” elnevezés.

Volt még egy *dolgom*. És ezt ítéltem valamennyi között a legkeserveesebbnek. Pedig a többivel együtt az említett szerencsémnél fogva három évig kellett vinnem. Ez így esett: lent a szuterénben, sötét kis helyiségben állott hat kőödör. Nem volt ugyan semmi közük a kánai csodához; hanem igenis egy szegedi csodabogárhoz. Azok t. i. porózus homokkőből faragott jó vastagfalú, méhkasalakú edények voltak, két oldalt álló faállványra úgy felfüggesztve két fülükkel, hogy csúcsuk lefelé lógott, egészen közel a földhöz. Nekem már most az volt a dolgom (egyik része), hogy minden reggel a csapról telehordtam tiszakúti vízzel a hat kőedényt. A víz a következő 24 óra alatt kicsurgott a porózus mészkő csúcsán, bele egy a csúcs alá helyezett közönséges korsóba.

Ez a víz egészen tiszta és jól iható volt. Míg a csapból folyó tiszavíz, az akkori városképet jellemző, majd minden utcasarkon álló Tisza-kutak szűrő munkája dacára is sokat megőrzött eredeti szőkeségéből. Ez abból is kitűnt, hogy mikor szombat délután üresre mertem a kőedényeket — ez is hozzátartozott a múnushoz —, sűrű, rendkívül finom iszap rakódott le az edények falán és főként a csúcsán. Ezt is el kellett távolítani és cirokköteggel jól ki kellett súrolnom a köveket. Különben a következő héten nem

teljesítették föladatukat. Ez a súrolás volt a legnehezebb munka, különösen télen. A diák-kéz nem igen szokta ezt a munkát és télen a vizes, hideg iszapot. De ez engem nem tehermentesített; még akkor sem, mikor már artézi víz folyt, igaz, más csapon. Mintha ide is gondolt volna a goethei Faust:

Es erben sich Gesetz und Rechte
wie eine ewige Krankheit fort.
Sie schleppen von Geschlecht sich zu Geschlechte
und rücken sacht von Ort zu Ort.
Vernunft wird Unsinn, Wohltat Plage ...

Még egy érdekes előírásunk volt, melynek eredete egy rég letűnt világban gyökerezett. *Reggeline* csak egy darab házikenyeret kaptunk. Persze, hogy nem ártott meg, pláne az egyébként igen jó koszt mellett. De sokat törtük a fejünket az értelmén. Jóval később rájöttem. Magyarországon t. i. még a múlt század 60-as éveiben nem volt szokás papi körökben a hivatalos reggeli. Nyilván a különböző időben való és sokszor késői misézés miatt. De utat tört már akkor a magánreggelizés szokása. Később a hivatalos vezetés is átvette. Biztos, hogy a mi időnkben már „*immemorialis consuetudo*”¹ volt. De a mi reggelizési törvényünk még hirdette ezt a rég letűnt multat, mint a megmaradt romfal a szegedi várból.

Ebből látni való, hogy a keményebb munkából is kijutott. Egyébként is helyel-közzel

¹ Ősi szokás.

olyan munkát kellett végezni, amely első tekintetre nem épen diáknak való. S az egész helyzet, mi tagadás benne, szolgasor volt. Ezzel a megállapítással az intézmény óriási jótékonyágát természetesen nem akarom csökkenteni. Nem is éreztem a súlyát. Legföljebb felső osztályos koromban, mikor egy-egy tanár személyes szolgálatában való igénybevételemet abban az időben nem ítéltém egészen illőnek.

De ebből is megtanultam egy leckét, melyet, mint később meg kellett állapítanom, megdöbbenően kevesen tudnak, még azok közül is, kiktől el lehetne várni. T. i. hogyan érez a szolgasorban élő ember, és hogyan kell bánni vele. Hogy ez mennyi tapintatot és beleélést kíván, különösen a személyes szolgálatot teljesítők irányában, csak kevesen sejtik. Megtanultam egész életemre személyes igényeimet gyökeresen a lehető legkevesebbre szabni, és a személyes szolgálatot, melyet csak kiáltó szükség esetén fogadok el, igazán megköszönni, nemcsak szóval, hanem tettel, érzéssel és lekötelezettséggel is. És megtanultam, ami nem kevésbé nehéz: hogyan kell parancsolni.

Ez az elfoglaltság mégis csak időt kívánt. Befolyásolta tanulásomat is. A konviktusban megszokott módot nem tarthattam meg. Nem ismétélhettem annyit. De úgy látszik, nem is kellett, mint a bizonyítványaim mutatták. Csak az algebrával volt eleinte kis nehézségem. Talán azért is, mert tanárunk, a többször említett Papp János, minden ügyessége dacára az első lépéseket nem magyarázta

meg „ad cap tum”.¹ Később is nekem a matematika csak algoritmus² volt, melyben elég ügyesen mozogtam. De a matematika igazi mivoltának vagy épen a felső matematika igazi föladatának megsejtésére a középiskolában nem vergődtem föl. Itt is sok pótolni-valóm akadt; később bőven megtettem. Ma nem gondolom, hogy a felső osztályok tanulóit idáig el ne lehetne vezetni. De ehhez, úgylátszik, annyi bölcséleti és didaktikai műveltség és készség kell a szaktudományos mellett, mellyel a tanárok átlaga nem rendelkezik.

Hogyan lettem piarista?

Ebbe az időbe, kredenciálisságom elejébe és negyedikes koromba esik életpálya-választásom is. Különben is ez az idő az, „mikor a királyok — az írás szerint — háborúba szoktak indulni”, illetőleg a diákokban megszokott indulni egy belső hadrakelés és ugyancsak dolgozik egy hatalmas belső erjedés, melynek eredménye az öntudatos ifjú.

Nálam több tényező működött közre, jól kielemezhető módon. Az első volt *vallási életem* komolyodása és elmélyedése. Nem volt ez az a gyökeres vallásosság, mely későbbi életemnek lett áldott vezércsillaga. A gyerek még gyerek, ha mindjárt tizenégyéves is. De nem tévesztette el hatását az a tény, hogy a vallással először életem-

¹ Eszünkhöz mérten.

² Számolási fogások összesese.

ben volt találkozásom, mint olyan valósággal, mely mélyen és egyetemesen belenyúl az egyéni és a közös élet alakításába. Itt-ott kezembe került olvasmányok csak megerősítettek.

Így tehát mikor a tanulás számomra kezdett élvezet lenni — eddig nem szerettem tanulni, de becsülettel tanultam, mert kötelességemnek ismertem föl — s tapasztaltam, mennyire igaz a goethei Iphigénia szava (különben is jelentős irányító elv az egész lelki életben): *Ist Gehorsam im Gemüte, wird die Lieb' nicht lange ferne sein*, és fölmerült előttem a kérdés: Mi lesz ezután, önkénytelenül is azok életkeretére gondoltam, kiket annyira tiszteltem.

Köztük főként egynek volt rám döntő hatása, ki akkor még nem is tanított: *Sátrán Józsefnek*, kihez épen kredencialisságom alatt kerültem közelebb. Ő benne látták a diákok az eszményt. Azzá tette nagy tudása, lelki jósága, minden idejét a tanulónak szánó életmódja. Az intézetet hónapszám nem hagyta el. Hozzájárult a tanári nimbusa. A felső osztályoknak ő volt a vallástanára, exhortátora, a legfelső osztályokban tanította a magyart és bölcseletet, és ő vezette az önképzőkört.

Már negyedikes koromban éreztem és tapasztaltam irányomban való nagy jóindulatát. Szívesen és sok tanulsággal segitettem neki nyáron a különféle könyvtárak rendezésében. Hatása és példája döntő volt pályaválasztásomban. De nemcsak ezt a kincset köszönhetem neki. Ő adta azt a tanácsot is,

hogy ne a negyedik osztály után menjek piaristának (akkor még lehetett), hanem érettségi után. Ezt a tanácsot később igen bölcsnek ismertem meg. A következő évek elhatározásomat egy percig sem ingatták meg. Mikor csakugyan elmentem, az érett fiatal ember tudatosságával, elszántságával és felkészültségével mehettem.

Pedig bőven volt másfelé hívogató indítás. Egy tanítóságra szólító bizottságról már tettem említést. De ez korántsem volt a leg-súlyosabb. Már erősebben esett a latba, hogy édesanyám nem örült neki. Nyilván szerette volna fiát olyan állásban látni, ahol vele lakhatik. Az unokák reménye is vezethette. Később, Istennek hála, egészen más-kép gondolkozott és érzett. Rokonaim csak-nem kivétel nélkül elleneztek szándékomat, különösen érettségi után. Nyilván (úgy emlékezem akkori beszédeikből) karrier-lehe-tőségek voltak számukra döntők. Csakhogy épen a karrier számomra mindmáig teljesen terra incognita.¹

Aztán ott volt a társak, főként a közvetlen kredenciális-társak egy része, éretlen kör-nyezet-kritikájukkal. Engem ez akkor nem befolyásolt. Mindent kegyelettel néztem, kritikára nem is mertem gondolni. Ma tud-nék kritikákat mondani. De időközben sze-reztem Isten kegyelméből annyi alázatossá-got és bölcseséget, hogy óvakodom tőle. Később is nem egyszer tapasztaltam, hogy kik jótéteményünket élvezték, gyakran éret-

¹ Ismeretlen terület.

len kritikával fizettek. Mindig megvolt az a nem kívánt, de bekövetkezett elégtételelem, hogy az ilyen okosak később a jogos kritikára sokkal több okot szolgáltattak.

Mikor vége volt ennek az eseményekben dús évnek (1894/95), rendületlenül állt az elhatározásom, hogy piarista leszek. Ez az elhatározás érthetően nagyon befolyásolta belső életem alakulását, magatartásomat és tanulmányaimat.

A gimnázium felső osztályai.

Ezek elvégzése számomra már élvezetet hozott. Elsősorban azért, mert a tanulás már akkor élvezetes és könnyű munka volt. Tanulási módszerem, számomra legalább, bevált. Régebben mindent szó szerint tanultam. Kredenciálisságom alatt ezt a szokást, amennyire lehetett, az első években megtartottam. Ennek az volt a fogható eredménye, hogy jól megtanultam magyarul, szó- és fordulatbőségre tettem szert. Hatodikos koromban már abba a helyzetbe jutottam, hogy általában elég volt a leckét egyszer elolvasnom és gondolatait megjegyezni. Utána már önállóan is szabatosan, folyékonyan el tudtam mondani.

Volt idő, mikor az a törekvés járta, és ma is folyton fölüti fejét tanulók és tanárok között, még pedagógiai tógába is burkolózva: Mondd el a saját szavaiddal; ne tanuld be! Én már akkor vettem észre, hogy a tanulónak a tanulásra szánt dolgokban még nincsenek saját szavai — mert még

nincsenek saját gondolatai. Azokat a dolgokat bizony be kell tanulni. Igaz, nem értelmetlenül beszajkózni. A szigorú betanulás nem is zárja ki az értést.

Ennek a módszernek köszönhetem fölszabadulásomat. Ezt követtem a teológián a latin tanulásánál is. És ugyancsak nem bántam meg. A gimnáziumban az volt érte a jutalmam, hogy a legfelső osztályokban átlag csak egy órát kellett napi föladataim elvégzésére fordítanom. Persze latinból, mennyiségtanból, németből már akkor nem igen kellett tanulni, görögből is keveset. Megéltem abból, amit az alsóbb osztályokban megtanultam.

Az így nyert szabad időt jobbra olvasmányra fordítottam, szépirodalmira is; bár ezt nagyon is módjával. Ennek az lett az eredménye, hogy tudatosabban kezdtem mozogni az elvek és eszmék világában, hol eddig úgyszólván bekötött szemmel és mint alvajáró botorkáltam. Szerettem elgyönyörködni az év elején a beiratkozás nyújtotta színes képen és külön elmentem megnézni minden évben a diákvásárt a Kárász-utcában, egy kicsiny, de élelmes gazdájú könyves-bolt előtt. Itt a vásárosság minden követelménye szerint kínáltak és vettek a diákok használt tankönyveket, rajzszerket és sok mást, ami a diákoknak hasznos. Én a vásárban sem aktív, sem passzív részt nem vettem, mert a tankönyveket már akkor régen a segítőegyesülettől kaptam, a többit meg volt módomban rendes úton beszerezni. Az

jobb is volt. Mindenkor keveset vásároltam, de lehetőleg jót.

„Volt módomban.” Igen, mert már negyedikos korom óta tanáraink ajánlására tanítottam egy osztálytársamat havi tíz koronáért. Ez diáknak akkor nagy pénz volt. Igaz, meg is kellett érte dolgozni. Hatodikos koromban Sáfrán jótevőm tanácsára erről is lemondtam. Ezután ő támogatót. így több időm maradt önképzésre.

Föl is használtam. Kiképeztem magam a *gyorsírásban* úgy, hogy hatodikos koromban már nagyobb nehézség nélkül követtem az élő beszédet. Ettől az időtől kezdve minden fogalmazást és jegyzetelést gyorsírással végeztem. Ezzel rengeteg időt takarítottam meg és sok más könnyebbségre tettem szert. A következmény az lett, hogy ma a gyorsírást jobban kezelem, mint a közönséges írást. Tanuló ember számára mindig igen hasznosnak tartottam. Nevelő értékéről is meg voltam győződve. Ezért szívesen ajánlottam, ahol lehetett, előmozdítottam. Egy ideig még a gimnáziumban is tanítottam (Maywald halála után), sőt még az országos gyorsíró-vizsgáztató bizottságnak is tagja voltam (ha jól emlékszem, 1909-11-ben). Ekkor másirányú nagy elfoglaltságom miatt vissza kellett vonulnom ettől a nekem fölötte kedves területtől.

Különös ambícióval gyakoroltam az élő szóbeli előadást, szavalás formájában is. Hányszor mentünk ki osztálytársammal, Péter barátommal, a Tiszaparra, a Boszorkánysziget felé. Én ráálltam egy fatuskóra,

ő jó messze tőlem helyezkedett el, és így új Demosthenesként megeresztettem hangomat, ő pedig megbírálta, elég hangos-e és értelmes-e az előadás. Nagy lendítéket hozott e tekintetben az önképzőkör, melynek ugyan már ötödikes korunktól lehetünk hallgató, de csak hetedikes korunktól kezdve működő tagjai. Ez hetedikes koromban főként szavalásból állott. Nem lettem ugyan ú. n. jó szavaló, de idővel tűrhető előadó. Ebben nagy részük volt ezeknek a diákgyakorlatoknak, melyek mégis csak föloldották nyelvemet. Földieim ugyanis híresek nehéz és ügyetlen nyelvükről. Ezek nélkül a gyakorlatok nélkül én is viseltem volna sorsukat.

Az *önképzőkör* nagy helyet foglalt el a szegedi felső gimnazistáknál. Az akkori önképzőkörben élénk és átfogó élet folyt. Ami értékes megmozdulás és fölfelé való törekvés volt akkor a nagyobb fiúkban, mind ott keresett és talált is teret, szavalásban és előadásban, szépirodalmi és tudományos kísérletekben, és a minden nyilvánulást kísérő rendszeres bírálatban. A diákok vitték ott a szót, de a tanár irányítása és gyümölcsös ellenőrzése mellett. Az önképzőkör nekünk majdnem annyit számított, mint az iskola.

Gondolható, akkor mit jelentett számomra, hogy nyolcadikos koromban megválasztottak elnöknek. Az elnök kötelességéhez tartozott a négy ünnepi ülésen alkalmi beszédet mondani, tehát amolyan akadémiai elnöki szerepet vinni. Aztán ő irányította meglehetősen önállósággal egész éven keresz-

tül a munkát. Sőt ő volt mintegy a princeps iuventutis,¹ ő képviselte az ifjúságot az alsóbb osztályok előtt és kifelé, úgy hogy pl. Mindszentkor az elhunyt tanárokról való megemlékezése a temetőben vagy évvégi búcsúbeszédje szinte eseményszámba ment az akkori szerény keretű szegedi kultúréletben. Én csak azt ambicionáltam, hogy becsülettel megállj am a helyemet. Ezért is írtam és nyertem négy pályázatot: a vallástanit, két magyart és a latint. Mintegy az osztály becsületét akartam megmenteni. Biztos, hogy ez a föladat nem kis mértékben emelte az emberkezelési és föllépési készségemet.

Emberkezelést említettem. Ez nekem kemény dió volt. Minthogy már el volt határozva és tudott dolog, hogy piarista leszek, komolyan vettem az ebből folyó következményeket, és nemcsak nem vettem részt a félig és sehogyan sem engedélyezett diákmultságokon és szórakozásokon, hanem az iskolában sem helyeseltem és nem mozdítottam elő semmi olyant, amit törvényellenesnek ismertem meg. Ezáltal diáktársaimmal szemben némi elszigeteltségbe kerültem. De ezt elviselhetővé tette, hogy mégis csak tiszteltek, meg rám is szorultak különféle gyakorlatok és föladatok készítésénél, nehezebb leckerészek magyarázatánál. Ezt a segítséget a megengedett határok között mindenkinek szívesen nyújtottam és egyébként is iparkodtam kerülni mindent, ami a jópajtási viszonyt megzavarhatta volna.

¹ Az ifjúság feje.

Így utálatos volt előttem, hogy még hatodikos koromban is megtettek vigyázónak. Vállaltam, mert muszáj volt. De hosszú vigyázóságom alatt soha egy „lármázót” sem írtam föl és nem tettem ki tanári büntetésnek. Kiváló negyedikes latin tanárom és osztályfőnököm, Madarász Pál még később is szerette elmondani, hogy nem egyszer lehangzott a második emeleten levő osztályunk lármája. Ő több tanár biztatására egyszer feljött és számon kérte a vigyázót. És én egészen jóhiszeműen azt feleltem: Még nem tudtam megállapítani. Elmondhatam volna — ha tudtam volna —, sőt egész tanárkoromról, Periklessel: Miattam Athénben egy özvegy sem öltött gyászt. S ennek most örülök.

Csak egy megkérdőjelezhető *konventikulumon* vettem részt, hatodikos koromban. Itt nagy képpel haditervet dolgoztak ki, hogy az írásbeli érettségizőket hogyan segítik majd, és én is szerepeltem számításaikban. Persze a nagy segíteni-akarásból ezúttal sem lett semmi; nem azért volt Magyar Gábor az igazgató! Hanem megdöbbenve láttam, hogy konyakot vettek elő és ittak belőle és cigarettáztak. Ez előttem „abominatio”¹ volt.

Az én szórakozásom voltak az olvasmányok és a séták. Akkor kezdtem megnyílni a természet szépségei iránt. Megismertem erről az oldalról a várost, a Tiszapartot a Boszorkányszigettel, a körtöltést (mely a

¹ Utálat tárgya.

nagy árvíz óta körülvette az egész várost, hogy megóvja jövő árvizektől), a kertes Új-szegedet; sőt még színházban is voltam. Tíz krajcáros diákhelyről néztem végig, persze állva, néhány Shakespeare-t. Igen lekötöttek és befolyásolták gondolkodásomat. Ehhez járult később még néhány híres darab, melyeket jobbra hivatalból kellett végig nézmem. Nem több az egész, mint amennyit ujjaimon el tudnék számlálni. Emlékszem is minden részletükre. A későbbiek már egyáltalán nem befolyásoltak.

Sétáimon sokat gondolkodtam, milyen *szaktárgyakat* válasszak jövő pályámon. Terítékre került ott úgyszólván valamennyi lehetőség — csak az nem, ami valóban lett. Jelül, hogy én válogattam, de az Úr Isten választott. A történelmet szerettem volna, egyetemes tartalma miatt. De hamar elejtettem, mert ítéletem szerint nem volt elég jó név- és eseménymemóriám (számmemóriám igen). Egyidőben mennyiségtan-fizikára gondoltam, mert gyöngé mennyiségtanóráim után a két legfelső osztályos tanárom igen jól tudta a tárgyat, világosan magyarázott, ha magyarázott, és betekintést, helyesebben belesejtést nyújtott egy előttem ismeretlen világba, melynek akkor inkább csak éreztem, mint ismertem varázsát. Végre is a magyarnál és a vele kapcsolt latinnál kötöttem ki, részint, mert annyira tisztelt és szeretett tanárom, Sáfrán József is magyar tanár volt; és más okból is, melyeket azonban részletebben el kell mondanom.

Hogyan lettem magyar író?

Igen, ez is akkor vált el. Nagy sora volt ennek, és főként *olvasmányaimmal* függött össze. Gyerekkorom óta, amióta csak emlékszem, szerettem olvasni. Elsősorban természetesen olvasókönyvünket olvastam nem tudom hányszor végig, azután iskolai könyvtárunkat. Ebben nagyon sok Hoffmann-elbeszélés volt. Ezek nagyon tetszettek, többnyire idegen világba utazó, szorgalmukkal meg becsületességükkel boldoguló hőseivel. Élénken szóltak hozzám metszetei is, többnyire négy. Még most is előttem vannak.

Mikor a könyvtár már nem nyújtott újat, följártam a falut olvasmányért, és amit csak föl tudtam hajtani, mind elolvastam. Nem volt épen sok. Néhány meséskönyv nagyon megfogott. Továbbá kaptam egyszer egy családnál, melynek valamikor diák tagja volt, valami felső osztályos olvasókönyvet, az antik történelemből és a német irodalomból való szemelvényekkel. Sokat és nagy haszonnal nyúztam ezt a kötetlen és lúgtól kismart könyvet. Nagyszülőimnél találtam egy könyvet ezzel a címmel: Der Scharfrichter von Prag. Sok rémes eseményével, földalatti folyosóival, befalazásaival, álarcos üléseivel s más efélékkel nagyon lekötött. Lehet, sőt valószínű, hogy mindebben volt egy és más, amit a gondosabb pedagógia nem engedélyezett volna. De ha volt is, az lepörgött rólam. Kárt nem tett bennem.

A szülőim melletti keményebb élet különben megóvott a könnyen támadó olvasási

mohóságtól is. A sok olvasásnak csak az volt az eredménye, hogy képzeletem és gondolat- meg érzésvilágom gazdagodott, és jól megtanultam németül. Említett hosszú pusztai utazásaimban minden fá, bozót, árok, ház, ember külön színes világgá lett, mely az olvasmányaimból kapta a színeket és az életet. Minden olvasmányom egy-egy ablakot nyitott abba a láthatatlan világba, hol vágyaim és törekvéseim tárgyai éltek.

Ennek a jó világnak vége szakadt, mikor kiegészítő vizsgákra kellett készülnöm. Csak *harmadikos* koromban jutottam megint az olvasáshoz. De akkor csak azt olvastam, amit ajánlottak, és amit az iskolai könyvtárból kaptam. Ez pedig jobbára az említett sílány Áldor-könyvekből állott. Itt-ott akadt más is; azt aztán mohón bekaptam. Volt ott valami Lasz Samu — van-e, ki e nevet még ismeri? — természettudományos olvasmány-nyaival. Köztük volt egy, mely bebizonyította, hogy a természettudomány haladása szörnyű pusztítási lehetőségeivel lehetlenné teszi a jövőben a háborút. Így olvastam ezt, és el is hittem 1893-ban, és megértem 1914-et és 1938-at. Nem mondhatnám, hogy harmadikos koromban más olvasmány hatással volt rám.

Másképp alakult a helyzet *negyedikes* koromban. Akkor először is több lehetőség nyílt meg előttem, másodszer pedig a jobb magyar tudás miatt jobban fölszabadultam. Jól emlékszem még, milyen lelkesen olvastam az akkoriban meginduló Tanulók Lapját. Az ott megjelent diákdolgozatok olvastára

cikázott át először fejemen ez a gondolat: ej, ha én is tudnék ilyenet írni! De ez olyan magasságban állott előttem, hogy álmodni sem mertem,, hogy valaha is elérjem. De azért mégis megindultam a tulajdonképen még ismeretlen és elérhetetlennek gondolt cél felé.

Az első lépést magában az iskolában tettem, a magyar órákon. Nem épen a tanítás hatása alatt. Hanem míg a tanár vesződött a gyöngébb diákokkal, azalatt én olvastam a *Toldi Lehr-jegyzeteit*. Bár olvastam volna többet magát a Toldit! Általában, bár olvastam volna többet az írókat, mint mit mondanak mások az írókról! Dehát ilyen volt akkor a didaktikában az uralkodó planéta. A sokat vitatott Lehr-jegyzetekben azonban sok idézet volt, a népköltészetből is, és sok nyelvi magyarázat. Időm volt, tehát a jegyzeteket sokszor elolvastam és jól tudtam. Sokat lendítettek magyar tudásomon, és először patantották föl előttem az irodalom ajtaját.

Még többet tett ebben az irányban egy más olvasmány, melyhez nem tudom, hogyan jutottam hozzá negyedikes korom vége felé: *Gyulai Vörösmartyja*. Nem volt az nekem könnyű olvasmány. Hisz magyarul sem tudtam eléggé a finom fordulatok megértéséhez, és nem volt sem esztétikai, sem irodalmi műveltségem. Mégis lázas érdeklődéssel igen alaposan végig olvastam.

Új világba vezetett. Először jelent meg nekem fogható valóságban és életszerű határosságban — az irodalom. Elválhatatlanul el voltam jegyezve Vörösmartyval. Nem sokára hozzájutottam összes műveinek olcsó

kiadásához, melynek még gimnazista koromban minden darabjáról tudtam, melyik évben, milyen körülmények közt keletkezett, sokat tudtam kívülről belőlük. Rendkívül nagy tisztelet gerjedt bennem Vörösmarty személye és művei iránt. Ezt csak fokozta, hogy tanárideálom, Sáfrán József, nagy Vörösmarty-tisztelő volt. Tanításában hónapokon keresztül foglalkozott velem. Ugyanezt tette Pázmánnyal, a költő Zrínyivel és Széchenyivel. Szokatlan módszer a középiskolában, de nekem mondhatatlan jót hozott.

Én már akkor megértettem és meg is valósítottam intencióit. Az önképzőkör könyvtárában megvolt a *Figyelő* teljes sorozata. Ami ebben Vörösmartyról vagy műveiről szólt, mind apróra elolvastam az évek folyamán. A tanári könyvtárban megtaláltam Vörösmarty műveinek nagy kiadásait. Ennek jegyzeteit csakhamar fejből tudtam.

Hatodikos koromban, ugyancsak az önképzőkör könyvtárából, kezembe kerültek *Kemény Zsigmond* tanulmányai. Talán nem épen hatodikosnak való olvasmány volt. De kitartással keresztülragtám magam rajta, sokat megértettem többszöri elolvasásra, még többet legalább megsejtettem. De ami fő, hozzászoktam a komoly, gondolkodtató olvasmányhoz, és azután jobbra ilyeneket kerestem. Még ötödikes koromban sok Jókai-regényt olvastam, az Új Földesúr-at legalább háromszor. Később regényeket már csak akkor olvastam, ha kellett az irodalomhoz, így pl. elolvastam Kemény Zsigmond regé-

neyeit, Jósikától egyet, Eötvös Falu Jegyzőjét és *Karthauzi*-ját.

Az utóbbit, emlékszem, hetedikes koromban olvastam a vakációban, a rendház kertjében. A rácson keresztül meglátta ezt a „sánta Kossuth”, munkás-szerencsétlenség következtében kissé ütődötté vált munkásember, kit városszerte ismertek. Megállt, nézett egy darabig. Aztán megszólalt a kerítéscsón keresztül: Miért van maga most itt? Valamit feleltem. Erre ő: Nem azért van itt; hanem megmondom. Maga azért van itt, mert szegény fiú. De maga most tanul, mások vakációnak, így majd többet tud, és elébük kerül.

A Falu Jegyzőjét kétszer is elolvastam. Mert alig hogy elvégeztem, pályázatot kellett róla írnom nyolcadikos koromban. Akkor már az önképzőköri beszédek anyaggyűjtésére a város nyilvános könyvtárába, a Somogyi-könyvtárba is jártam és sok „tudós” könyv fordult meg kezeim között.

Mikor az ötödik osztályt elvégeztem, olyan olvasmány került a kezembe, melynek rám egész életemre döntő hatása volt. Sáfrán tanártól ajándékba kaptam az Olcsó Könyvtár kiadásában *Kölcsey* válogatott műveit, azzal a biztatással, hogy érdemes belőle valamit kívülről is megtanulni. Én ezt nem mondatam magamnak kétszer. A könyv, melyet most is kegyelettel őrzök, elfért a zsebembe, és állandó kísérőm volt, különösen a szabadba vezető utaimban. Itt is elővettem, sokszor hangosan olvastam belőle. Hisz *Kölcseynek* nagyszerű ritmusos nyelve erre

szinte csábított. Addig olvastam, míg kívülről nem tudtam az egész Parenézist. Mohácsot, a két akadémiai beszédet. Nem lehet könnyen túlozni, milyen hatást tett rám ez a Kölcseyvel való bensőségesebb érintkezés. Először is mély és egész életre szóló hatása volt rám a minden sorából kisugárzó nemes idealizmusnak és komoly erkölcsi felfogásnak. Aztán jól megismertem gazdag gondolatvilágát és szép kifejezéseit. Úgy gondolom, bizonyos tekintetben ő írja a legszebb magyar prózát, amelynek csak az a hibája, hogy nem eléggé — magyar. Még ez a körülmény is nagy hatással volt rám. Talán nagyobb, mint egyéb írói kiválósága.

A sok és kiváló olvasmány bennem megindított egy belső erjedést. Kezdtem a dolgokról gondolatokat szőni, a gondolatok pedig képekbe és kifejezésekbe kívánczoltak, persze olvasmányaim mintájára. Lassan megtanultam „írni”, és egyre nagyobb élvezettel és igyekezettel írtam a magyar dolgozatokat, különösen amióta hatodikos koromban Sáfrán vette át a magyar tanítást. Ő szerette is, ha hosszú dolgozatokat írtunk. Néha egy dolgozattal egy füzetet írtam tele.

Annál inkább meglepett, mikor úgy a tanév közepe táján, egyszer a gyakorlatjavításkor csak úgy melleleg mondta: Ez a Schütz tudna írni, de nem tud magyarul. Nekem több sem kellett. Az ítélet elfogadása könnyű volt. De éjjel és nappal törtem a fejemet, hogyan segíthetnék a bajon. Nem volt szokásom mindennel mindjárt a tanárhoz vagy máshoz szaladni. Otthon az önsegítés

elve vésődött belém. Most is erre az útra léptem. Hogy, hogy nem, a könyvkereskedésben fölfedeztem egy rozsdafoltos kis füzetet: Szerzője volt az akkor előttem még teljesen ismeretlen Simonyi Zsigmond, címe: *A helyes magyarság elvei*.

No, ez épen nekem való, gondoltam mindjárt, húsz krajcárért megvettem és mindjárt nekiestem. Az elveire már nem emlékszem. Gondolom, nem is tanítottak sok olyant, mit már a Névy-féle könyvekből nem ismertem. De mégis tartogatott számomra jelentős mondanivalót. Azt mondta, s teljesen igaza volt, hogy a helyes magyarságot csak úgy lehet megszerezni, hogy az ember sokat és behatóan olvassa a helyes magyarságú írókat, és, ez volt számomra legfontosabb, föl is sorolta mindjárt, kik azok: Pázmány, Mikes, Faludi, Arany. Továbbá fölhívta figyelmemet a Magyar Nyelvőr népies közleményeire.

Nosza, nekiestem ezeknek az íróknak, amint műveikhez hozzá tudtam férni. Újra meg újra elolvastam ugyanazt. Iparkodtam rájönni, miben magyarosabbak ezek, mint az általam ismertek. Lestem az előadásuk folyását. Amit különösen magyarosnak gondoltam, azt kiírtam és gondosan betanultam. Így tettem a Nyelvőr-ben közölt népi szólásokkal és közmondásokkal is. Csakhamar észrevettem, hogy kiejtésem és hangsúlyozásom is fogyatékos. Erre fokozott figyelemmel hallgattam azokat, kikről gondoltam, hogy különösen szépen beszélnek magyarul, és mikor egyedül voltam, akár otthon, akár sétákon, hangosan begyakoroltam és lehe-

tőleg tisztán ejtettem azokat a hangzócsoportokat, szókat és fordulatokat, melyekkel nem voltam megelégedve.

Az eredmény hamar mutatkozott. Már rövid idő múlva, azóta is sokszor, akik közelebbről nem ismertek, azok sohasem gondolták, hogy nem vagyok született magyar. Akik pedig ismertek, azon nem győztek csodálkozni, hogy még tizenkét éves koromban nem tudtam magyarul. Persze, akik ismernek és akik nem ismernek, ha született magyarok, nem sejtik, mit jelent kemény munkával meghódítani a magyarságot, s mennyi küzdelembe kerül itt betű szerint minden igaz sóhaj.

Akinek igen jó nyelvi füle van, talán megállapítja rólam az idegen eredetet beszédemnek ú. n. retorikai vagy *zenei hangsúlyán*. Ezt általában csak kis gyerekkortól fogva, állandóan élő környezetben lehet megtanulni. De lehet, hogy ez nálam nem is magyartalanság, hanem egyéniség, bizonyos expresszionizmus. Az is lehet, hogy ha idejében figyelmeztettek volna, azt is megtanultam volna. Az vigasztalhat, hogy sokan híjával vannak, született magyarok is. Pesten pedig ijesztően sokan a nélkül, hogy tudnák, fölcserélték a zsidó kantilációval.

Így tehát megtanultam magyarul. De ezzel magyarságom is megkapta gyökerét és koronáját a magyar irodalomban. Ez megvalósította számomra azt a világot is, melyről különösen pusztai utaimon annyit álmodoztam.

A magyar irodalom és munkásai, különösen Vörösmarty valósággal áhítatos tiszte-

létem tárgya voltak. Ez kitűnt, mikor nyolcadikos koromban váratlanul Pestre kerültem.

Szegeden t. i. Bódogh János óta igen élénk gyorsíró élet pezsgett. Felsőbb osztályos koromban én voltam a gyorsírókör elnöke és a felsőbb kurzus tanítója. Nos, a gyorsírókör Pestre küldött az országos versenyre. Számomra ez nagy esemény volt. Akkor láttam először igazi hegyet, a szép fővárost és tündéri Dunapartját, találkoztam barátommal, ki a piaristaságban is előttem járt és nagyon megerősítette hivatásomat, megnyertem a legnagyobb vidéki díjat. Akkor a percenkénti 320 szótag leírása volt a diáktól telő legnagyobb teljesítmény.

Nem sok időm volt a fővárosban, hiszen a tartózkodásnak olcsónak kellett lennie. Mindössze egy nap állt rendelkezésemre, ebből is félnap a versenyre ment. De föl jártam azokat a helyeket a Belvárosban, ahol tudtam, hogy lakott Vörösmarty, Petőfi, járt Kisfaludy Károly és Berzsenyi. Zarándok nem állhat más lelkelettel a szentek helyén, mint én álltam a Váci-utcában a ház előtt, hol Vörösmarty lakott.

Akkor már végleges volt elhatározásom, hogy magyar lesz a szaktárgyam. Nagy örömmre találtam egy szemétrakáson egy teljesen szétsalátázott Beöthy-féle irodalomtörténetet, azt (okkal-e, nem-e, most nem akarom eldönteni), külön kincsként őriztem és magammal vittem, hogy majd a noviciátusban megtanulom. Sőt magasabb ambíciók fűtöttek. Érettségim után egy rokonom kü-

lönösen ostromolt, hogy hogyan lehetek piarista. Én akkor odavágtam neki: mert magyar (ő külföldi volt) író akarok lenni! Piarista lettem, talán író is. Legalább igyekeztem minden dolgomat, amit írtam, megírni, ha erre bírálóim és ismertetőim, különösen régen, nem is igen vetettek ügyet. De magyarszakos tanár nem lettem. Ez csak később dőlt el. De az előkészület már akkor történt.

Már negyedikes koromban kerestem *vallási olvasmányokat*. Ezt a keresést egyre fokozódó buzgalommal folytattam nyolcadikos koromig. Csakugyan keresni kellett. A gimnáziumi könyvtárban volt néhány vallási könyv, így Dudek apológiája, melyet nyolcadikos koromban el is olvastam. Negyedikes koromban nagy élvezettel és haszonnal olvastam Laserre-nek óriási példányszámban terjesztett Lourdesről szóló könyvét, mely a szerzőnek, egy megvakult orvosnak megtérését ecsetelte. Később kaptam ajándéku! Sáfrán tanártól Chateaubriand-nak A kereszténység szelleme c. munkáját, Gubicza fordításában. Előttem új szempontjai, szellemes és emelkedett tárgyalásmódja megragadott. Felületessége és helyenkénti inkorrektsége akkor még nem zavart. Sőt bizonyos felületesség, vagy csillogó, egyébként nem épen tartalmas retorika a fiatal kornak még kapóra is jön. Ezt később is többször megállapítottam, épen francia szerzőkkel kapcsolatban.

Ezek és eféle olvasmányok megerősítették papi hivatásomat. Sőt lassan megérlelték bennem azt a vágyat, hogy valaha én is

mint a hitnek terjesztője és védője szolgáljam a katolikus vallást, melyet már akkor az emberiség legfőbb javának ismertem föl.

Nagyobb hiány mutatkozott *lelki olvasmányokban*. Nem szabad feledni, hogy ez nem ma volt, hanem 1894 körül. Pellico Silvionak egy kis könyvét igen jó haszonnal olvastam. Hatodikus koromban egy osztálytársam, ki a kalocsai konviktusból jött hozzánk, fölhívta a figyelmemet Kempis Krisztus követésére. Meg is vettem Nogáll fordításában, olvastam is. De akkor nem fogott meg. Hiába, ehhez mélyebb élettapasztalat kell, különösen a szenvedés iskolája, mely fogékonnyá és látóvá teszi a lelket az élet mélységei iránt.

Nagyobb szolgálatot tett említett iskola-társam, hogy megajándékozott az általuk használt Kalocsai imakönyvvel, mely igen ügyes kiválogatásban és gazdagon adott jó imádságokat diákok számára. Körülbelül ugyanakkor kaptam meg Sáfrán tanártól Pázmány imádságos könyvét is, olyan kiadásban, melyet a templomba lehetett vinni.

Ez a két kitűnő imakönyv teljesen pótolni tudta nekem a hiányzó könyveket. Belőlük tanultam meg, mi a katolikus lelki élet, és hogyan kell azt élni. Még ma is csodálkozom azon, hogy sokáig nem volt kapható Pázmány Imádságos könyve kezelhető kiadásban, templomba vihető imakönyv alakjában. Meg vagyok győződve, hogy az még ma is a legjobb magyar imakönyv. Last, not

least¹ azért is, mert közben tősgyökeres magyarságra tanít a mai bábeli nyelvzavarban.

Még egy olvasmányomról kell itt megemlékezni, melynek rám tett hatása minden eddigi olvasmányomnál mélyebb volt. Még hatodikos koromban Sáfrán tanártól ajándékba kaptam egy könyvet, melynek külseje is, szép fehér celluloidkötése, ízléses címrajza, szép nyomása és papírja is nagyon imponált akkor. Címe volt: *Nyugalmas órák*. örülnék, ha megvolna. De valakinek kölcsönadtam. Úgy látszik, ő is értékesnek ítélte és nem adta vissza. Több könyvemmel jártam így; pl. Maszlaghy Kisebb úti rajzaival, melyet épúgy mint a nagyobbakat, nagy haszonnal és élvezettel olvastam abban az időben. Úgy szedtem ki a szemétből, teljesen szétzilált levelekkel. Nagy szeretettel rakosgattam össze és kötöttem be. Később is szívesen olvasgattam, míg aztán egyszer kölcsön nem adtam — soha viszont nem látásra.

De térjünk vissza a Nyugalmas órák-ra, mely akkortájt nyolc-tíz kötetes könyvtáram főbűszkesége volt. Nem volt az más, mint az akkor még viruló Magyar Szemlének egy propaganda kiadása. A benne megjelent legjobb Szemlei novellák gyűjteményét Pintér Kálmán pesti piarista tanár vezette be; s ezt a bevezetést nagyon szerettem. Ugyanígy szerettem egész tartalmát. Azonban volt az olvasmányok között egy: Prohászka Ottokártól *Az ondavai vámos*,

¹ Utolsónak, de nem legkisebbnek. Angol szójáték.

mely valósággal lázba hozott. Már első olvasásánál tisztában voltam vele, hogy ehhez hasonló dolgot még nem olvastam. Újra meg újra elolvastam, már szinte kívülről tudtam, írói művészete és gondolatai megbűvöltek, stílusa és nyelve nekem egészen új volt. Különösen amit a végén az imádságról mond, új világot nyitott és mondhatatlan hatással volt fejledező lelki életemre. Azt azonban még akkor nem sejtettem, hogy ez a Prohászkaival való első találkozásom kapuja és küszöbe volt egy másiknak, sokkal termékenyebbnek. Evégből azonban egy másik kapun is át kellett mennem.

A noviciátus.

Az említett olvasmányok hatása alatt gazdagodott *vallási eszmevilágom*. Mélyült, tisztult és irányt vett *lelki életem*. Világosan láttam, és a magam vívódása megerősített benne, hogy a legnagyobb jó, amit embertársainknak tehetünk, ha tudatos vallási-erkölcsi életre segítjük őket. örültem, hogy pap lehetek és megerősödtem régóta tisztázott hivatásomban. Közben az eddigi kissé külsőséges indítékok is tisztultak. Világosabban láttam, hogy a tudomány milyen hatalmas eszköz lehet a lelkek vezetésére. Fölsejlett bennem az a meglátás is, hogy a tudomány művelése voltaképpen igazságszolgálat. A vallásos élet is az. Két kézzel kaptam tehát olyan pálya után, hol a tudomány művelése élethivatásom lehet a vallással karöltve. Hogy ezt a tudományt terjeszteni kell,

hogy tanítani kell és emellett a katolikus eszményre nevelni, az lelkesedéssel töltött el.

Hisz ezt láttam tanárainnál, kiket annyira tiszteltem, és ezt magam is gyakorolhattam. Negyedikes korom óta éveken keresztül *tanítottam* iskolatársakat — pénzért. Ez a tanítás nem volt olcsó élvezet. Hisz instruktort gyöngé tanuló mellé szokás fogadni. Ez a szociális törvény rajtam is ugyancsak teljesedett. De annál inkább ösztöke volt a tanítóképességek, különösen a türelem kicsiholására. S mivel a gyöngé tanulók majdnem mind nehezen kezelhető jellemek, akarva-nemakarva is nevelővé kellett válnom. Ezeket az újdonsült képességeimet vizsgálatokban érvényesíthettem és fejleszthettem, mikor öcsém Szegedre kerültek: hatodikos koromban nagyobbik öcsém, egy évre rá a kisebbik. Ezeket az első lépéseknél vezetni kellett. Utána igen jó tanulók lettek, a kredenciáltságban követtek, és a maguk erejéből doktorságot szereztek, a fiatalabbik magyar nyelvészetből, az idősebbik sub auspiciis regis az orvostudományból. Mindkettő egyetemi tanárságra volt szánva. A fiatalabbiknál ezt megakadályozta Trianon, melynek következtében Temesvárt rekedt, ahol gimnáziumi igazgató volt és népének útmutatója abban a nehéz időben. A nagyobbikat elgáncsolta életsorsa és Klebelsbergnek egyetempolitikája.

Még az *érettségi* is érlelt. Sokat és komolyan készültem rá, le is tettem becsülettel. De nekem is sok aggságot és félelmet oko-

zott. Lidércnyomása még évtizedek múlva is kísértett álmomban. Akkor azonban mély elhatározást tettem. Világosan láttam, mekkora oktalanság vizsgáktól így félni. Ha az ember becsületesen elkészül, meg nem bukhatik. A további eredmény csak a vesékbe látó Úr Isten előtt biztos. Az emberek előtt szerencse dolga is. Tehát nem érdemes annyira izgulni miattuk. Nem fogok többet félelemmel menni a vizsgákra! Ezt az elhatározást nagyjából meg is valósítottam. Pedig még hány vizsga következett, az érettségi: nél jóval súlyosabbak is!

A szokásos ú. n. *érettségi bálon* és vacsorán tanármentorom bölcs tanácsára nem vettem részt. Hogy semmit sem veszítettem vele és igen-igen sokat megmentettem, volt alkalmam látni, mikor a nyáron egy felsőbb osztályos diákoktól rendezett nyári bálra (ú. n. Kränzchen) el kellett kísérem egy vendég unokatestvéremet. Édesanyám még évek múlva is nevetve emlegette, hogy hazajövet első szavam volt: Soha többet ez életben nem megyek bálba. Ezt az Ígéretet nem tartottam meg — legalább az ölö betű szerint. Mint a Pázmány-egyetem rektora hivatalból voltam egy-egy órát a jogász- és medikusbálon. Értem, szeretem és tisztelem annyira az ifjúságot, hogy ezt nem bántam meg. De azért mint hajdan, a bálát mégis üresnek, modorosnak és hívságosnak találtam.

Mint novíciusnak Vácott bőven volt alkalmam a „*tanárkodást*” folytatni. Társaim többnyire sokkal fiatalabbak voltak, mint én, jobbára negyedik, ötödik és hatodik

gimnáziumot végeztek, kik az akkori szokás szerint a novíciátusban is vezetés mellett, de magánúton végezték a következő osztályt. Ezek természetesen fordultak a „végzetthez”, annyival inkább, mert a gyorsírást is tanítottam őket, tehát megszokták, hogy félig-meddig tanárnak tekintsenek.

De ezzel nem értem be. Mikor volt szabad időm, a séták alkalmával elővettem egyet-egyét, akitől többet reméltem, vagy akinél különösebb szükségét láttam, és iparkodtam a lelki életben is mélyebb lelkiismeretességre vezetni vagy nehézségeit eloszlatni. Ezt a munkát tudatosan folytattam egész növendékségem alatt. Föltétele volt, hogy én is teljes tudatossággal törekedtem lelki életre, és lelkiismeretesen iparkodtam mindent megtenni, amit a sok tekintetben új szerzetesi élet, tanításaival és fegyelmével, jelentett számomra. Általában szívesen és kegyeletes lélekkel vettem az irányítást és lelkiismeretesen iparkodtam teljesíteni. Itt vált meg, milyen bölcs tanácsot adott tanárom, mikor azt mondta, hogy a novíciátussal várjak a nyolcadik osztály elvégzéséig, nagyobb haszonnal élem!

Jól is éreztem magam nagyon. De egy sötét árny kísért végig és még lelki depressziókat is okozott. Eddigi kiváló egészségem most megrendült. Nem is annyira az viselt meg, bár sok szenvedést okozott, hogy fázhányó lettem, a meglehetősen kemény télben a templomban megfagyott és kifakadt a kezem. Később meggyógyult és

nem is újult ki a baj a legnagyobb hidegben sem. Sőt azóta a legnagyobb hidegben sem hordtam keztyűt. Nem is volt. Azóta sem bántam meg.

Hanem más bajom volt. Felsőbb osztályos diák koromban bélpangásom jelentkezett. Talán a szokatlan és bőséges étkezés és a kevés mozgás volt az oka. Talán a gyakorlati fiziológiai életbölcse ség hiánya, az az állapot, mikor a kellő szó a kellő időben aranyat ér. S ez a szó nem hangzott el. De a még akkor aránylag szabad mozgás elviselhetővé tette a bajt.

Azonban a novíciátus zártsága és minden lépést szabályozó fegyelme csakhamar annyira fokozta, hogy az orvos és jó magisterem valósággal elhalmoztak orvosságokkal. Azonban csak nem javult, sőt karácsony körül már annyira rosszabbodott, hogy, mint később megtudtam, a magister el akart küldeni, mint egészségileg alkalmatlant. Ebbe az időbe esett a rendfőnök látogatása. A tartományi rendfőnök akkor Magyar Gábor, volt igazgatóm volt, aki még Szegedről személyesen ismert, és, lehet mondani, nagyon jó néven vette, hogy piaristaságra határoztam el magamat. Neki említést tettem egészségi állapotomról és szándékukról. Ő azonban hallani sem akart elküldésemről: Utasítást adott, hogy minden áron gyógyítsanak meg.

Erre Randweg promagister, igen finomlelkű ember és fölötte tanult szerzetespap, akinek Vergilius-magyarázata nyitotta meg először szememet a filológia értéke iránt,

magához hívatott, jó tanácsokkal látott el, amelyek ha előbb hangzanak el, talán megmentettek volna minden bajtól. Azután kezembe nyomott egy kis könyvet, melyet később magam is megszereztem és még ma is hálával őrzök: Schreber, Szobagimnasztika. Azzal az utasítással bocsátott el, hogy a benne az én bajomra is ajánlott torna-gyakorlatokat lelkiismeretesen és kitarítóan el kell végezni. Ezt meg is tettem. Az eredmény már egy hónap múlva mutatkozott. Az év végén én voltam a legegészségesebb novícius. A tornát a könyv előírása szerint éveken keresztül folytattam és ennek köszönhetem, hogy nemcsak egyszerűsmindenkorra megszabadultam ettől és más bajoktól, hanem a következő kemény munkára edzetté és teherbíróvá tettem a „szamártestvért” — hogy Asszisi Szent Ferencsel szóljak.

De míg ez bekövetkezett, sokat szenvedtem, nem annyira a baj testi következményei miatt, hanem azért, mert meglehetősen gátolt lelki haladásomban és főként azért, mert úgy láttam, hogy ilyen rozoga testtel nem élhetem majd azt az ideált, mely bennem már régen fölhajnalott és a novícius alatt teljesen kialakult.

Nagy része volt ebben olvasmányomnak, Bougaud: A kereszténység és korunk c. ötkötetes munkájának. Ma majdnem ugyanazt kell rá mondanom, amit az imént kiváló honfitársára, Chateaubriand-ra. Nem egészen ártatlan teológiai hibáit is jól látom. De akkor hibái nem tűntek föl és nem

ártottak. Franciás retorikája Spett kitűnő fordításában meg egyenest jót tett. Mégis az első nagyobb arányú, rendszeres teológiai munka volt, amit életemben olvastam, nagy távlatokkal és nemes lendülettel megírva. Lelkiismeretesen végig kivonatoltam. Sokszor búsitott, mint az ifjú Toldit:

Szép magyar vitézek, aranyos leventék,
Hej, ha én is, én is köztetek mehetnék!

De az év vége felé ezek a felhők is eloszoltak, örömmel vettem részt záróünnepségünkön. Magisterünk kezdeményezésére zúgolódás nélkül vontam párhuzamot az akkor (1900) ünnepelt Szent István és rendalapítónk, Kalazanci Szent József között. Ma magam is kíváncsi volnék rá. De nem áll rendelkezésemre. Készséggel és őszintén tettem le az egyszerű fogadalmat, mellyel a novíciatus zárult és a piarista élet voltaképpen kezdődött.

A kalazantinumi kispap.

Minthogy a novíciatus egy megszakítás nélküli, teljes esztendő, a szünetben is ott maradtunk. Én már akkor Budapestre voltam szánva. Az egyetem késői kezdése lehetővé tett számomra egy kb. egyhetes szünetet, melyet már mint kispap, reverenciában töltöttem otthon. Nagy örömmel és reményekkel mentem azután Pestre, a Kalazantinum nevű növendékintézetbe, hol a tanárságra és szerzetespapságra közvetlenül kellett előkészülni. Azzal az elszánt-

sággal léptem át a rendalapító nevét viselő intézet küszöbét, hogy mindenben hű maradjak a programhoz, mely aranybetűkkel ott ékeskedik az új pesti piarista kollégium homlokzatán: Pietati et litteris.

A *jámborsággal* némi baj volt. Ne felejtsük, hogy 1901-ben vagyunk. A liberalizmus még virágjában állott, és akiknek kezére kerültem, az ő gyermekei voltak, vagy legalább is hordták magukon anyajegyét. Én azonban először is buzgón forgattam lelki könyveimet. E tekintetben épen az egyetem nagyobb látókörével megbecsülhetetlen szolgálatokat tett. Fölhívott energikusan a Szentírás lelki tartalmára, megnyitotta a zsoltárok értelmét, kezemre adta Szalézi Szent Ferenc Filotheáját, Lehmkuhl Manuale clericorum-ját és sok más jeles munkát, amelyeket jó lélekkel és kegyelettel olvastam. Nemcsak azért, hogy olvassam, hanem főként azért, hogy éljem. Komolyan előttem állott ugyan a nehézség, mellyel, úgy látszik, minden kezdőnek meg kell birkóznia: Hogyan kell a könyvek magas eszményi világához járható hidat verni a nem az elvek szerint berendezett életből. Sokat segített itt, hogy kerestem csatlakozást azokkal, kikről észrevettem, hogy törekvéseik az enyéimmal rokonok.

Sokat köszönhetek a piarista életben előttem járó szegedi barátomnak, akivel még két évig együtt voltam az intézetben. Közben megnövekedett önállóságom, nem annyira a belső meggyőződést illetőleg. Ez már évek óta, felső gimnazista korom óta megvolt. Mi-

kor még felső gimnazista koromban hitkéte-lyek rohantak meg (hála Istennek, rövid ideig tartottak), azzal vértettem föl magamat: Nálamnál okosabb emberek is akadnak, akik ismerik kétkedéseim érveit, jobban is, mint én, s mégis hisznek. Ma is azt tartom, hogy észbeli hitkéte-lyek ellen ez a kegyeletes lelkület, ha komoly alázattal párosul, a legjobb orvosság.

Ha valamiben nem találtam személyes *segitőt* a közel levők vagy élők között, távol vagy a történelemben kerestem és mikor megtaláltam, személyes kapcsolatba léptem vele. Tanításait úgy vettem, mintha nekem szólnának, és akármilyen helyzetben azt kérdeztem: Mit csinálna most ő? Annyira ismer-tem, hogy feleletét is tudtam. Így voltam hosszú ideig a kiváló német pappal és íróval, Albán-Stolz-cal és jóidéig Asszisi Szent Ferenc-*cel*.

De a teljes és megfelelő támaszt megtalál-*tam* egy közöttünk élőben is, *Prohászka* Ot-tokárban. Nem hiszem, hogy volt abban az időben Magyarországon kispap vagy a pasz-torációban álló fiatalabb pap, aki nem érezte meg hatását. Esztergomból akkor valóságos legendák keltek útra életéről, tevékenységé-ről, mondásairól. És amit hallottunk növén-dékeitől, lobogó lelkesedést váltott ki belő-lünk. Meghozattuk litografált szentbeszédeit (ezekből lettek később az Elmélkedések) és buzgón olvastuk.

Épen mikor Pestre kerültem, ő is kezdett rendszeresen Pestre járni, aminek eredménye lett, hogy az annyi jónak csiráját tartalmazó

Pest lassan felocsúdott liberális szendergéséből. Abban az időben létesítette néhány tanítványa a Regnum Marianum-ot, és meghívták, hogy időnként tartson nekik előadást. Ő azt budapesti papok (jobbára az ő esztergomi növendékei) lelki konferenciáivá tette. Persze én is elmentem. Ott egészen véletlenül néhány percre személyesen is találkoztam vele, először életemben. Az a néhány szó, amit váltott velem, eltörölhetetlenül belevésődött lelkembe és ott állandó erőként működött. Azután nem mulasztottam el egy alkalmat sem, hogy meghallgassam.

Nem sokára Pállffy Géraldine grófné és néhány néppárti képviselő kérésére kezdett havi előadásokat tartani a *szociális kérdésről* a Szent-István-társulat dísztermében. Akkor hallottam először erről a kérdésről, és megrendültem.

Télen pedig egynehány buzgó hívének szervezésében egy következményeiben még súlyosabb lépésre határozta el magát: a koronázó kápolnában, ahol akkor a derék Kanter Károly plébánoskodott, világi férfiak számára *lelki gyakorlatot* kezdett, mely általános gyónással és áldozással végződött. Gondolom, ez volt hosszú évtizedek után az első ilyen Budapesten. Én persze minden este megjelentem. Amit mondott és amint mondotta, a régi evangélium új és erőteljes nekilendülést jelentő megélése volt.

A második ilyen lelki gyakorlatot óriási hallgatóság előtt már az egyetemi templomban tartotta (azóta minden évben élete végéig; ott is érte a halálos ütés). Mi hárman

barátaimmal, Zimányi Gyulával, a későbbi rendfőnökkel és Pataky Arnoldddal, később egyetemi tanártársammal ezeket a beszédeket legyorsírtuk, áttettük és elküldtük neki. Ezekből lett a Dominus Jesus. Mi kaptunk egy rövid, de igen megtisztelő saját kezű köszönő levelet és egy-egy példányt éppen akkor megjelent művéből: Ég és föld. Mindez persze csak jobban megnyitotta lelkemet és erősebbé tette hatását, mely a legmagasabb fokra hevített elszántságban csatant ki: a legnagyobb odaadással mindent megtenni az evangéliumnak magyar tereken való elterjedéséért.

A fogékony ifjú lelket *más hatások* is várták itt Budapesten. Az a *vallási megújulás* és nekierősödés, mely Európaszerte valóságos katolikus reneszánsz jellegét öltötte, a századforduló körül elért hazánkba is. Tudjuk, Németországban megindult a múlt század harmincas éveiben, és Görres meg Moehler nevéhez fűződik. Sőt Ausztriában megvolt már a húszas években és főként Hofbauer Szent Kelemen a középpontja. Franciaországban Lamennais, Montalembert és Lacordaire vezérségével a negyvenes években indul. Ugyanakkor Olaszországban Gioberit, Rosmini és Manzoni neve van a homlokára írva. Hasonló jelenséget észlelünk Spanyolországban, Castelar és Balmes vezérségével, nem is szólva Angliában az Oxford-mozgalomról és Newman tüneményes alakjáról.

Nálunk a mélyebb kultúrmozgalmak mindig egy fázissal későbbjönnek. A katolikus megújulás megindulásának éve, gondolom,

1895, és kipattantó ja az egyházpolitikai törvények, melyek „nyakon ütötték az alvó pimaszt” (Prohászka). Elsősorban politikainak indult a mozgalom. A vallási betétet és elmélyítést kétségkívül Prohászka adta belé. Mikor Pesten töltöttem fiatalságomat, ez a mozgalom már határozott jelleget öltött és nagy lendületet mutatott. Általános nekitavaszkodás vitte magával a fogékony ifjú lelkeket. Persze, hogy igen nagy szerepe volt ebben a politikai és szociális összetevőnek, melyet az akkoriban első jelentősebb sikereit arató néppárt írt zászlajára, még akkor Zichy Nándor vezetésével és Rakovszky István ifjú óriáskénti nekiindulásával. A katolikus szellem minden irányú tettekre megmozdulása, nevezetesen politikai és szociális előretörése is, magával ragadott bennünket és állandóan ébren tartotta hivatásunkat és lelkesedésünket.

Ez az átfogó mozgalom más alkalmakról is gondoskodott. Az évenként tartott, igen tartalmas programú és a nekiindult katolikus élettől az egész vonalon élénk kapcsolatot tartó *katolikus nagygyűlések* állandóan ébren tartották lelkes érdeklődésünket és megmutatták a mindenkori nagy föladatokat. Különösen a szakosztályokban a gyakorlat embereinek hozzászólásai hatottak nagyon buzdítóan. Prohászka híres és óriási hatású nagygyűlési beszédeiről másutt (Prohászka Pályája 74 és 112. lap) szóltam.

Ennek a katolikus nekitavaszkodásnak tulajdonítható, hogy a *katolikus autonómiai kongresszus* is kb. húsz évi szünet után 1902

elején újból összeül. Én, mint kispap, eljártam hallgatni, és ez nekem igen nagy élményt jelentett. Hisz ott fölvonultak, java teljesítményeikkel, az ország legnevesebb szónokai: Ugrón Gábor, Apponyi Albert, Prohászka Ottokár, Rakovszky István, Zichy Nándor és sok más eddig előttem teljesen ismeretlen kiváló ember. Eltörülhetetlen és igen nagy lendítő hatással volt rám ennyi kiváló tehetségű ember katolikus hitvallása. Magától értődik, hogy mi, fiatalok, rokonszenvünkkel a radikálisabb álláspontot öleltük föl, melynek vezérszónoka volt Prohászka, ki a többségi álláspontot (vezére Apponyi, akkori kultuszminiszter volt), paragrafusokkal átkötött koldus tarisznyának nevezte.

A kongresszus üléseit, melyek a püspökök jelenlétében a régi országházában folytak, kínos *incidens* zavarta meg, mely ma már a történelemé, s azért, úgy gondolom, szemes fültanú sine ira et studio elmondhatja: Ugrón beszélt, szokása szerint igen szenvedelmesen; és úgy látszik elég radikálisan. Legalább az egri érsek, Samassa közbeszólt valamit a főpapokról — a nekünk, kispapoknak kiutalt kakasülön nem jól lehetett érteni. Ugrón egy pillanatra megállt és átható hangján azt mondta: Az Úr Krisztus egyszer jelenik meg fejedelem előtt és ott megpökdöstetik, és — még emeltebb hangon — egyszer jelenik meg főpap előtt és ott halálra ítéltetik. Erre általános. elképedés következett. A püspökök kivonultak, a kispapokat a következő ülésekről kitiltották.

Ma már másképp látom ezt az epizódot mint akkor, nevezetesen látom a benne megnyilvánuló tisztulatlan szenvedélyt, és kritikusatban ítélem az egész autonómiai mozgalmat. Akkor persze nekünk fiataloknak tetszett ez a radikalizmus, és épúgy mint az autonómiáért lelkesedtünk az egyetemi *keresztmozgalomért*, melynek vezérei nálunk csinálták meg haditerveiket és kiáltványait. Az egyetemi hallgatók egyhangúan elítélték az akkori paprektort, Rapaics Rajmundot, amiért vezérkedett az erőszakkal kitűzött keresztiek levételénél, és annál nagyobb lelkesedéssel vették tudomásul, hogy később, Genersich orvostanár rektorsága alatt, hivatalosan is kitűzték az egyetem összes helyiségeiben a keresztet. Persze kissé elelmélkedtem azon, hogy a keresztmozgalom vezére és főhőse, Kecskeméthy Győző, nem sokára fufangos módon megkaparintott 600.000 korona városi pénzt, megszökött vele és mindmáig nem került meg.

Ilyen léhűtő eset történt más is. Abban az időben Gyürky Ödön szégyenletes zászlóhagyása kavarta föl egy időre a katolikus közvéleményt. De ez minket nem sokat zavart. Mi lelkesedéssel olvastuk a törtető katolicizmus lapját, az elves *Alkotmányt*, különösen annak méltán föltűnést keltő, kitűnően megírt, harcias cikkeit a csütörtöki számokban, melyeket Friedreich István reáliskolai tanár írt Göröcsöni Dénes álnéven, egy-egy közismert liberális nagyság ellen.

Nagy hatással volt rám, hogy a Trautwein piarista igazgató alapította *Oltáregyesület*

kiállításait rendszeresen látogathattam és 1904 májusában jelen lehettem az Erzsébet királyné emlékére emelt örökimádás-templom alapkövetésénél és ott egészen közelről láthattam Ferenc József királyt, ki az egész misét és szertartást délceg tartásban végigtérdelte.

Tehát jó hatás volt bőven, és én nem igen szalasztottam el sem alkalmat, sem indítékot. Már akkor kialakult és munkába lépett az az elhatározásom, hogy az így megismert katolikus eszmény megerősítéséért mindent megteszek, szűkebb körömben is, szerzetemben, nem annyira a reform hangos dobverésével, hanem étellel és személyes ráhatással, minden állásfoglalásom határozott, de nem taszító képviselésével.

Az egyetemi hallgató.

Legtöbb időmet és erőmet abban az időben mégis a *tanulmányok* kötötték le. Anynyival inkább, mert tanulmányi szempontból az egyetem az irány tekintetében is nagy fordulatot jelentett. A novíciátusban láttam meg, hogy voltaképen mi is az a szaktárgyválasztás, és mikor erről mindenkit először fölkérdeztek, én sok fontolgatás után bejelentettem a *teológiát*. A mi szerzetünkben a teológiát, mint egyetemi szaktárgyat, azoknak engedték, akik ki voltak szemelve a rendi fiatalok nevelésére, mint előljárók és tanárok. (A profánszakosok a teológiát akkor az egyetemi tanulmányokkal párhuzamosan, otthon, külön növendékintézetben

tanulták). Átmenetileg gimnáziumi vallástanárokként is működtek. Sőt a messze tekintő Fekete Endre, magyar piarista rendfőnöki tanácsos, elgondolása szerint ezeknek kellett a gimnáziumi vallástanároknak és az ifjúság lelki vezetőinek lenniök. Mindkettő összevágott az utóbbi évek alatt végbement lelki fejlődésemmel és elhatározásommal. Nem sokáig haboztam hát. Bár tudtam, hogy az engedély nem biztos. Ez esetben a latin-magyar lett volna szaktárgyam, mert úgy gondoltam, hogy a teológia után ebben a keretben valósíthatom meg leginkább a vallási és erkölcsi nevelői programomat.

A *magyartól* különben sem szakadtam el. Első egyetemihallgatói éveimben sokat olvastam még középiskolai foglalkozásaim folytatásaképp Kölcseyt és Vörösmartyt. E'ső-éves koromban a vége felé feltűnést is kel tettem Kölcsey teljes Mohácsának (kb. egy órás) elszavalásával. Olvastam mást is, amennyire időm engedte. Nem hagytam abban a hatodikos koromban megkezdett magyarossági beszéd- és előadás-gyakorlataimat sem, különösen élőkön való tanulással, amire itt sokkal több alkalom nyílt, mint Szegeden. Különösen hálásan emlékszem itt meg P. Buttykayról, akitől e tekintetben sokat tanultam.

Egyébként a kiéhezettnek mohóságával vettem magamat a tanulmányokra. Hisz a novíciátusban nem sokat tanultunk. A magasabb osztályt jártak ott inkább ismétUek — nagyon helyesen. Ma is úgy gondolom, hogy ez minden tanulónak hasznos a szünet-

ben. De ez legyen ismétlés, legfőljebb bővítés; semmiesetre sem „előretanulás”.

Nem zavart meg az sem, hogy nem volt valami főlemelő az egyetemen a teológiai kar elhelyezése a központi épületnek egy sötét szárnyában, török házra emlékeztető, magasan fekvő kis folyosóablakaival és valami katakombaszerű alagúton vezető bejáratával.

Sokkal leverőbb volt, hogy kitűnő szegedi tanáraink után az egyetemi *előadások* nagy csalódást hoztak. A hittudományi kar éppen akkor mélyponton volt; s ezt nagyon meg-sínylettem. Tűrhető tanárom volt féleven keresztül, míg az említett keresztügy miatt a rektorságtól és tanárságtól meg nem vált, *Rapaics Rajmund*, az egyháztörténelem tanára, aki mint a ma is legterjedelmesebb és legalaposabb magyar nyelvű egyháztörténet írója, sokat és jól adott elő. De különösen azzal tett jót, hogy nemcsak maga adott elő latinul, hanem a nem éppen kiváló tartalmú, de jó latinságú Vascotti-féle tankönyv alapján latinul vasalta be rajtunk az anyagot, először nyolc-tíz, később húsz lapjával. Így latin tanulásra és beszédre kényszerített a szerintem legalkalmasabb téren: egy tartalmi nehézséget nem igen okozó tárgyban, a történelemben.

Én, korábbi módszeremhez híven, a latint is először könyvhetévé tanultam. Félév múlva erre már nem szorultam. Másoknak talán nehezebben esett, kik erre a módszerre nem tudták magukat rászánni. Sokat nevetünk egy társunkon, egy veszpréme gyház-

megyei kispapon, jóízű dunántúli magyaron, aki nagyon nehezeltette a sok latin tanulást, és ennek alapján arra a bölcseségre akadt rá, melyet élénk is tálalt: Jó volna mindent magyarul tanulni, míg bele nem jövünk a latinba!

Jó tanár volt az akkor még java korát élő *Kiss János* élénk és jó latinságú előadásai-
val, aki bőven beváltotta, amit ny. rk. tanár-
ból ny. r.-sé való kinevezésekor az őt kö-
szöntő hallgatóknak felelt: Amíg rendkívüli
voltam, iparkodtam rendes lenni; most hogy
rendes lettem, iparkodom rendkívüli ma-
radni. Bölceletet tanított. Nem volt — mos-
tani szemmel nézem — nagyon alapos kép-
zettsége, az igazi problematika és a tudo-
mányos haladás iránti érzéke. De jól tudta
az újskolasztikát, amint azt a *Philosophia
Lacensis* ismert kézikönyvei képviselik.
Igazi tanár volt, és a szenttamási bölcelet-
nek az egyetemen kívül is lelkes és fárad-
hatatlan terjesztője és magyarítója, különö-
sen a *Szent Tamás Társaságban*, hol va'ő-
ban, mint a Szentírás Illésről mondja, kocsi
és kocsis volt.

A Szent Tamás Társaságnak mindjárt
egyetemi beiratkozásom után, 1900 óta szor-
galmas hallgatója voltam. Sok tudós pappal,
sok kérdéssel és megoldással ismerkedtem
meg itt. Gondolom, Kiss János előadása,
élénk, az ügyért buzgó egyénisége és a Szent
Tamás Társaság volt egy mindjárt említendő
eseményen kívül a döntő abban, hogy mun-
kásságom elsősorban bölceleti irányt vett.

Ez az esemény pedig az volt, hogy 1901-

ben a május 13-i alapító ünnepségen szokás szerint a következő tanévre kitűzött *pályátételek* között volt egy, amely engem különösen vonzott: Főbb elméletek az értelmi ismeretek eredetéről. Akkor még egyáltalán semmit sem tudtam róla, hiszen az első év tananyagában nem volt benne. Elmentem tehát Kiss Jánoshoz, ki akkor jó messze, a Rottenbiller-utcában lakott egy szerény, de könyvekkel megtömött lakásban. Merészség volt a kispaptól ez a lépés. Annál jobban esett, hogy igen szívesen fogadott, és ajánlott a dolgozathoz „forrásul” két könyvet. Az egyiket mindjárt megszereztem az egyetemi könyvtárból és a szünetben mindjárt neki is estem. A *Schmidt-nek. Erkenntnisslehre*-je volt, két elég terjedelmes kötetben. Ilyen nehéz olvasmányom eddig nem akadt. Hiszen ez a mű meglehetősen mélységgel és eredetiséggel, a Schmidtet jellemző óriási tudással és olvasottsággal, a modern problematika iránti teljes megnyíltsággal és alapossággal tárgyalta a bölcséletnek legnehezebb kérdéseit. A megértéshez hiányzott majdnem minden előképzettségem. Hogy vannak könyvek, melyek segítségével lehet azt szótárszerűen pótolni, akkor még nem tudtam. Tehát nekiálltam és addig és annyiszor olvastam, míg végre is nagyjából megértettem, vagy legalább megsejttem. Ennek megvolt az a haszna, hogy ezután nem ijedtem meg nehezebb olvasmányoktól és megtanultam, hogy ha az ember kitartással végig megy az egészen, másodszor már könnyebben érti a részleteket; vagyis, amit

később holotézisnek neveztem és jellemeztem a tudományelméletben (lásd Bölcsélet 2. kiad. 157. lap), azt gyakorlatilag akkor találtam meg.

A második ajánlott forráshoz csak a következő tanév elején jutottam hozzá. Ez *D. Mercier*-nek *Critériologie*-je volt. Ezt már sokkal könnyebben olvastam, már Merciernek elegáns, francia könnyedségű és világosságú tárgyalásmódja miatt is, bár nyelve még akkor meglehetősen nehézséget okozott, hisz franciából nem igen tudtam többet, mint első éves koromban a hivatalos heti egy órában tanultam.

Az egyetemi könyvtár hallgatóknak csak bekötött könyveket adott ki, de igen bölcsen bekötötte a fűzött példány fedőlapjait is. Ebből megismerkedtem a löweni iskola, főként Mercier egyéb kiadványaival is. A *Cours supérieur* de philosophie egyes kötetit egymásután megszereztem és még egyetemi hallgató koromban igen alaposan áttanulmányoztam. Bölcsellettudásomnak volta-képen ez vetette meg alapját.

A pályázathoz ezeken kívül minden a tárgyba vágó könyvet elolvastam, amikhsz a könyvtárunkban hozzájutottam, és különösen a Kiss János szerkesztette Bölcséleti Folyóiratnak idevágó összes dolgozatait.

Úgy látszik, ez a körülmény is, a szegedi gimnáziumból hozott írói készségem is, a Schmidtől tanult elmélyedés is hozzájárult, hogy a pályázatot megnyertem. Ez akkor nagy eset volt. Részt vett benne egy negyedéves is, aki a kar eszének volt ki-

kiáltva. Sőt az a váratlan kitüntetés ért, hogy Kiss János a dolgozatot leköszölte a Bölcsélet Folyóiratban és jó sok külön lenyomatot adott belőle. Nyomtatásban 320 oktáv lapot tett ki. Ez volt az első „könyvem”.

Nem kis önérzettel — nem emlékszem, hogy a legkisebb elkapatottsággal is — mutogattam többek közt *Csaplár Benedek* közismert neves rendtársamnak, akit igen becsültem, ő azonban egyáltalán nem mutatta azt a meghatottságot, melyet vártam, hanem mindjárt *fejemre* olvasta és idézte Szemere Bertalant, aki azt mondta: Aranyon váltanám vissza minden sorát annak, amit fiatalon írtam. Különben is Csaplár nagy-szerűeket tudott idézni. Minden idézete mögött ott állt nemcsak óriási olvasottsága, hanem páratlan élettapasztalata és hosszú életben kiérett bölcsesége. Sohasem feleltetem el, és életem egyik vezérsugára lett, amit egyszer kis variációval Senecából idézett: „Piacere optimis, etsi paucissimis.”¹ Szemerét sem hiába idézte *fejemre*.

No, de nagyon előre szaladtam: Ez 1904 vége felé történt, és én 1900-ban vagyok, első éves egyetemi hallgató koromban. S ott még hátra van a fekete leves. Legtöbb munkát nem a bölcsélet vagy teológia okozott, hanem a *héber* nyelv.

T. i. az egyetemen eleinte egyik főtárgyam volt az ószövetségi Szentírás. Ennek tanára,

¹ Tetszeni a legderekabbaknak, ha mindjárt nagyon kevesen vannak is.

az öreg *Berger ev. János*, mindenkép eredeti ember volt. Sokat beszélt az órákon, mindig magyarul, vagy ha úgy tetszik magyar latinsággal. Azt a nyelvet, mellyel teológusoknál gyakran találkozunk, melynél minden második szó latin, persze magyar végzettel, o a művészet fokára emelte. Legendaszerű hagyományok keringtek erről hallgatói között. De magam saját fülemmel hallottam tőle ezt: A diabolusok violálván a Dei potestasát, az infernumra damnáltattak. E nemben netobábbja, egyúttal tanításmódjára is jellemző a következő. Védte az ószövetségi áldozatok mózesi álláspontját: kizárólag az ároni papság mutathatott be áldozatokat, még pedig Jeruzsálemben. Igen, de ennek látszólag ellene mond Sámuelnek Galgalában bemutatott áldozata (v. ö. Kir. I. 13, 9. 10). ő ezt a látszólagos nehézséget így oldotta meg: Ez se nem abrogatio (a mózesi törvénnyel szemben), se nem derogatio, hanem a circumstantiák specialis necessitásán bázisozó peculiaris exceptio.²

Jellemző rá és egyúttal a két világra is, melynek mesgyéjén járt, a következő eset. Az idős ember lassan elbetegesedett és kénytelen volt előadásait abbahagyni. Abba hagyta ott, hol Saul apja szamarainak sikeres keresése és a királyság váratlan megtalálása után prófétákba ütközött, közéjük

¹ Az ördögök megsértvén Isten hatalmát, pokolra ítéltettek.

² Ez se nem törvényszüntetés, se nem törvénymegkerülés, hanem a körülmények különös szükségében gyökerező különleges kivétel.

állt, amiből, mint az írás mondja, ez a mon-
dás kerekedett (Kir. I. 10, 11): Numquid Saul
inter prophetas? Ezt az öreg ilyen komment-
tárral kísérte: Mit hát keres ez a hát profán
ennyi jámbor között? A helyettesítést egy
száz éves szokás szerint a szemináriumnak
egyik soros, illetőleg a szakban jártas tanul-
mányi felügyelője végezte. Ezúttal ez a ren-
geteg tudású, de a kritikai irány tói taián túl-
ságosan befolyásolt és mindenestre a pe-
dagógiai érzékben nem épen kiváló Kmoskó
Mihály volt. Mikor megmondták neki, hol
hagyta abba a tanár, és idézték neki a fönti
mondást, ő általános elképedésre ezt a ma-
gyarázatot adta: Oszt urak, (a felsővidéki ki-
ejtésről óriási és precíz nyelvtudása dacra
sem tett le egész életében) ez azt jelenti:
Mit keres ez a józan ember a táncoló der-
visek között?

A Berger-bácsitól eredő utolsó idézet egy
különös szokását is mutatja, amilyent külön-
ben a tanár egy-kettőre fölszed, ha nagyon
nem ügyel: Beszédjét sok „hát”-tal spékelt
meg még pedig akárhol kínálkozott egy kis
rés. Nemcsak azt mondta, mikor jelentették
neki, hogy néhány hallgatója betegség miatt
hiányzik: satnya hát nemzedék. Hanem
ilyent is megkockáztatott: a leg hát hatalma-
sabb, vagy ami valósággal vesszőparipája
lett: a héber nyelvészgénusz a leg hát vasabb
logikával dolgozik. T. i. az volt a meggyőző-
dése, hogy a héber a legtökéletesebb nyelv.
Nevezetesen ott nincs kivétel. S csakugyan
èinnyi szabályt állított föl, hogy a kivétele-
ket is szabályok alá tudta foglalni. Ha ez az

eljárás néha mégis csütörtököt mondott, ő is letette a fegyvert és sajátos nyakatekert magyarságával kijelentette: ez hát nyelv-tényes hát álladék.

De az a hatása mégis volt rám, hogy abban az évben nagyon sokat foglalkoztam héberrel. Egy-kettőre megtanultam a tankönyvül használt Vosen-Kaulen-féle latinul írt kis héber nyelvtant, és mert hallottam, hogy az első szigorlat eredménye mennyire függ attól, hogy ki mennyi szentírási szöveget tud értelmezni a héber eredeti alapján, mindjárt nekiálltam Izajásnak, mert azt mondták, hogy ez a legszebb ószövetségi könyv» de egyúttal a legnehezebb is.

Később is egyenest vonzottak a nehézségek. Mindig iparkodtam a legnehezebb föl-
adatoknak ura lenni, a legsúlyosabb nehézségeket megoldani, talán abban a sejtésben is, hogy így a többi magától elesik.

Az ószövetségi tanár a tanév vége felé magánpályázatot hirdetett: az ő magyarázata alapján meg kell írni a héber nyelvtant. Tehát ki kell mutatni, hogy ott nincsen kivétel. Én már akkor Izajáson keresztülrágtam magam, némi irodalmi ismeretekre is tettem szert, és nem kis élelmességgel (nem tudom, honnan merítettem) elővettem Gesenius nagy nyelvtanát és abból nagybuzgón pótoltam vagy kiigazítottam, amit a magyarázatban, melyet gyorsírástudásommal pontosan lejegyeztem, hiányosnak találtam. Ennek a törekvésnek meg is volt az eredménye. A pályázatot a hozzávetőleges jóslások ellenére megnyertem. Nem adtam ugyan fe-

jemet héber nyelvtanra, amint a nagyon jól hangolt tanár kívánta és következő lépésnek jóakaratólag Kautsch három kötetes nyelvtanának tanulmányozását ajánlotta. De a közeli szünetre való tekintettel örültem a hat körmöci aranyának.

A sok héber tanulásnak ezen kívül két fogható eredménye volt. Az egyik nagyon is prózai. A sok tanulás során (vagy talán egyenest következtében?!) sokat fájt a fejem és rohamosan vesztettem fejem diszét. A másik már ideálisabb volt. Később is szeretettel és könnyen olvastam a Szentírást héber eredetiben. Tanár koromban szándékom volt az egészet végig olvasni. Sőt tervbe vettem az egész ószövetségi Szentírásnak a héber eredetiből való lehetőleg magyaros, és ahol az eredeti úgy kívánja, ritmusos fordítását, mely föltünteti a mai szövegkritikai álláspontot is. De az olvasásban csak a Bírák könyvéig jutottam? a fordításban csak Izajás 38 első fejezete készült el. Mikor hosszú évek múlva Székely professzor az akkor készülõ új magyar szentírásfordítás számára fölkért a bölcseségi könyvek kidolgozására, már kénytelen voltam nemet mondani. Más, sürgetõbb föladatok kopogtattak.

E mellett sokat olvastam, most már szakszempontok szerint. De mert a tanítás minél gyérebber adott irodalmi útmutatásokat, jobbára magamra, illetõleg a körülményekre voltam utalva. Azt olvastam, ami kezembe került; különösen a szeminaristák által fordított és kiadott német mûveket.

T. i. a múlt század elején észlelhető irodalmi nekilendülés a kispapságot is magával ragadta, és Magyar Iskoláit arra bírta, hogy teológiai művek fordításával is gazdagítsák a magyar irodalmat. Ezt a törekvést, bár dicsérem a benne megnyilvánuló buzgóságot és áldozatkészséget, sohasem tudtam helyeselni. A fordítást is, épen mert magam is becsületesen birkóztam vele, olyan nehéz dolognak tartom, hogy kispap arra még nem lehet megpatkolva. Csak az tud jól fordítani, aki ügyyel-bajjal ugyan, de mégis eredetiben is meg tudná írni, amit le akar fordítani. Más szóval, a tárgyban is, mindkét nyelvben is egészen jártasnak kell lennie. Sőt a magyarban ezen kívül biztos alakító készséggel is kell rendelkeznie. Hisz a magyar teológiai nyelvet még sokban meg kell csinálni, illetve meg kellett csinálni a múlt században, mikor Prohászka még nem jelent meg a látóhatáron.

Olvasás közben nagy mulatság volt nekem az értelmetlenségeket úgy feloldani, hogy a szöveget magyarból visszafordítottam a német eredetire. Pl. egy hittudományos nézetről azt olvastam egyszer (hol, már nem emlékszem): Ez ép oly fonák, amilyen lehetséges. Sokat törtem a fejemet ezen a logika ellen toronymagasságnyra ágaskodó kifejezésen, míg eszembe nem jutott fölvetni a kérdést: hogyan is hangzik az németül. Erre a gordiusi csomó egyszerre megoldódott. Németül ugyanis ez így van: das ist so verkehrt, wie möglich: magyarul: ez a lehető legfonákabb álláspont. Arról persze a buzgó

fordítónak nem volt sejtelve, hogy a wie möglich ilyen is jelenthet.

Egyetemi hallgatóságom második éve szellemi önképzésem számára nekem igen sok újat hozott. Erre az évre esett az újszövetség, melynek tanára akkor karunk legjobb tanára, *Székely István* volt. Sokat és sokfélét tudott, gyakorlati életbölcseséget is, és azt szívesen közölte, később egészen az allotriáig. Akkor azonban még a tárgyyszerűséggel nagyon össze tudta egyeztetni. Sokat és jól adott elő latinul.

Ő nála sejtettem először bele abba, hogy mi a tudomány és mi az evangélium. Egész életemre vezérfonál lett a Hegyi Beszédről tartott magyarázata, mely az év folyamán az evangélium magyarázatává szélesült, éspe dig nem száraz magyarázattá, hanem állandó termékeny szembesülés volt az étellel és a mai ellentétes áramlatokkal. Közben épen itt bőven folytak a legkülönfélébb megjegyzések. Annyira értékeseknek ítéltém ezeket, hogy szintén gondosan jegyeztem. Hisz nemcsak arról szóltak, hogyan kell tudományra szert tenni, könyveket vásárolni, az egészségre vigyázni, hanem még arról is, hogyan lehet a valódi bőrt a műbőrtől biztosan megkülönböztetni.

E mellett az anyagot nagyon megkívánta. A kötelező félévi vizsgán néha egy óráig is feleltetett egyet, végig az anyagon. Ez persze nyújtotta a vizsgákat és érthetően kínos várakozásokat jelentett az ábécé utolsó betűinek, ahová mi is tartoztunk kedves Pataky barátommal, ki végig az egyetemen

szomszédom volt és később kartársam lett. Hányszor mondtam neki, hogy Abára magyarosítottam a nevemet. Ez nagyon tetszett neki.

Székely ragyogó napjának más árnyéka is volt. A sok és jobbra éjtszakai olvasás megtámadta idegrendszerét; súlyos neurasz-téniája és ebből elég korai paralysis senilis-e fejlődött és az már akkor előre vetette árnyékát. Későn jött az órára és előadása bele-nyúlt a következő órába, ami nem egyszer kínos alkalmatlanságot okozott nekünk. De ez nem csökkentett iránta való tiszteletün-ket és nem kisebbíti hálámat. Nagy jótett volt, hogy az év vége felé órákon keresztül magyarázta, hogyan kell tudományosan dol-gozni és a végén megjelölt kb. húsz témát szabad választásra, kidolgozásra. Ez az el-járása volt hívatva pótolni az akkori hittu-dományi karon hiányzó szemináriumokat.

Én nagyon sokat köszönhettem nekik. A tudományos célkitűzés, a források és iroda-lom viszonya stb. akkor tárult föl előttem. Föl is használtam filozófiai dolgozatom írása közben szerzett tapasztalataimmal együtt. A kitűzött témák közül ezt választottam: *Az esszének és terapeuták* és a kereszténység eredete. Fölkutattam a forrásokat. Emlék-szem, Philo műveinek oly kiadásához jutot-tam csak hozzá, mely még a könyvnyomta-tás első idejében készült és olyan görög sig-lumokat tartalmazott, melyeket csak nagy ajjal-bajjal tudtam megfejteni. Akkor már az angol irodalmat is tudtam használni és szorgalmasan bújtam az egyetemi könyvtárt.

A dolgozatot két hét alatt megfeszített munkával el is készítettem, és az volt a jutalmam, hogy a kitűnő tanár beható bírálatban részesítette, és bírálatát azzal fejezte be, hogy némi bővítés után hajlandó doktori értekezésül elfogadni.

Az ő hatása alatt, melyet az előző évi olvasmányok és tanulmányok megerősítettek, elhatároztam, hogy a szentírástudományokra specializálom magamat. Evégből beiratkoztam a bölcséleti karon egyiptológiára és asszíriológiára is, és az egyetlen igazi teológiai tárgynak, az alapvető hittudománynak (theologia fundamentális) óráit épen nem dicséretes módon az ékiratos jelek betanulására használtam. Némi mentségem, hogy az előadások rendkívül unalmasak és nehezen követhetők voltak.

Az öreg *Bita*, aki tanította, igen féltette az egészségét. Ha órára jött, előre küldte a pedellust megnézetni, hány fokot mutat a hőmérő, és csak akkor jött be, ha a tőle megkívánt fokok megvoltak. Három kabátot viselt, melyek a hőmérő útmutatása szerint kerültek le és fordított sorrendben ismét föl az óra alatt. Hallgatói, mégis csak pajzán fiatal emberek, nem mulasztották el, különösen hideg napokon jól föllehelni a hőmérőt, amit a tanár homlokizzadással és a kabátok gyorsabb ütemű levetésével honorált, a hallgatóság nagy gaudiumára. Ugyancsak egészségi meggondolás alapján szűnyogvékony cérnahangon beszélt. Én éveken keresztül meg voltam győződve, hogy ilyen vékony a hangja, és szinte megrettentem,

mikor egyszer magánérintkezésben erős basszushangon szólt hozzám.

Előadása nem lehetett értéktelen. Hosszú mondatokban, de jó latinsággal beszélt. De a természetellenesen vékony és altató hang miatt alig volt érthető. Senki sem figyelt. Hozzá még sokszor 2 és 3 közt volt az órája. Ő a szunnyadozó figyelmet azzal serkegette, hogy az előtte ülőre, aki véletlenül ránézett, rázúdított egy kérdést, melyre igenel vagy nemmel kellett felelni. Az így bajba került persze igennel felelt, mikor nemet kellett volna mondani és fordítva. Erre ő nagy türelemmel azt mondta: No, megálljon, majd elmondom magyarul. Magyar beszédje sokkal nehezkesebb volt, mint a latin és erősen magán viselte ennek hatását. De az élelmes hallgató már tudta, hogy ha a dolog ezt a fordulatot vette, igenje vagy nemje nem volt jól címezve. Tehát az érthetetlen, szinte félórás kérdés végén előbbi feleletének ellentétjét kockáztatta meg, mit a tanár megalégedéssel vett tudomásul: No lássa.

De ha a Bita bácsi így megkapta a „portréját”, akkor ne engedjük el azét se, aki félig bűnös volt abban, hogy óráit így elallotriáztam, értem egyiptológiai és assziriologiai tanáromat, ő akkor magántanár volt, tehát „hálás” tanár. Sokszor hazakísértem órái után és kissé jobban beleláttam a közlékeny fiatal magántanárba. Zsidó volt és a vele való érintkezésben derengett először bennem, mi ez a sajátos mentalitás.

Nem mintha zsidókkal előbb nem lett

volna érintkezésem. Hisz Szegeden igen sokan, sokszor 20-25 voltak osztálytársaim. Már akkor láttam, hogy nagy okosságuk. Vagy tehetségességük híre nem fõdi a valóságot. Az osztály leggyõngébbjei épen közülük kerültek ki. Köztük olyanok is, hogy az egyik épen nem rossz indulatú tanár gyakorlataikra nem négyest írt, hanem nyolcast, mert csak az fejezte ki értéküket. A kikiáltott jó tanulókat sem találtam annyira jóknak. Hanem egyrészt koraérettségük, másrészt bátorságuk a felületes szemlélet számára a nagyobb tudás látszatát keltheti. Késõbb mint tanár is vettem észre, hogy ha a tanár az egész osztálynak tesz föl kérdést, a zsidók jobbra jelentkeznek, de ritkán tudják a helyes feleletet, a többiek alig jelentkeztek, de ha megpiszkálták, többnyire tudták. Késõbb azt is vettem észre, hogy tehetségük általában a pillanatnyi konjunktúra és gyakorlat követelményeinek gyors fölfogása. A holnap és az azután már nem az õ teri-létük.

Hanem revenons à nos moutons!¹ Magántanáromról megtudtam, hogy pozsonyi rabbi fia. Mint ilyen az ószövetségi Szentírást tudta héberül olvasni és a talmudot is eredetiben olvasta. Bécsben kataszteri hivatalnok volt: Fiatal korában írt ebbõl a kettõs

¹A leghíresebb francia vígjátékból. Egy parasztember megjelent egy neves ügyvédnél és kezdett birkáiról beszélni. Csakhamar hosszú és a tárgyhoz nem tartozó kitérésekkel. A türelmetlen Patelin mester iparkodott visszaterelni: „Térjünk csak vissza birkáinkhoz”.

műveltségű gyökérből folyólag egy racionalista irányú bibliai kronológiát, melyet a teljes bibliográfiára beállított művek tekintetbe vettek. Bécsben megismerte Wlassits Gyula, akkori kultuszminiszter, aki hivatását az akkor divatos liberalizmus szellemében értelmezte. Kinevezte múzeumi tisztviselőnek és kilátásba helyezte neki az egyetemi tanárságot, melyet később meg is kapott.

Akkor még útban volt. Már akkor úgy ítéltém — hisz nem voltam már gyerek —, hogy amit nekünk tanított, azt ő is akkor tanulta meg, és sohasem tudta igazán tanári felsőbbiséggel. Úgy ítéltém, hogy előképzettségéhez képest jó állásban van. Annál inkább meglepett állandó panaszkodása és méltatlankodása. Egyébként velem szemben mindig szíves és készséges volt. Igazságtalanság volna az iménti jellemzést kimerítőnek tartani. Lehetne itt sokkal pozitívabb vonásokat is megszólaltatni. Dehát most a magam életrajzát írom, nem ismerőseimét.

A következő tanév meghozta a döntést, mely eddigi sok vesződésemnek véget vetett, t. i. eldőlt, hogy milyen teológiai szakra adom magamat. Említettem, hogy az első két évnek túlnyomóan biblikus jellege, az újszövetség kitűnő tanárának hatása a tanulásra éhes ifjú lelket készült lefoglalni, a *ius primae occupations*¹ címén.

Az igazi teológiába épen hogy beleízleltem. Dehát a Bita bácsi előadásai tudományuk dacára — igaz, épúgy tarthatta volna

¹ Az első lefoglalás jogai

1802-ben, sőt 1702-ben — nem hódítottak még. A harmadik év már határozottan a teológia szentélyébe vitt. Akkor t. i. még a budapesti egyetemen is dívott a teológiának az a tanulmányi rendszere, melyet Rautenstrauch, braunauai apát 1774-ben Mária Terézia meghagyására kidolgozott az akkori monarchia egész területe számára. Nyolc tárgy, egyenként heti kilenc órában négy évre volt fölosztva: az első évben ószövetség a keleti biblikus nyelvekkel és az egyháztörténelem, a második évben újszövetség és alap-hittudomány, a harmadik évben erkölcs-teológia és dogmatika, a negyedik évben a gyakorlati tárgyak, egyházjog és lelkipásztorságtan. Doktorságra kötelező volt négy két-két órás szigorlat két-két rokon tárgyból, rendszeren ilyen sorrendben: biblikum, alap-hittudomány és dogmatika, erkölcstudomány és lelkipásztorságtan, jog és történelem, utána a doktori értekezés, tetszés szerint bármely tárgy köréből.

Nem földadatom itt ennek a tervnek bírálata és nagy kortörténeti érdemeinek kiemelése. De első tekintetre is világos, hogy nem volt alkalmas a dogmatika központi jelentőségének kidomborítására. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy nálunk (Ausztriában is) a 19. század folyamán a dogmatika művelése igen aláhanyatlott. Prohászka úttörő föllépése itt is fordulatot jelentett. Mikor én harmadik évre kerültem (1902/3-ban), a dogmatikát *Kisfaludy Árpád Béla* tanította. Jellegzetes vágású, igen tehetséges ember volt. Az irodalomban szereplő Kisfaludyak

egyenes leszarmazottja. Nagyszerűen is tudott magyarul. Legalább én életem folyamán nem találok senkivel, aki oly zamatos magyarsággal, oly szemléletesen, annyi stílusbeli és előadói művészettel beszélt volna, mint ő. Hozzájárult előkelő és méltóságos viselkedése. Benne megtanultam az igazi magyar urat megismerni és tisztelni.

A teológiából, úgy gondolom, nem épen sokat tudott. Nem is igen szeretett dolgozni, amióta egyetemi tanár lett. Azzá lett, úgy gondolom, főműve alapján, mely egy kb. 80-lapos dolgozat A szentmise áldozat való-sága címmel. Szép feldolgozásban adja Lugo elméletét Franzelin nyomán, eredetiség és erudíció nélkül. Irt még néhány kisebb dolgot. Mindet szép, magyaros és szellemes előadás jellemzi. Ez jellemezte előadásait is. Nem ment a dolgok mélyébe. De az első tanítást meglepő szemléletességgel és világossággal adta meg. Néhány példa megvilá-gítja, amit mondtam. Meg is érdemlik, hogy megmentsük a feledéstől.

Szó volt erről a kérdéstről: a világról észlelt tökéletességeket hogyan szabad átvinni Istenre. Némelyeket szabad megszorítás nélkül végtelenségbe fokozni és átvinni Istenre; pl. az” élet. Másokat meg kell szűrni, azaz előbb megtisztítani a hozzájuk tapadó tökéletlenségektől ? pl. erő. Ezt így világította meg: Mifelénk van egy híd (mint biztos nyelvérzékű ember szűkebb hazájának, Győr vidékének dialektusát beszélte); a nép csak úgy híjja: bár-ne-volna; sokszor ilyenek e világ tökéletességei is. Mikor Hegel panteiz-

musát ismertette, méltatásul csak ennyit mondott: Veszik észre, ez a német hogyan akarja megharapni a maga fülét. A kereszténység a gnosztikus rendszereket úgy vette ki magából, mint a Balaton a döglött halakat. Mikor a Szentháromság nehézségeit kellett tárgyalni, ezt azzal vezette be: Ja, a teológia olyan mézárszék, hol a húst a csonttal együtt árulják. Mikor pedig az ész ellenvetéseire került a sor, ezzel intézte el: Akit nem érek föl avégből, hogy megsimogassam azt nem érem föl avégből sem, hogy megpofozzam. Mit akar az ész a hittitkokkal? Ez nem a te földed. Csak menj ki innen; ott aztán lehetsz árkon túl hegymester.

Nekem nagyon tetszett az előadása. Haszonnal is hallgattam. Nagyon megrendültem, mikor megtudtam, hogy súlyosan beteg: nemsokára, a tanév második hónapjában meg is halt. Jött utána a helyettes, egy névtelen szemináriumi tanulmányi felügyelő, aki egész éven keresztül azzal táplálta bennünk a dogmatika iránti lelkesedést, hogy olvasta a könyvet, a jó egyeztetéseket kiforgatta, és az egészet sűrűn teletűzdelte ergo-kkal. A vállalkozók azzal is töltötték az órákat, hogy ezeket számlálták, és az órák végén kihirdették az eredményt; átlagban 110 volt, de a 130-at is megütötte. Én követtem a könyvet, melynek szerzője. Egger brixeni tanár volt. A könyv a maga korában nem volt rossz; de a fönnforgó problémákat nem is sejtette. Sokat kínlódtam magamban, mert azt sejtettem, hogy ilyen dogmatikai tudással nem lesz

belőlem teológus, és visszasírtam Kisfaludy óráit.

Ilyen vívódásaim közepett történt, hogy sorsomba belenyúlt az erkölcs-teológia tanára, *Breznay Béla*, mindenesetre teljesen szándéka nélkül.

Breznay már akkor igen öreg ember volt — általában Magyarország kultúrájában mindig katasztrófa egy-egy karnak előrege-dése. Mindenben régi vágáson is halad. Előszőr is szerkesztő volt. Szerkesztette a *Religiót*, melynek már akkor igen kevés olvasója akadt, épen cikkeinek avassága miatt. Különben olvasott és gondolkodó ember volt. Kissé naiv és sejtelmeskedő, és azok közül való, kik meg vannak győződve, hogy minden héten legalább egyszer megmentik az Egyházat.

Említettem az autonómiai kongresszust. Ezzel kapcsolatban mondotta az órán — szerette a katedrát szerkesztői asztalnak nézni és hangosan szokott „szerkeszteni” —, hogy az előző ülésszakban laikus részről.”sok demokrata nézet hangzott el, amelyek az Egyházi fölfogással nem egyeztethetők össze. S ebben igaza volt. Különösen kifogásolta, hogy az Egyházban a püspök szerepét nem látták tisztán. Ebben is igaza volt. Aztán folytatta: Ezt mindjárt észrevette a *Religio*, és mit tett? Cikket nem írt egyenest ellene, ez nem lett volna okos dolog. Hanem akárkiről került ezentúl szó, egyszerűen a nevét említette. Csak ha püspökről esett szó, mindig kitette, hogy „úr”. Hadd lássák, hogy az Egyházban a püspök az úr. És — tette

hozzá látható önmegelégedéssel: — ezen az ülészakon már egészen másképp beszéltek. Persze az a csekélység nem zavarta boldogságát, hogy a Religiót abban az időben ügyszólván senki sem olvasta .

Az előadásban sokat sejtelmeskedett. Így aztán mondanivalói és a rájuk fordított puskapor közt tátongó aránytalanság nem egyszer elemi hatást váltott ki. Pl. mikor kezdte: most nagyot fogok mondani, akkor hirtelen jelentkezett sömörös ajka, és a kórtusban kezdett mondást így fejezte be: de fáj a szám. Máskor meg szemléltetni akarta, hogy az állatok is tudnak sírni és így kezdte: Négy ökröt nevelt az apám. Erre általános megértő nevetés. Ő is észrevette magát és mert az órát úgyis lecsöngették már, mintha puskából lőtték volna, úgy szaladt le a katedréről.

Volt ebben sok nem keresett humor is. Így szigorlatom előtt mint dékánál szokás szerint tisztelegtem nála egy társam kíséretében. Ő házi ruhában fogadott a bejáratnál, és a maga sejtelmes hangján kérdezte: minek köszönhetem a szerencsét? Nem is sejttem! Én úgy Ítélttem, ilyen hivatalos és ünnepléses aktusnak mégsem illő színhelye a lépcsőház. Mikor aztán fölértünk olyan helyre, melyet erre a „Staatsakt”-ra már alkalmasnak gondoltam, pózbavágtam magam és előadtam röviden mondókámat. Erre ő: mikor megláttam kettejüket, mindjárt sejtettem. Mikor már nyugalomban volt, találkozott egy tanítványával, kinek nem igen értette meg a nevét a bemutatkozásnál. Be-

szélt tanítványairól és arról, hogy ebben és ebben az, évben kitűnő tanítványa, volt, hanem — folytatta — „hallom, hogy ez lecsúszott”? X. Y.-nak hívták. Igen, ez én voltam, mondta a fiatalabbik. Mire az öreg nem jött zavarba: No, nem is csúszott le oly nagyon.

Egyébként igen jólelkű volt és minimális követelményeket támasztott. Igen rossz memóriával rendelkezett. Járt a is róla az a valószínűleg vándor anekdota: Erről egy nagyszerű könyv van. Olvasom minden nap. Ejnye, mi is a címe?... A szerzőjét meg elfelejtettem ... Egyháztörténelmi szigorlatomon egyik vizsgáztató volt. Első kérdése: mikor halt meg Priscillianus. Mire én rögtön kivágtam: 390-ben. Erre ő hátradőlt és csodálkozó, sejtelmes hangon kérdezte: Hogyan tudta ezt megjegyezni? És a hátralévő időben csak közömbös beszélgetés folyt.

Sejtelmeskedésének és fontoskodásának meg volt az a haszna, hogy egy-egy szó vagy kifejezés teljes értelmére vezetett rá. E mellett nem egy értékes bibliográfiai megjegyzést szőtt bele előadásaiba. így tett engem dogmatikussá. Egyszer alkalom adtán, csak úgy melleleg megjegyezte: Az a Scheeben alighanem a 19. század legnagyobb dogmatikusa. No, az én elárvult dogmatikai lelkemnek sem kellett több. Nyomban elmentem a könyvkereskedésbe, megrendeltem fő művét, a dogmatikát és nekiestem a három, egyenként kb. ezer lapnyi kötetnek. A negyedikről, melyet Atzberger írt, hamar észrevettem, hogy elhibázott vállalkozás. Az

összefoglaló nagyszabású dogmatikák Szent Tamás Summa-ja óta csaknem mind befejezetlenek. Scheebent különben is csak másik Scheeben tudta volna befejezni. Nem volt könnyű olvasmány. De negyedéves korom végéig befejeztem tanulmányozását és dogmatikus lettem.

Előbb azonban lettem biblikumból a szigorlatot, még pedig az akkor elég ritka kitűnő eredménnyel. Megtette hatását, hogy az egész Izajást a héber eredeti alapján tudtam magyarázni. Egyébként is becsülettel készültem el. Ezt úgy értsük, hogy a biblikus szigorlat tárgyai voltak akkor a szír, káld és klasszikus arab nyelv is, többek között ilyen nyelvű, előírt mennyiségű szövegek fordítása és magyarázata. Mármost ezeknek tanára, Kanyurszky György, fényes tehetségű, igen jól induló ember volt. De valami oknál fogva — a hallgatók közt keringő mendemondáknak nem lehetett hitelt adni — életében valami tragikus törés állott be.

Sokat járt szórakoztató társaságba, sokat és igen jól sakkozott, de kevés órát tartott. Mivel azonban igen jól tudta a dolgot, és megvolt benne az elmének az felsőbbes minősültsége, hogy a lényegest a kevésbbé lényegestől biztosan meg tudta különböztetni, mégis sokat lehetett tőle tanulni. De ez nem volt szokás. A szigorlatokon többnyire kellően kiproparált szövegek járták. Ettől a fogástól én irtóztam. Pedig a cifra keleti betűk és a magánhangzókat jelölő mazoréta jelek csábító rejtekek voltak gyorsírói be-

jegyzésekre. Ambícióval és eredménnyel tanultam ezeket a nyelveket. De azóta nem foglalkoztam velük. Most már a szír és arab betűket sem ismerem föl mind. Ez a tanulásnak általános törvénye, s az tévedne nagyot, aki ebből azt következtetné: tehát ne tanítsuk, amit a tanuló később úgyis elfelejt. Aki csak a bármikor biztosan kezünk ügyére eső ismeretekre pályázik, jó kézműves lesz majd, de alkotó mester aligha.

Így elkövetkezett tanulmányaim negyedik és utolsó éve. Akkor már tudtam, hogy mit akarok. Tudtam eléggé latinul is, úgyhogy a különben is az előzőkhöz képest könnyű, hivatalos tanulmányok nem okoztak nehézséget. Azt sajnáltam és ma is sajnálom, hogy *az egyházjog tanára* nem volt sem igazi jogász, sem tudós. Latinul beszélt, de magyarul gondolkodott. Ebből egészen derűs virágok termettek. Ilyenek nem voltak ritkák: *Ecclesia non multum contrivit caput suum, humana Providentia feriam quintam dixit; iste quomodo dicam* — kurmacher (egy házasságjogi eset tárgyalásánál); mikor másodszer rákerült a sor, megvolt már a latin szó: *iste curizans*. Ha valaki kérdésekkel vagy nehézségekkel ment hozzá, azt elzavarta. Az időt haszontalan meddőségekkel töltöttük.

Szolgailag ragaszkodott a könyvekhez, melyeket épen akkor olvasott. Valamikor a clarissimus Aichner járta, akiből, mint maga mondja tankönyvének előszavában: *plures paraphos de verbo ad verbum tran-*

scripsi.¹ Valójában annyit írt ki, hogy Aichner egy későbbi kiadásának előszavában jónak látta tiltakozni a név szerint megemlégett tankönyvíró ellen, aki „iusto plus falcem in alienam messem immisit.”² Én már akkor vettem észre a „belső kritériumok” módszerének alkalmazásával, hogy az a tankönyv, melynek különben még forgalomban levő példányait maga összevásárolta, két „forrásra” megy vissza: az általános részek Aichnerből valók, a magyar és büntetőjogi részek pedig Porubszkyból.

Az én időmben clarissimus Wernz volt az uralkodó csillag. Ezt meg is éreztem a börmön. A szigorlaton az egyik kérdése ez volt: mi a különbség a bűn és a cenzúra alóli föloldás között. Az előző évben még hat ilyen különbséget sorolt föl. Én híven lejegyeztem ezeket és elmondtam. Igen ám, de időközben hétre szaporodott a számuk, és én az újszülöttről nem tudtam. Elég az hozzá, ez volt az egyetlen szigorlatom, melyen nem az első jegyet, a kitűnőt, hanem a másodikat kaptam. A jogban nem is vittem semmire. Az első tanulás hiányait soha sem tudtam pótolni. Minden egyéb teológiai szakból később pótoltam az érzett hiányokat. Ügy érzem, hogy szükség esetén akármelyiket el tudnám tanítani, még egyetemi fokon is — a jogot kivéve.

De nem jártam sokkal jobban a *lelkipász-*

¹ Több paragrafust szórói-szóra kiírtam.

² A kaszáját a megengedettnél jobban eresztette más kalászosának.

torságtannal sem. öreg tanárunk kissé hiú és kissé gyámoltalan volt, a hallgatók pajzán elméncségének céltáblája, úgyhogy órája színi jelenethez inkább hasonlított, mint egyetemi előadáshoz. Ehhez járult, hogy olyan tankönyvet használtunk, mely még a vatikáni zsinat előtt készült. Egész évben a szinte fölösleges homiletikát és a bűnbánat szentségének kezelését nyúzta. Hogy a liturgia is beleesik a tárgykörbe, arról nem is hallottunk. Mikor a fölszentelési vizsgán kérdezték tőlem a privilégiai oktávákat, a kérdést gyanakodva fogadtam, hogy talán ilyenek nincsenek is. A négy év alatt ilyenekről semmit sem hallottam! Mikor szigorlatra készültem, akkor jött az a gyanúm, hogy ezt is kérdezhetnek, mert más vizsgázóra is kellett számítanom. De azt sem tudtam, milyen könyvből szokás ezt tanulni, és így *faute de mieux*, Hartman Repertórium rituum-ára fanyalodtam, mely nem tankönyv, hanem lexikonszerű tájékoztató tudók számára. Ezt úgy néztem ki egy kezembe került könyvárjegyzékből. A kiöregedett tanárok miatt nagyon lecsúszott hittudományi karnak ebben az évben kezdett hajnalodni. Sok huza-vona után kinevezték a dogmatikára Prohászkat és az egyháztörténelemre Karácsonyit. *Prohászka* kinevezése azért késett, mert némely karr tag meg akarta őt hívni. Ezt az egyik öreg megtorpedózta azzal a megokolással, hogy meghívni csak híres embert lehet — *Prohászka* nevétől már akkor évek óta hangos volt az ország.

A kötelező óráról sokan elszöktek Prohászktól hallgatni. Én ezt nem mertem megtenni. De tőlük hallottam egyet és mást fölöle, és ez csak megerősített a dogmatikában. Egyszer elmaradt az órám, és az így nyert szabad időt fölhasználtam Karácsonyi meghallgatására. Nem volt jó előadó-, sokat nyögött. De mikor föl kellett sorolni vagy harminc községet, hol elterjedt a hitújítás, már nem nyögött. Mintha olvasta volna! Az adatok embere volt. Nála szigorlatoztam. Az első kérdése ez volt: mikor uralkodott VIII. János pápa? Utána: Soroljam föl az utána következő pápákat uralkodási évszámakkal együtt. Ezután: Soroljam föl a tíz római üldözést évszámakkal együtt, az akkor trónon levő római császárokat és legismertebb vértanúkat. De tudós és kiváló papi egyénisége tiszteletre hangolt, és ennek a két híres embernek otléte a karban nem kis mértékben emelte teológus öntudatomat és igyekezetemet.

Ebben az évben volt esedékes *ünnepélyes fogadalmam*. Társaim előbb tették. Én karácsony böjtjén egymagam álltam az oltár előtt. Az előző lelkigyakorlatban sokat elmélkedtem a szerzetességről és a fogadalmakról, és kemény lelki munkával, becsülettel felküzdtem magam olyan álláspontra, mely a kortörténet nyújtotta magyarázatokon túl a szerzetességnek és fogadalmainak időfölötti és teljes értelmezését adja. Ebben a szellemben tettem le a fogadalmat, és utána egész életemben e

szerint igyekeztem igazodni, az ellenkező csábítások ellenére is.

Ugyancsak nagy odaadással készültem *papszentelésemre* is, melyet a tanév végén, az akkori szokás szerint Vácott Jung segédpüspök végzett. 1904 Sarlós Boldogasszony napján szenteletek és július 10-én abban a templomban, melyben kereszteltek, szülőim, testvéreim, barátom és majdnem összes földieim bensőséges részvételével bemutattam első szentmisémet. Az ezután következő hetekben csöndesen elmélyedtem a papi életbe, szorgalmasan tanulmányoztam a mise és breviárum rubrikáit és éltem a *primus zelus* tiszta boldogságát. Gondolom, ezen a nyáron prédikáltam is először, ugyancsak otthon, németül, homiliát, amit azóta is legjobban szeretek és becsülök.

A pálya kezdetén.

Közben az a gondolat és gond kísért állandóan, hogy szünet után, melyet megromlott egészségem (olyan sovány voltam akkor, hogy egyik tanárom, mint később megvallotta, tüdőbajosnak tartott) helyreállítására is fordítottam, kezdődik a felelős nagy munka Kalazancius szőlejében. Dehát a dolgaimat az egyetemen becsülettel végeztem, mindig számoltam azzal, hogy tanár és nevelő leszek. Ebben az irányban is olvastam, ami elem akadt, Waitz Pädagogikáját és Willmann Didaktikáját, követendő élet- és nevelési elveimet rögzítettem, a ná-

lunk akkor szokásos tanárképzőt elvégeztem: szorgalmasan látogattam a gimnáziumi hittanár óráit, próbaelőadást tartottam, sőt önállóan helyettesítettem is, és bíztam kiváló szegedi tanárain példájában.

Örömmel vettem tudomásul, hogy működésem színhelye *Temesvár* lesz. Hisz ott volt ifjúságom mentora, Sáfrán József, és örömmel meg bizalommal töltött el az a remény, hogy az ő vezetése alatt indulhatok meg a hivatási munkában is. Szeretettel fogadtak, és mindjárt lekötöttek egy plébánián misézés-kisegítésre. A tanévet ott meg is kezdtem. Az augusztus végén szokásos pót- és javító vizsgákon már működtem, mint a felső osztályok hittanára és a IV. osztály latin és magyar tanára. Közben ládáim is megérkeztek. Épen kész voltam sok könyvem és kevés holmim kipakolásával és elrendezésével, leültem egy kicsit pihenni és körülnézni szerény „lakosztályomon”, mikor sürgönyt hoztak: menjek azonnal Szegedre.

Mit volt mit tennem? Szépen összecsomagoltam megint az imént kirakott cíkmókomat a még ott álló ládádba, és mentem a vonatra, első tanulókorom színhelye felé, hol még sokan ismertek, mint tanulót és ahol tanárain javarésze még tanított.

Milyen út volt az *Szedeg felé!* Mögöttem volt egy sok munkában telt tanulókor, sok apró, csak érzékeny lélek számára nagynak érzett bánatával. Elöttem egy teljes lélekkel átölelt hivatás szerinti élet lehetősége, s hozzá olyan helyen, amelynek minden zu-

gához drága emlékek fűztek. Mindenünnen ismeretes tájak köszöntöttek, hisz ezt az utat megszámlálhatatlanszor jártam. Távoloról intett szülőfalum, mintha meghitt akácos lett volna, és a jövő távolából, ismerős háttérben hívott az eszmények hona, melyről a kis gyermek abban a faluban ábrándozott először, melyet ott Szegeden látott meg tisztán és azóta sem vesztett szem elől.

Útközben megújítottam elhatározásaimat, magam elé állítottam mégegyszer elveimet, s elmélyítettem elszántságomat, hogy ellenkező hatások színe előtt is szerintük rendezem be életemet. Ezt megkönnyítette az a jóakarát, mely Szegeden fogadott, és megkönnyítette az a körülmény, hogy a társas élet és szórakozás, ami leginkább lehetett volna akadék, előlem el volt zárva. Hisz még három szigorlatom és doktori értekezésem volt hátra. Sokból kivonhattam magam azon a címen, hogy tanulni kell. S hogy készületben telt a legfőbb időm és erőm, ez hivatási munkámat is befolyásolta — nem szerencsésen. Sokat kellett volna tanulni módszert, pedagógiát, sokat kellett volna folytonos ráelméléssel földolgozni a tapasztalatokat, gondolatban második javított kiadást rendezni belőlük. S én egyelőre jobbára, a kelletténél is töbet éltem abból, amit magammal hoztam.

Igaz, a szigorlatokat letettem ötnegyed év alatt, a legrövidebb törvényes idő alatt. De a tanítás ügye szenvedett. Nekem első évemben be volt osztva az egyik első osztályban latin-magyar és hittan az egyik negyedik-

ben és az ötödikben. Szegeden régi hagyomány kötelező erejénél fogva akkor följebb nem jutott a kezdő tanár. Még a vallástant úgy, ahogy tanítottam. De a latinban és magyarban nem valami kiváló eredményt értem el. Nem hogy nem lett volna elég tárgyi tudásom, hanem didaktikai készségem fogyatékosága miatt.

Igaz is, még be volt nekem osztva az *exhortáció* a harmadikosoknál és negyedikeseknél. Erre mindig lelkiismeretesen elkészültem. Sokat gondolkodtam, olvastam hozzá. A szentbeszédet az első betűtől az utolsóig elkészítettem és utána betanultam. Mégis azt találtam, ahogy később forgattam, hogy nagyon absztraktak, a tanulók feje fölött elcsúsztak, és sok bennük a retorika. Csak nagykésőn, talán exhortátorságom vége felé, úgy 1910 táján nyitottam rá, hogy a legfontosabb, hogy az ember megépítse az utat az ifjúság lelkéhez és hogy evégből a legbiztosabb kiindulni egy való élményből. Egyébként itt is áll a retorika örök kánonja, melyet a goethesi Faust így fejez ki:

Es tragt Verstand und rechter Sinn
mit wenig Kunst sich selber vor.

Hogy az első és második évben szentbeszédeimet kidolgoztam és betanultam, azt ugyancsak nem sajnálom. Úgy voltam ezzel is, mint tanulási módszeremmel. Sok munkát adott, de hozzászoktatott a szabatos és nem szószátyár fogalmazáshoz. Utána még nagyon sokat kellett beszélnem és nyilváno-

san előadnom. De soha jegyzeteket nem tettem magam elé, soha nem akadtam meg és ú. n. beszédöltelékekre nem szorultam. Igaz, minden mondanivalómon sokat gondolkodtam. S itt nagy segítségem volt, hogy jól lehet, nincs valami fényes emlékezetem, az előkészületnél mindig eszembe jutott az oda való, sokszor még gyermekkori olvasmányokból is. Olvasmányi följegyzéseket nem igen használtam; legföljebb tudományos dolgozatok készítésénél. Aztán vázlatot csináltam, a dolog természete szerint nagyon rövidet vagy igen bővet, és azt jól megtanultam. Néha, igen jelentős és kritikus alkalmakkor magát a beszédet is elkészítettem és megtanultam. Ez egyszer vagy kétszer való elolvasásból állott, de soha nem mulasztottam el a vázlat, illetve gondolatmenet megtanulását. Úgy harmincas éveim derekán megszoktam, hogy értékesebbeknek ítélt előadásaimat elmondás után gyorsírással lejegyeztem. Más gyorsírási följegyzéseket ritkán tudtam használni. Megjelent előadásaim és beszédeim csaknem mind így készültek.

Ha tanításom itt-ott meg is szenvedte, hogy vizsgálatokra készültem, *nevelési és lelki vezetői tevékenységem* nem sínylette meg. Akkor is sok időt és lelki energiát fordítottam gyóntatásra és lelki megbeszélésekre. Bár hiszem, hogy lélekismeretem és élettapasztalom kezdetlegessége miatt nem mindig kellő eredménnyel. A jóakarát megvolt. Egyébként élveztem a rejtettség áldásait. Nem kerestek és nem szólítottak nyil-

vános vagy kisegítő szereplésekre. Volt időm hivatásomnak és önképzésemnek élni.

Fölhasználtam az időt arra, hogy *franciát* tanuljak, órákat is vettem született, persze svájci franciától, és darabig ambicionáltam a jó francia beszédet. De amikor egy exhortáció alkalmával egy ritkább kifejezés megjelent a beszéd folyás követelte hirtelenséggel németül, latinul, franciául, sőt más nyelveken is, melyekkel kevesebbet foglalkoztam, csak épen magyarul nem, akkor láttam, hogy nekem nem jó soknyelvűségre törekednem. Magyarországon azok, akikkel érintkezésbe jutok, mind tudnak magyarul is, és ha hatni akarok, nekem a nép nyelvét úgy kell kezelnem, hogy a gondolat és érzés minden árnyalatához simuló, plasztikus és szemléletes kifejező eszközként álljon rendelkezésemre.

Visszatértem tehát régi diákkori programomhoz: nyelvében él a nemzet, és beértem vele, hogy franciául ügyyel-bajjal megértsem magam, és azután különös gondot fordítottam arra, hogy igen szabatosan megértsem az idegen nyelveket, még a legfinomabb árnyalatokban is. A beszélő készség külön dolog. A beszéd a gondolatnak nem csupán ruhája. Az mint a lélekkel a test, mélyebben és szervezesebben összeforrt vele, és aki sok nyelvet beszél, az önkéntelenül is a nyelvet a közlendők váltópénzvévé fokozza le, és nem kerül termékenyebb, hogy ne mondjam, személyesebb kapcsolatba a nyelvvel és külön világával. Megfigyeltem, hogy akik sok nyelvet állítólag igen jó be-

szeltek, azok épen magyarul nem tudtak egészen jól, és idegen nyelveken csak azért beszéltek a közönséges ítélet szerint igen jól, mert az ítézők az idegen nyelvet nem tudták annyira, hogy meg tudják biztosan ítélni jó-sága fokát.

Egyszer akaratlanul is kiléptem rejtekemből. Első éves tanár koromban, 1904-ben világszerte ünnepelték a *Szeplőtelen Fogantatás* dogmává emelésének ötvenedik évfordulóját. Nekem kellett mondani a diákok és tanárok előtt az ünnepi beszédet. Egy napra bezárkóztam, előszedtem mindent, amit tudtam és iparkodtam a nehéz anyagot szemléletes keretre vonni, bátran előadtam, (lásd A ige szolgálatában 21. lap). A hatás engem is meglepett. Látszik, az a kör nem volt szokva sem igazi teológiához, sem proház-kai földolgozáshoz. Egyik következménye az lett, hogy a következő évben rám bízta a felső osztályok vallástanítását és exhortálását.

A közvetlen következmény pedig az lett, hogy a derék Tóth Antal piarista, ki mint Tóth János utóda nagy odaadással látta el a tanyai iskolák fölügyeletét, és az egyik *tanyán* népházat avatott szentmise keretében, fölkért prédikálni. Én vállaltam. De mert nem bíztam ahhoz, hogy a nép nyelvén tudok beszélni, csekély változtatással Pázmány egyik beszédéből mondtam el megfelelő részt. Magamat is meglepett, Pázmányt mennyire lehet még ma is beszélni. Később rájöttem, hogy ugyanezt meg lehet tenni Aranyszájú Szent Jánossal is. De nem lehet

megtenni, a XIV. Lajos korabeli, híres francia egyházi szónokokkal és nem lehet még-
tenni Szent Ágostonnal.

Annak is örültem, hogy akkor egész napi ott-tartózkodásom alkalmával kissé belelát-
tam egy nekem addig idegen világba, a sze-
gedi tanyák világába.

Ugyancsak felejthetetlen számomra az a mélyebb beteketés, amit ugyanilyen alka-
lommal kaptam egy megint más és rendkí-
vül vonzó világba, a *Dunántúlba* és népébe.

Az úgy történt, hogy két rendtársam, aki-
ket korhiány miatt csak első éves tanársá-
guk végén szenteltek föl, fölkertek primí-
ciai szónoknak. Az egyik Budán volt. Azt
gondos készüllet után elmondtam, utána ta-
lálkozásom volt néhány idősebb rendtársam-
mal a Balatonnál. Megismertem az akkor
még meglehetősen primitív, de annál exklu-
zívebb Földvárt és az előttem egészen új
Balatont. Egy kocsi föl vitt még Tihanyba is,
ahol most is lelkelem előtt áll az aranyos
Wurgli bácsi, öreg bencés pap és az apát-
sági templom megkapó belseje. Azután el-
mentünk a Somló alatt, a nekem Kisfaludy
Sándor regéiből ismeretes helyek mellett
Zalaszegvárra.

Ott nagyon a szívemhez szóló világ tá-
rult föl előttem. Mindenekelőtt föl-
tűnt, hogy a falvaknak kicsiny, *kápolna-
szerű templomuk* van. Hozzá voltam szokva
a mi telepes falvaink szép, tágas templomai-
hoz, és évek múlva, mikor egyszer Bakony-
bélen keresztül vezetett utam, megütközé-

semre az apátsági templomot arányaiban még olyanok sem találtam, mint amilyen volt az én falum temploma,

A *primícia* reggelén kimentem a templomba, és igen tetszett, hogy már akkor formálisan körülzárták az emberek és asszonyok, kis batyujuk mellettük. Sokan igen mesziről jöttek. Az újmisért a szabadban kellett tartani. Én egy fa alatt beszéltem. Még így is egy áldozatrakész kispap egész beszéd alatt ernyőt tartott fölém a nap ellen. Ez a beszédem is, mint sajna, minden fiatalkori beszédem, és előadásom, igen sokáig tartott. Ma látom, hogy a beszédnek legföljebb kis félóráiig szabad tartania, előadásnak pedig legföljebb 45 percig.

Nagyon megfogott a nép hamisítatlan jámborsága, őszinte úrtisztelete és keresetlen vidámsága, mely nekem néptársaimnak szinte kapzsi józansága után sokat mondó újság volt. De újság volt az is, hogy az embereknek lovuk nem volt, ökrökkel szántottak. Meg hogy vasutaik zeg-zúgban jártak, az Alföld nyílegyenes útvonalaihoz képest.

Ezt akkor tapasztaltam, mikor fölhasználva az alkalmat, megnéztem *Esztergomot*. Áhítattal jártam a magyar Sión dombjain és bástyáján. Még akkor nem sejtettem, milyen múlt köszörüli a torkát ékes beszédre a lábam alatt, és hogy megszólaltatója egyetemi hallgatótársam lesz majd, a tehetségével már akkor feltűnő Lepold Antal.

A szegedi második tanári évet már nem mint kezdő kezdtem. Tehát sokkal könnyebb

volt, annyival inkább, mert ebben az évben decemberben tettem le utolsó szigorlatomat és így kissé fölszabadultam. Igaz, hátra volt a doktori értekezés. Minthogy volt tanárain „sub auspiciis regis” avatásra akartak fölterjeszteni, s abban az évben már tettek egy fölterjesztést, engem a következő évre halasztottak. Doktori értekezést a még akkor tanító (utolsó szigorlatomon már mint prekonizált fehérvári püspök, hasonlóképen Karácsonyi mint kinevezett váradi kanonok kérdezett) Prohászktól kértem és meg is állapodtunk ebben a tételben: A kegyelem természetszerűsége, és már kezdtem a tőle ajánlott Ripaldát (De ente supernaturali) tanulmányozni. Mikor azonban sub auspiciis avatásom került szóba, Székely „érdesebb” témát látok jónak — ma arról nem vagyok meggyőződve, hogy a merő teológia nem elég érdekes. Ekkor választottam az akkoriban sokat tárgyalt, szinte divatos entropologiai istenérvet. Sokat olvastam és gondolkodtam hozzá. Hamar észrevettem, hogy fizikai ismereteimet meg kell újítanom, és elképedve láttam, hogy mennyi újat kell tanulnom. T. i., akkortájt tört ki a radioaktív anyagok tüzetesebb vizsgálata nyomán a fizika válsága.

A *fizika* és általában az elméleti természettudományok tanulmányozását azután sem hagytam abba, és meggyőződtem, és ezt a meggyőződésemet más területeken is szerzett tapasztalataim megerősítették, hogy a szellemi élet üteme ma olyan gyors, hogy

aki színvonalon akar maradni, tehát a teológiában is a kortársakhoz akar szólni, annak úgy szólván minden öt évben újra kell tanulni. S képes, rátermett lesz-e erre az, aki tanulási szomját hosszú növendékséggel elégette? Az egyetemi tanításnak nem célja, mint valaha, kész embereket kibocsátani, hanem alapismereteket, elveket és módszert, no meg a további tanulásra útmutatásokat és kedvet közvetíteni. Az igazi tanulás csak azután következik. Eggyel több ok arra, hogy az egyetemi tanítást ne nyújtsuk nagyon. Én legszívesebben visszatérnék a régi trienniumra.

Mert az entropologiai istenérvet akkor úgy fogtam föl, hogy az az első Szent Tamás-féle érvnek korszerű kibővítése, Szent Tamással is kezdtem tüzetesebben foglalkozni. Csakhamar rájöttem, milyen hiányos még skolasztikai képzettségem. Ezen a hiányon gyökeresen akartam segíteni. Megszereztem T. Peschnek nagy logikáját a *Philosophia Lacensis*ből és rendszeresen nekiálltam tanulmányozásának. Azóta a *logika* kérdései nem hagytak nyugodni. A következő években Erdmann, Sigwart és Wundt hatalmas műveit tanulmányoztam. Nem mondhatom, hogy bármelyik is kielégített. Részben ez volt az oka, hogy akadémiai székfoglalóul a logikai alapproblémát választottam (*Logikák és logika* címmel) és végre sok gondolkodás után egy értékelméleti alapmegoldásban nyugodtam meg. Hogyan gondolom ezen az alapon a logika részletes fölépítését, röviden

megmutattam Bölcséletem második kiadásnak elején.

Mindez a köteles munka mellett sok meg-eröltetést jelentett. Akkor jelentkezett elő-ször sűrűbb és huzamosabb *fejfájásom*. Azonban a helyett, hogy bölcs orvoshoz fordultam volna, a következő igen balga dol-got agyaltam ki: Ha volt délelőtt szabad időm, elmentem a Tiszapartnak a Boszor-kány-sziget felé eső füzesébe sétálni, illetve helyesebben futni és ott jól kifárasztottam magam (ez volt a főbalgaság) egészen a megizzadásig. Utána lepihentem. Dolgozni azután éjjel kezdtem (ez volt a második bal-gaságom). Vonzott a nagy csönd és háborítatlanság. De mert kifejezett reggeli mun-kás-típus vagyok (ezt csak később, pszicho-lógiai tanulmányaim során állapítottam meg), az egész komédia szerencsére nem tartott sokáig. Nagyon egészséges lehettem, hogy nem ártott meg.

Sokat tett, hogy az utána való szünetben orvos öcsémrel és jobbára az ő kedvéért elmentem a *Tátrába*. Ott sokat gyalogol-tunk és komolyan üdültünk. Az egész út ért-hetően takarékoságra volt beállítva, és en-nek következtében nem volt híján bájos epi-zódoknak. Ezek közül kétségkívül a legbá-josabb, hogy költségkímélésből a harmadik osztályban és éjjel utazván, kiki úgy és ott helyezkedett el, ahogy és ahol épen tu-dott. Az egyik a padok alá feküdt. Reggelre rátámadt a többi, fizessen rá a jegyére, mert hát a földszinten aludt. Mindkettőnket igen

mulattatott az, hogy mikor a hazánkban elmaradhatatlan ostromló kérdésekre azt mondtuk, hogy Rutkára megyünk, jóakaratúlag hunyorgott a kérdező: ő tudja, hogy Amerikába akarunk kiszökni. De majd tud hallgatni. Sőt mindjárt tanácsokkal is látott el.

Már kevésbé bájos epizód, hogy egész napi fárasztó vándorlás után utunkban sehol nem kaptunk szállást. Ennek egyik oka mindenesetre rendkívül elmaradt szállásügyünk is volt. De volt még szomorúbb oka is, melyre csak későbbi utazási tapasztalataim vezettek rá. T. i. nem épen előkelő külsőnkől a szállodai hátramosztók nem sok ígéretet olvastak ki, tehát nem volt hely — nekünk. Ezért drága pénzen — hiába, a fősvény kétszer fizet — éjnek évadján Poprád-Felkára kellett lemennünk. Ott aztán végre kaptunk szállást, és onnan sikerült a „hegyek között” is fészket találni, *Madárházán*.

Ott is esett egy kedves és egy kevésbé kedves epizód. Templomot kerestünk; misézni akartam. Az útját egyáltalán nem ismertük. A szembejövő tót atyafiak nyelvén meg nem tudtunk. Én akkor emlékeztem, hogy a Szent István-Társulatnak egy árjegyzékében hirdetve volt egy tót katekizmus és benne ez a szó: katolicky. Minden velünk találkozó atyafitól ezt kérdeztem, és egy eligazított.

A másik egy merész kirándulás volt. A két gyökeres alföldi a hegyek úri szeszé-

lyeit egyáltalán nem ismerte. A szokatlan és elhagyott hegy, a ránkzúduló hóvihar nyár közepén, hiányos hegymászófelszerezésünk, az életveszélyes leereszkedés először adott fogható módon sejtelmet arról, milyen nagy és hatalmas az Úristen, és milyen kicsiny és tehetetlen az ember.

A nagy „nyaralás” közben, melyet meg-aranyozott akkori huszonöt evességem, ért á hír, hogy a jövő tanévtől kezdve Budapestre kell mennem a Kalazantinumba teológiai tanárnak és a gimnázium felső osztályába vallástanárnak. Jóllehet itt töltöttem négy tartalmas egyetemi évet, mégis bizonytalanba léptem és tudtam, hogy életemnek új fejezete kezdődik.

A teológiai tanárság.

Nagyon örültem annak a reménynek, hogy mostmár jobban ráérek, és sokat lehetek *Csaplár Benedeknél*, kit negyedéves teológus koromban nagyon megszerettem és tisztelni tanultam. A barátság úgy kezdődött, hogy negyedéves koromban egyszer fogadtuk Mistrangelo, firenzei érseket, és én üdvözöltem latin beszéddel. A beszéd föltűnést keltett a tanárok között, és különösen Csaplár azóta kitüntetett jóakarásával. Sokat beszélt velem latinul. Az elismerésben egyébként fukar volt az öreg úr. Ha egy fiatal ember fölkereste — többnyire forrásért — és bemutatkozott, hogy X. Y. dr. ő szokása szerint mellbelökte, és minden köntör-

falazás nélkül nekiment: Doktor; hm; aztán doctus-e? De az én latin tudásom és — ami nekem többet ért: elveim tekintetében kifejezte megelégedését. Sok életbölcsestre tanított és sok érdekes élményt mondott el múltjából.

Kedves szokása volt egy visszaemlékezést azzal kezdeni: a minap. Aztán gondolt egyet és hozzátette: a hatvanas években. Megtestesült darab történelem volt. Beszélt még Vörösmartyval és Arannyal, látta Madách temetését, jelen volt IV. Béla épp akkor talált hamvainak akadémiai bemutatásánál a negyvenes évek közepén, sőt hazánkknak alig volt nevesebb embere, kihez személyes vonatkozása ne lett volna. Ipolyi Arnoldot tudományos kezdéseiben anyagilag is támogatta, és kegyelettel mutatta azokat a ceruzával írt leveleket, melyeket Czuczor intézett hozzá a börtönből, ahová ő vitte neki az ételt.

Tanúja voltam Mócsy, esztergomi képzői igazgató látogatásának, és hallgattam, mit beszélt akkor nagy elismeréssel apja működéséről, örökre belém vésődött magyarázata Benedek nevéről. Már fiatal esztergomi gyerek korában nagyon tisztelte a bencéseket, és mert olyan pap akart lenni, aki egyúttal tanít is, természetesen, hogy minden Szent Benedek rendjébe irányította. Idővel azonban jobban megismerte a történetet, és a piaristaságot választotta, mert úgy mond, különb, Istennek tetszőbb dolog, fogadalomból tanítani, mint királyi pátenstre. Kegyeletből

azonban szerzetbelépésekor fölvette a Benedek nevet.

Nyolcvanhat éves kora dacára, szellemileg igen talpraesett volt, kitűnő emlékezetel. Egészsége is jó volt. Csak régi lábbaja miatt kissé bizonytalan volt a járása. Ott szokott sétálni a ház és a belvárosi templom előtti kis kertben. Ott 1904 nyarán egy részeg szocialista (a Bokányik lazítása már akkor dús termésbe szökkent) mellbe ütötte. Elesett, eltörött a lába a forgóban, és magas kora miatt nem sokára meghalt tüdővíznyőben.

Balesetét megtudtam az újságból. Mikor beléptem a házba, telve reménnyel, milyen jó lesz Csaplárral találkozni, az első szó volt, mellyel a kapus fogadott: Ma délután temették Csaplárt. Megrendültem erre a nem várt hírre. Utána küldtem egy fohászt és azután még sok hő imádságot az igazi embernek és jámbor szerzetes papnak, és nehéz szívvel mentem jelentkezni a házfőnökhöz.

Tíz évi teológiai tanárságom és budapesti hittanárságom emlékezetemben egy képpé olvadt, melynek szürkéjét az elején kissé több fehér enyhíti, végét kissé több fekete teszi komolyabbá. Igaz, a szürkét nem kellett volna mondanom. Mert hisz változatos és élénk színekről bőven gondoskodva volt.

Ott volt mindenek előtt fő hivatásom, a *teológiai tanárság*. Kötelességem volt tanítani a dogmatikát az alapteológiával, és az akkor uralkodó tanárhiány miatt időnként a

szentírástudományokat is. Növendékeinknek akkor négy év alatt egyetemi szaktárgyaikkal együtt kellett végezni a teológiát. Erre tehát nem túlságosan sok idejük volt. A különféle szaktárgyú fiatalok előtt tehát lehetőleg hatásosan kellett képviselni a teológiát. Evégből sokat kellett tanulni és gondolkodni. Folytattam és folyton elmélyítettem dogmatikai és apologetikai tanulmányaimat, igen sok fáradtsággal pótoltam öszövétségi ismereteimet, és sokat foglalkoztam egyháztörténelemmel. Külön igyekeztem a szaktárgyakból is alapvető képzettségre, hogy színük előtt méltóan tudjam megszólaltatni a teológiát.

Evégből különösen sokat foglalkoztam *bölcselettel*. Ebben az időben sokat olvastam Wundot, E. Hartmannt, Szent, Tamást, a löweni kiadványokat és Geysert. Tüzetesen tanultam a fizikát és kémiát. Hamar rányitottam, hogy ez alapos mennyiségtani képzettség nélkül nem megy. Beiratkoztam tehát 1912 őszén az egyetem filozófiai karán rendes hallgatónak *matematikából* és *fizikából*. Négy félévig hallgattam. Különösen Fejér, Suták, Groszschmidt, Fröhlich és Buchböck előadásaiból tanultam sokat. De sokkal kevesebb időm volt az előadások földolgozására, mint kellett volna. Azt is sajnálattal vettem észre, hogy eszem már hírül sem fog úgy, mint szeretném és megszoktam a múltból. De az a hasznom megvolt, hogy a felsőbb mennyiségtan alapelemeit mégis jól megismertem. Arról persze le kellett ten-

nem, ami eredetileg szándékom volt, hogy a mondott tárgyakból tanári vizsgát vagy dolitorságot szerezzek.

Így sokat és sokfélét tanultam abban az időben, ami bölcséleti és teológiai tudásomnak és tanításomnak javára vált. Hallgatóim megérezhették, hogy ismerem a mai gondolkodó és tanult ember nehézségeit, és tudományosan is vallom, amit hittárgyként előadok. De mindig sajnáltam, hogy nem képeztem magam építőmunkásnak is egy egészen szűk tudományos területen. Sok időt fordítottam összefoglaló és áttekintő tanulmányokra a legkülönbözőbb területeken és ebben rendszeren a terjedelmesebb egyetemi kézikönyveket vettem elő. Még anatómiát, biológiát és belgyógyászatot is tanultam a leghíresebb német szakkönyvekből.

Nagyon sajnáltam később, hogy annak idején nem fogadtam el *Zubriczky* Aladár ajánlatát. Akkor már egyetemi rendes tanár volt. Alapvető teológiát tanított, erős történeti betéttel, kitűnő, didaktikai érzékkel, nagy tudással és kiváló eredménnyel. Nevezetessége volt, hogy emberemlékezet óta a hittudományi karon az első magántanár volt. Ott voltam még mint hallgató a próba-előadásán. Patrologiából habilitált, és ennek a tárgynak évtizedeken keresztül hazánkban egyedüli képviselője volt. Több kísérlet történt, hogy mások is ebből habilitáljanak. De ő mindig eredményesen ellenállott. Nekem még fiatal tanár koromban azt mondta, hogy nekem átadná a patrologia képviselő-

tét. Akkor még egyoldalúan spekulatív voltam és köszönettel elhárítottam. Ha talán kellő időben olyan helyről jött volna energikus tanács, mely föltétlen tekintély volt előttem, a dolog másként ütött volna ki. De az is lehet, hogy valami belső irányítás vitt. Hisz egyrészt sokkal jelentéktelenebb és esetleges belenyúlásoknak sokszor döntő szerepük volt életemben. Nyilván, mert egy belső törvény felelt rájuk. Itt meg épen ez a belső törvényszerűség tusakodott. Engem az egész és a végső okok mindig jobban érdekelték, mint a részletek és legközelebbi adottságok.

Nagy gondot okozott a *tankönyvek* kérdése is. Hiába álltam szemben egyetemi hallgatókkal. Könyv nélkül, pusztán egyéni följegyzésekkel azok nem boldogultak. A teológiát az ott megkívánt nagy szabatoság miatt nem is ajánlatos gondosan megfogalmazott vezérfonál nélkül tanítani. A legkiáltóbb volt a hiány a biblikumban. Mindössze egy összetákolt, elmaradt kis *introductio* állt rendelkezésre. Pedig a biblikum nemcsak *introdukción* áll.

Ez a sajnálatos körülmény rákényszerített mindjárt tanárságom első idejében, hogy nekiálljak, és éveken keresztül jegyzeteket csináljak. Sok egyéb elfoglaltságom miatt csak vasárnap délelőtt értem rá elkészíteni a következő hét anyagát. Délután magam kopogtattam le stencilre, hogy a kispapok sokszorosíthassák. Este aztán olyan fáradt

voltam, hogy betű szerint csak úgy mászni tudtam az ágyba.

A dogmatikában az akkoriban meglehetősen elterjedt Hurter-féle Medullát találtam. Dogmatikája még elég jó, bár az élettől és a kortól meglehetősen távol áll. De apologetikája nagyon is fogyatékos. Ebből is készítettem tüzetes jegyzeteket, későbbi tankönyvem embrióját. De csak jóval később és lassabban. Itt már a stencilek sajátkezű megírására nem tudtam vállalkozni. Egyszerűen nem futotta az idő.

Akkor már javában benne voltam az írásban. Ez nagyrészt tanulmányaimmal függött össze. Említettem, hogy első- és másodéves egyetemi hallgató koromban készített bölcséleti dolgozatom lendített a gátra. Pesten mindjárt két, akkor nekem még vállalkozás számba menő föladat várt rám.

Az egyik *doktori értekezésem* volt. Azt mindjárt az első évben elkészítettem Kezdet és vég a világfolyamatban címmel, és kb. 160 lap terjedelemmel nyolcadrétben ki is nyomattam. Sok elismerést kaptam érte. Egyes részei megtalálhatók az Ige szolgáltatásban c. kiadványomban a 41., 57. és 604. lapon. Ott meg van okolva, hogy több oldalról jövő nógatás dacára miért nem adtam ki újra az egészet.

Ugyanakkor a vallástanárságom külön föladat elé állított. T. i. az új 1902-es vallástanítási terv folyamányaként még 1904-ben pályázatot írtak ki az új tárgynak, az *apologetiká-jának* nyolcadikos tankönyvére, Én

mindig sokat és szeretettel foglalkoztam apologetikával. Úgy gondoltam, hogy kötelességem pályázni. Még Szegeden kezdtem. Pesten az első évben befejeztem. Nagy kedvvel, de épen nem kielégítő eredménnyel vettem részt a pályázatban. A nagy szabátosság és nagyon is koncíz stílus, úgy látszik, nem nyerte meg a bíráló tetszését. Talán attól is féltek, hogy tanításra igen nehéz lesz. A jutalmat nem kapta meg. De ami fő, kiadásra elismeréssel engedélyezték. Meg is jelent 1907-ben kb. száz lapon. Ma már nem található.

Miért? Mert a huzamos tanítás lassan megérlelte bennem azt a szándékot, hogy teljes *vallástani tankönyvet* írok a felső osztályok számára, úgyhogy nagyobb igényű tanult emberek magánúton is használhassák. Erre az elhatározásra főként az a megállapítás vezetett, hogy a használatban levő tankönyv zilált stílusa, logikátlansága, és főként üressége miatt sok akadékoskodást vetett az eredményesebb tanításnak. Minthogy azonban a szerzője rendtárs volt, hamar láttam, hogy másképp nem adhatok ki rajta, csak ha a magamét állítom szembe vele. Nagyot akartam: jó tartalmat akartam nyújtani, mely a mai tudomány színe előtt is helyt áll, melyet a használók később is nyugodtan elővehetnek, mely azonfelül lelket is ad és táplál és úgy van megírva, hogy érdemes megtanulni.

Az egyháztörténelemmel kezdtem. Nem tudok mosoly nélkül visszagondolni erre a

kezdésre. Egy délutánomba került az első három sor megírása. Megrémültem: mi lesz ebből, ha ez így folytatódik? Pedig ez csak természetes velejárója volt annak a ténynek, hogy a tankönyv-írás a legnehezebb mesterség — ha valaki jól és felelősséggel csinálja. No, de idővel mégis jobban ment. 1911 őszén fogtam bele és 1912 nyarán elkészült a négy könyv. Négyet mondok, mert az apologetikát is teljesen átdolgoztam az új program szerint. A használat azt mutatta, hogy nagyon is terjedelmesek voltak és fölöslegesen is nehezek. Gyökeresen átdolgoztam tehát. Könnyítettem és rövidítettem. És mindegyikhez olvasmányokat is csatoltam.

Ezek a könyvek sokban úttörők voltak, különösen az erkölcsstan. Úttörők annyiban is, hogy utat kellett törniök maguknak. A nálunk uralkodó könyvkritikai helyzet miatt a kritika eleinte igen fanyalogva fogadta. Lassan azonban mégis gyökeret vertek. Ma 10-13 kiadásban vannak használatban, és hogy mások tetszését is megnyerték, bizonyítja az a körülmény, hogy hol részeket, hol az egészet is kiírták, hol szószerint, hol tartalom szerint. Természetesen mindig a magától értődő diszkrécióval, azaz a szerző megnevezése nélkül. Tudom azt is, hogy a közben megváltozott szellemi helyzet miatt főként az apologetika átdolgozásra szorul. Útban van.

Miközben ezek a könyvek készültek, már gyors ütemben szaporodott az *irodalmi*

munka. Folyóiratok fölkértek értekezésekre. A Zubriczky szerkesztette hitvédelmi füzetek közreműködést kértek. Egy füzetet meg is írtam, Krisztus jelenléte az Oltáriszentségben címmel (lásd Az Ige szolgálatában 216. lap). Megjelent a Szent Tamás-Társaság is a kívánságával, még pedig nem érdektelen alkalommal. Abban az időben ugyanis Pécsi Gusztáv esztergomi teológiai tanár egészen különös módon a fejébe vette, hogy Newton és Keppler törvényeit meg kell cáfolnia az aristotelesi metafizika segítségével. Minthogy a nagyon tág látókörű Kiss János engedélyével a Szent Tamás Társaságban is tartott erről fölolvast, Kiss János megint az őt jellemző szabad fölfogással erről nyilvános vitát rendezett, és engem kért föl a fizikai álláspont védelmére. Én naiv fejvel be is ugrottam. Csakhamar láttam, hogy ellenfelem a fizikai gondolatmenetekben teljesen járatlan és a Newton és Keppler-féle törvények ismeretelméleti jellegét gyökeresen félreismeri. Ez arra vitt, hogy írásban is teljes szabadosággal kifejtsem ezt az álláspontomat és Szent Tamás bölcseleti irányával megegyezőnek mutassam ki, először a Bölcselet és energetika című dolgozatban (Az Ige szolgálatában 93. lap) és azután egy terjedelmesebb dolgozatban Az anyag mivoltáról. Minthogy az akkori (1911) fizikai álláspontra helyezkedtem benne és azóta annyi és oly gyökeres változás történt, és nem találtam időt ennek színe előtt a nehéz kérdésnek új átgondolá-

sára, ezt a munkámat nem adtam ki újra. Mit tartok ma ebben a kérdésben, erre nézve lásd Bölcsélet 357. l.

Megjelenése idejében került a tiltott könyvek egyházi jegyzékébe (index) Prohászka néhány műve, (lásd Prohászka pályája 77. lap) és járta az ú. n. integráلكatolicizmus. Talán ennek az áramlatnak a hatása alatt az esztergomi cenzor (talán emberibb ok is szerepelt, mert az említett Pécsi Gusztáv volt a cenzor), nem akarta megadni a Nihil obstat-ot,¹ mert az általam képviselt dinamizmus szerinte veszélyeztette a transzszubstanciáció tanát. Én azonban az esztergomi egyházmegyei hatósághoz intézett beadványomban ezt az aggodalmat könnyen eloszlattam, amennyiben utaltam Franzelin bíborosnak hasonló álláspontjára és a jogi törvényekből kimutattam, hogy a dolgozatra tisztán természettudományos tartalma miatt nem is kell, (akkor úgy volt) az egyházmegyei Nihil obstat. Az aggodalmak és tilalmak erre meg is szűntek. Később is kínosan ügyeltem arra, hogy mindenkor kifogástalan, katolikus álláspontot képviseljek.

Újabb munkát hozott a vallástan tanítása. Régóta láttam, épen a fiúk komolyabb lelki vezetésének hatása alatt, hogy nagy szükségük volna egy jó *imádságos könyvre*, mely nemcsak megfelelő imádságokat nyújt bő választékban, hanem az egész vallási és erkölcsi életre útmutatást ad. A terv az évek

¹ Semmisen áll útjában (katolikus szempontból a kinyomatásnak),

során megérlelődött bennem s 1913-ban kivitelre került. De akkor már annyira el voltam foglalva, hisz akkor jártam az egyetemre is, hogy a jó tollú és fogékony Sík Sándort kértem meg segítőnek. A gondolatokat én adtam, a formába-öntést és a technikai munkát jobbjára ő végezte. Így született meg az Imádságos könyv, egyszersmind kalauz a lelki életre. Tanárok és tanulók igen kedvezően fogadták. Ma egyike a legelterjedtebb magyar könyvnek, és igen nagy örömöm volt, mikor egy volt tanítványom esketése alkalmával előáll egy ötvenes férfiú, hogy személyesen megismerjen, és köszönetét fejezze ki: Szibériában volt fogságban, valakinek megvolt az imádságos könyv, darabokra szedték, úgy járt körutat a fogolytáborban és tartotta a szegény emberekben a lelket.

A *vallástanárságomban* különben is sok örömöm volt. Csakhamar észrevettem, hogy a pesti diákok ellenkező híresztelések dacára is sokkal képzékenyebbek és fogékonyabbak, mint a tusakodóbb és nehézkesebb vidékiek. Módot adtam, hogy szombat délutánonként bárki fölkereshessen lelki ügyben. Hamar megtanultam ezeket a fiúkat hamisítatlan részvétellel, türelemmel és szeretettel kezelni. Nagyon kezemre járt a fioretta Szent Ferenc, akivel ebben az időben találkoztam. Mindig erélyesen és sikerrel letörtem azokat a ritkán, de mégis csak néha jelentkező törekvéseket, melyek ezen az úton akartak jobb hittanjegyhez jutni.

A *vallástan tantárgy* jellegéből nem engedtem. Mikor Pesten kezdtem a tanítást, az a fölfogás járta, hogy a vallástant lehet csak úgy mellékesen fogni, és belőle nem szabad még hármast sem kapni. Én méltányosan, de keményen megköveteltem. Nem irtóztam a megfelelő érdemjegyek osztogatásától. Ha valaki nem tudott, igyekeztem a lelkére beszélni. S elértem azt, hogy két-három év múlva csakugyan alig kellett hármast osztogatni.

E mellett a vallástani órán arra gondoltam, hogy ott olyanok is ülnek, akik valami komolyan veendő okból hozzám nem jönnek. De valláserkölcsi problémáik ezeknek is vannak, és hozzájuk is van küldetésem. Böven beleszóttam tehát előadásomba olyan megjegyzéseket, melyek egészen konkrét kérdéseknek szóltak, és hála Istennek, elértem azt, hogy tanításom vége felé majd minden tanítványommal megtaláltam a személyes kapcsolatot és lettem nekik külső megjelenés nélkül is lelki vezető, amint erről néha egészen váratlanul még évtizedek múlva is meggyőződtem.

Mikor 1914-ben kitört az első világháború, *tanítványaim* csaknem mind résztvettek benne mint zászlósok és hadnagyok. Voltaképpen ezek vitték a háború terhét. Nemcsak fényesen helyt álltak ott kunt, hanem akárhányan ha szabadságon voltak, eljöttek gyónni, és akik nem jöttek is, írtak, olyanok is, akikről nem is reméltem. Kegyelettel őrzök abból az időből egy marék hadi

lapot. Ezek is „documents humains”,¹ melyeket ezer Zoláért sem adnék.

A lelkivezetésnek, a diákvezetésnek is leg-hatásosabb módja a közvetlen érintkezés. Az órák is ezt akarták szolgálni. A fiúkkal való közvetlen érintkezés hamar megláttatta velem, milyen sok nehézséget okoz nekik a nemi kérdés. Valóságos föllélekzés volt számomra, mikor kezembe került egy kis füzet. Egy fölolvadás volt: F. W. *Foerster*, *Sexualleben und Sexualethik*. Nyomban fölismertem apológiái és nevelői jelentőségét, mely főként abban gyökerezett, hogy új oldalról és új hangon szólaltatta meg és férfiasan képviselte a régi igazságot, a modern ember gyöngéinek és igényeinek teljes ismeretével.

Mindjárt elhatároztam, hogy lefordítom, és érintkezésbe léptem a nekem teljesen ismeretlen szerzővel. Könyve után azt hittem, hogy világi katolikus magántanár valahol Németországban, és alattomban irigyeltem a német katolikusokat, hogy ilyen kitűnő emberek vannak. Megtudtam, hogy protestáns, aki azonban őszintén értékeli a katolikus pedagógiai hagyományokat, fiatal korában a Bund für ethische Kultur-ban dolgozott, német egyetemi tanár és csillagász fia, szociális elvektől sugalmazott császárelenyes cikkei miatt be volt börtönözve, Amerikát járt és a zürichi műegyetemen magántanár.

Megírta, hogy a kis füzet átdolgozás alatt van, azt várjam meg a fordítással Csak-

¹ Emberi okmányok.

ugyan nemsokára meg is küldte rövid előszóval. Én cikket írtam róla és fő művéről, a Jugendlehre-ről a Religióban (melyet már akkor egyetemi elődöm, Dudek, szerkesztett és ismét élénk és olvasott lappá tett.) Némi érveléssel sikerült kiadatnom, miután a fordítást majdnem ingyen engedtem át a kiadónak. Nagyot nézett a kiadó, mikor az első kiadás egy hónap alatt elfogyott. A második is fél év alatt fogyott el. Új kiadásra nem került sor. Hanem lefordítottam még Élet és Jellem címén a Lebensführung-ot. Ezt átengedtem a Szociális Missziótársulat-nak. Már ötödik kiadását éli.

Közben láttam, mennyire fölfrissítők és éltetők a vallási nevelés számára is pedagógiai elvei, amerikai demokratizmusa és etikai értelmezései. Ismertettem is Hittanárok és Hitoktatók egyesületében pedagógiai elveit. Sőt ifjú lelkesedésemben sokakkal együtt én is azt hittem, hogy Foerster katolikus elveket vall és hamarosan katolizál. Persze 1908-ban Auktorität und Freiheit című munkája másról győzött meg. Ezért nem is vállalkoztam a Religió-ban ismertetésére, a szerkesztő fölszólítására sem.

A katolizálásról való reményem is ifjúnak és naivnak bizonyult. Nem azért, hogy amint akkor széltében pletykálták, házasságügye volna az akadály. Hitelesen meggyőződtem, hogy Foerstert abban keresztény etika, lovagiasság, sőt hősiesség vezette. Magas egyházi helyről is értésére adták, hogy e tekintetben semmi akadály nem forog fönn. Még sem katolizált. S gondolom,

hogy ez lett életének tragikumája, mely persze, még mélyebben gyökerezett. Később Münchenben beszéltem a finom érzésű és nagyműveltségű A. Wurm-mal, és az ráta-pintott erre a gyökerre: az Auktoritat és Freiheit alternatívájában ő határozottan és főnntartás nélkül a Freiheit oldalára állt. Könnyű is volt a temperamentumos, és „schwerblütiger Hochbayer”-nek, de rendkívül eszes és tanult F. X. Kiefl-nek, volt egyetemi tanárnak, akkor regensburgi kanonoknak kimutatni, hogy Foerster tanítása nem katolikus.

Ez a paprikás írás ugyancsak paprikás vitát váltott ki, amelynek háttérében azonban már egészen más állott, mint a tudomány vagy pedagógia ügye. Foerster t. i. közben politikára adta a fejét és az első világháború alatt már teljes gőzzel ezen a vízen járt. Lehet, hogy az a meggondolás is vezette — ezt nem tudom kimutatni, de el tudom gondolni —, hogy a gyökerében fölfogott nevelési föladat csak úgy oldható meg eredményesen, ha szerinte alakul a környezet. Valószínű azonban, hogy fölébredt benne fiatalkori szereplésének maximája: Racionáló és világjavító etikus lett belőle.

Azonkívül erőteljesebben kiütközött belőle, ami mindig ott lappangott benne: a porosz. E korszakának alapvető munkáját, a Politische Ethik-et így kezdi: Wer mich jetzt nicht versteht, hat mich überhaupt nie verstanden. Tehát az ellenvéleményt már eleve letorkolja. Nem vet ügyet arra,

hogy Assiszi Szent Ferenc nem volt politikus, és mégis megváltoztatta a világot.

Ő azonban annyira ment, hogy nyíltan is szembehelyezkedett a hazája legjobbjában élő meggyőződésekkel. A történelmet és főként annak mozgató erőit sohasem méltatta eléggé, és most azt a tételt képviselte, hogy kizárólag a németek felelősek a háború kitöréséért. Vállaljanak mindenkivel szemben teljes jóvátevést. Kizárólag Parisban és Londonban tartózkodott később, és a háború után kezembe került egy angolul írt cikke, melyben azt ajánlja, hogy a németeket semmisítsék meg a világbéke érdekében. Nem csoda, ha bírói ítélettel is örökre kitiltották Németországból, és műveinek Németországban való kiadását és terjesztését megtiltották.

Biztos, hogy mindez súlyos eltévelyedés és súlyos tragikum; hisz alanyi jóhiszeműségét és becsületességét bajos kétségbevonni. Most hol tartózkodik, sőt él-e, hal-e, nem tudom. Mindez nem érinti korábbi írásai pedagógiai értékét. Amint idősebb lettem s nőtt nevelési tapasztalatom és belátásom, világosan megláttam e téren is hiányait, nevezetesen racionalizálását, a történeti és ú. n. irracionális tényezők elhanyagolását, egyoldalú etizálását, liberalizmusát és a demokrata elvek nyakló nélküli pedagógiai alkalmazását.

Ezzel a kendőzetlen vallomással és a benne rejlő palinódiával tartoztam. A tőle áradó egyéni és közös jónak hálás elismerésével is abba kell összefoglalnom a róla

alkotott ítéletet, amit Lerinumi Szent Vince mondott Tertullianusról — természetesen megfelelő változtatással: *Fuit et ipse magna tentatio — in paedagogia catholica.*¹

Foerster is segített annak a belátásomnak kialakításában, melyre azonban elsősorban a fiúkkal való huzamos foglalkozás vitt rá. Sok fiú nem annyira romlott, hanem inkább beteg. Rajtuk nem annyira pedagógia, mint inkább higiénika segít. Ez a belátás vezetett olyan irányok felé, melyek nem épen találó, de szokásos kifejezés szerint a lelki élet mechanizmusával és gyógypedagógiával foglalkoznak. Ebben az irányban is folytattam tanulmányokat, de másfelé terelődtem. Itt is, mint annyi más esetben, megkezdett, de be nem fejezett torony mered égnek életem pályatestén.

A tíz pesti évem a hőskorom: szakadatlan, kemény munka láncolata. De megvolt az a bizonyos olajcseppje is. Megenyhítette, amit gimnazista koromban annyiszor hallottam és most megéltem: a jól végzett munka öntudata magában hordja jutalmát. Még különb jutalmat hord magában az az alázatos tudat, hogy az az Isten országáért végzett munka volt. Megvolt az a vigasztalásom is, mely kissé a Hartmann-féle pesszimizmus egyik alapelveére vall, mely szerint az öröm voltaképen a megszűnt fájdalom. Ez így nem igaz. De a sok és kemény munka bizony nyűzódás. S a munka elvégzése utáni meg-

¹ Ő is nagy kísértés volt — a katolikus pedagógiában.

pihenés egészen különös öröm, melyet nem ismer, aki a verejtékes és huzamos munkát nem ismeri. A pihenők nem tarthattak sokáig. Félnapig, ha sokáig, két-három napig, de legtöbbször csak két-három óráig. Azután újból megindult a zakatolás.

Igazi szünet és felüdülés kettő volt: a barátaim és társaim társaságában való élet és a nyári iskolai szünetek. Mindig igaz, nagy felüdülés volt számomra az életszerűséggel és törőlmetszettséggel való találkozás, az irodalomban is. Ezt értékeltem. Még akkor is, ha hiányzott belőlem; sőt akkor még inkább. Talán kiegészülési igény is dolgozott itt bennem.

Pesti tanárságom alatt ez bőven megadott nekem. Mindenekelőtt nagy jó volt számomra, hogy már második évben találkozhattam és azóta együttműködhettem azzal a barátommal, akivel a szerzetespapi eszmény felé való törekvésben egynek vallottam magam. Sokat és jól dolgoztam vele az évek folyamán az eszmény érdekében. Azután sok velem majdnem egykorú *társam* működött velem, kitűnő képzettséggel, kötelességtudattal és odaadással. A velük való állandó érintkezés sok üdülés, indítás és erő forrása volt számomra.

Ott volt mindenekelőtt *Pozsgay Rudolf* barátom, akinek egészen külön tehetsége volt az élet piros-betűs jelenségeinek és alakjainak kihalászására. Az alakításban művész volt, mint a magyar cigány, ki nótáit sohase játssza ugyanúgy, mindig másképp és másképp adta elő kitűnő történeteit falujából: A zsi-

dajukról, ki úgy legeltette borjúját, hogy kötelét dereka köré csavarta és az futásnak eredt. Szomszédjáról, ki pár ökröt akart eladni. Jelentkezett is két szomszéd falubeli és az ősi elv szerint: Wer kauft, der schimpft, kissé megkritizálták a vétel tárgyát. A vége az lett, hogy az ökrös gazda löccsel verte ki házából a vevőket, hogy „bizony az ő ökreit senki se gyalázza!” A legényekről, kik a szomszédos búcsú végén összebeszélésre megverték az épen kocsijára szállni készülő „tudóst” (javas ember), aki valamilyen ellenükre járt; és mikor valaki figyelmeztette őket: hogy merik ezt az embert megütni, hisz ez a „tudós”, ők kanyarítottak egyet és visszavágtak: eh, ha ez tudós volna, tudta volna, hogy most verést kap és nem jött volna el a búcsúra. (Ebben, mint annyi magyar mondásban, micsoda fölséges metafizika lappang!) Ezek a jelenetek valósággal gárdonyis művészettel nőttek ki belőle; és ugyanígy egészen más területen is megmutatta, hogyan nézi az egészséges magyar paraszt a tudósok világát.

Egészen más vágású ember volt *lakószomszédom*, matematikus és fizikus. Meg volt győződve szaktárgyainak pedagógiai értékéről. Ebben az irányban sok és tiszteletre méltó tudást szerzett még külföldön is. De egyébként kissé hebrencs ember, ami sok üdítő jelenségnek lett forrása. Már azon is sokat mulattunk, hogy doktorságra készülvén, valami saját készítményű tudós fazékkal sokat kísérletezett. Vizsgálta a hő és nyomás összefüggéseit. Nagy precizitással

dolgozott, és nagyra is volt ezzel. Egy félévi kísérletezés és szorgalmas jegyzetelés után azonban rájött, hogy egy fontos körülményről elfelejtkezett az egész kísérletsoron, mely így szégyenletesen dugába dőlt.

Másszor meg fejébe vette, hogy nagyon hasznos dolog a tanulókat megismertetni az ú. n. logarléc használatával. Ezt nekünk is akarta demonstrálni. Én tréfából arra vállalkoztam, hogy rendes úton hamarabb végzek el minden számolást, mint ő a híres logarlécével. Egy vasárnap délután csakugyan összeültünk. Egy diktált, mi veszettül nekiestünk a föladatoknak, a többiek bíráltak. A vége mindig az lett, hogy én gyorsabban elkészültem, mint gyakorlatlan barátom. Az én eredményeim jók voltak, az övéi hibásak — ezt is nagyszerű tószegi tanítónak köszönhettem.

Vastag könyvet lehetne megtölteni úti él-ményeivel és egyéb viselt dolgaival. Egy álljon még itt a sok helyett. A tízes években (pontosan már nem emlékszem) mindenki várta a Halley-üstökösöt. Az azonban nem méltóztatott szabad szemmel láthatóan megjelenni. De épen kapóra jött a fizikum távcsöve. Fizikus barátunk lehozta, és fölállította a folyosó végén, és egy este mindnyájunkat meghitt üstökös-nézni. Hanem hát az üstökös nem akart kötélnek állni. Ezen nem is csodálkozik aki egyszer gondolkodva végigolvasott egy csillagászatot. Mi már untuk a mulatságot és lefeküdtünk. Mikor már javában alszunk, ő fölzavar bennünket: megvan az üstökös. Mi hiányos öltözékben, mér-

sékelt lelkesedéssel fölvonultunk. Bámultuk az üstököst. Nekem azonban föltűnt, hogy hosszú idő alatt nem mozdult a helyéből. Annyit már tudtam, hogy jól nevelt üstökös ezt nem teszi. Ezt meg is mondtam, mire ő általános hatással megállapította, hogy, amit mi üstökösnek ünnepeltünk, az — sváb-hegyi lámpa volt.

Sok derűt okozott nekünk egy ambíciós és tehetséges másik társunk. Hozzája fűződik egy szándéka ellenére jól sikerült jóízű dolog. A régi tanárok mintájára föladta a magyar dolgozatot: írjatok öt kijelentő, öt kérdő stb. mondatot. Figyelmeztette a nebulókat, ne írják azt, hogy a kutya ugat, a ló rúg, hanem keressenek olvasmányaikból szép mondatokat, és főként ne ugyanazt a mondatot variálják. Az egyik nagyon fölfogta az utasítást. T. i. első mondata ez volt: kijelentő mondat: A barázdabillegető billegeti a barázdát. Kérdő mondat: Billegeti a barázdabillegető a barázdát? Fölszólító: Barázdabillegető, billegesd a barázdát. Óhajtó: Bár billegetné a barázdabillegető a barázdát és így tovább.

Az idősebb tanárok közt nagyon tiszteltem *Schüssler* Albertet. Szegről-végről földim, és ugyanazt a német dialektust beszélte, mint én. Ez volt a legjobb tanár, akit valaha ismertem. Németet és latint tanított. Igen jó zenész is volt. Sokszor elnökösködtem vizsgáin és meggyőződtem óriási sikereiről. Titka: maga is igen jó tehetség volt, rendkívül lelkiismeretesen készült, nagy odaadással és temperamentummal tanított, az

összes tanulókat állandóan működtette — munkaiskola elmélete nélkül is. Megtette, hogy ha már sok volt a tanítás, a gyerekeket fölállította, tornásztatta vagy énekellette kissé, aztán folytatta a tanítást.

Az öregek között ott szerepelt *Firtinger* Jakab, aki igen büszke volt nyelvismeretére, bár nem volt olyan veszedelmes: tudott jól németül és gyöngén latinul meg olaszul. Komoly részvételt nézett egy félegyházai jó humorú társára, ki csak magyarul tudott. Egy ízben komoly jóakarattal mondta neki: Miért nem tanulsz nyelveket? Ha el találsz felejteni magyarul, ugatnod kell. Mire az hidegvérrel: azt már tanulom is!

Aztán ott találtam a híres *Maywaldot* és ellenlábását, az örökké morgó, de igen jószívű és jótékony *Ormándyt*. Maywald híres volt edzettségéről. Még télen is, amerre ment, mindenütt kitárta az ablakokat. Ormándy meg nagyon félt a hidegtől. Ha utána ment, minden ablakot gondosan becsukott. Maywald visszajövet természetesen újra kinyitott mindent. Ez a csendes versengés évtizedeken keresztül folyt.

Később jött *Németh* Károly, ki szerette az ártatlan tréfát. Egyike a jellemzőknek, hogy egy-egy újságra-mohó társat szeretett úgy megtréfálni, hogy a könyvtárból hozott egy tíz év előtti újságot, azt a legfrissebbnek fedőlapjába tette, és odarakta a mohónak, aki nekiesett, és csakhamar észrevette, hogy léprement. Ismerte az említett Schüsslernek is gyöngéjét, mely a szegények iránti szenvedelmes rokonszenvével volt kapcsolatban.

Egyszer otthonról visszajövet azt mondta neki: képzeld, nálunk három napig feküdt egy ember és a plébános nem akarta eltemetni. A temperamentumos Schüssler mindjárt rákezdett már előttünk jól ismert szociális kesergőjére. Németh közbevetette: mit gondolsz, miért nem akarta eltemetni? — Miért? Biztosan azért nem, mert hozzátartozói szegények voltak, nem tudták megfizetni a stólát. Aztán ne csodálkozzunk és i. t. folytatta szociális filippikáját. Mikor kis szünet következett, Németh csöndesen közbeszólt: Dehogy, azért nem akarta eltemetni a plébános, mert nem volt meghalva, csak beteg. Mire az igen jó humorú Schüssler elégikusan: megint beugrottam.

Schüssler igen sokat kesergett az említett, félegyházi társsal együtt a kopaszságán. Mint bajtárs, csak én mertem ugratni. Egyszer emlegettek egy közös távoli ismerőst, kinek haján fehér foltok jelentkeztek, nyilván hajbetegség következtében. Miközben tárgyalták az esetet, egyszer csak megszólal a félegyházi társ: nem bánám én, ha nemzetiszínű volna is, csak haj volna!

A tanári karban működött akkor *Suták* is, a híres matematikus, és *Vöröss* Cirill, aki szerintem még jobb matematikus és igen jó humorú ember volt. Abban az időben szorgalmasan tanulta és buzgón terjesztette Schüsslerrel együtt az eszperantót, tagja volt a katolikus eszperantóegyesületnek, sőt ki is adta kedvenc tárgykörének egy részét eszperantóul: La geometrio Bolya ja en la ebeno (Bolyay-féle síkmértan). Persze a

Bolyay-féle síknál nem állt meg. Fúrta nagyon, hogy a Bolyay-féle térben az ikoszaéder köbtartalmát nem tudta meghatározni, pedig legalább húsz évig törte rajta a fejét. Sok mulatságot szerzett nekünk ez az eszperantó propaganda. Én megtanultam tőlük hallomásból ezt a hordaléknyelvet, mely szerintem épúgy, mint minden ilyen volapük, halva született. Csak a társaság kedvéért tettem.

Üdülésem és erősödésem főforrása azonban a mindig visszatérő *szünet* volt, melyet iparkodtam jól kihasználni. Eleinte még magam utaztam, egészen az akkoriban tőlem sokat olvasott és erősen a hatása alatt tartó Albán Stolz receptje szerint. Érdekes kultúr-történeti adat, hogy mindjárt az első szünetben fél Európát bejártam, vasúton harmadik, a sokszor igénybevett hajón első osztályban. Majd minden napot másutt töltöttem. S az egész jegy belekerült 87 koronába.

A következő évtől kezdve kb. életem e szakának végéig minden évben fönt méltatott volt egyetemi tanárommal, Székely Istvánnal, az ugyancsak említett Pataky barátommal és Székelynek egy kortársával, a jó Makuccal följártuk gyalog Tirolt és Svájcot. Ott alig van hágó, szép hegyi út, jó kilátást nyújtó hegycsúcs, melyeket föl ne kerestünk volna. Nekem ezek az utak felejtethetlenné. Ott láttam bele először mélyen Isten műhelyébe, megismertem másfajta embereket, a Hütte-k sajátos életét, és a hosszú utakon bőven kaptam Székely gazdag szellemi világából. Csak egy a sok helyett: a

Fiescher Hornról lemenet (órákig tartott), keményen vitatkoztunk a tomizmusról és molmizmusról; máskor meg egy esős svájci hegyi túrán egész délután a hilemorfizmusról és dinamizmusról.

Könyveket tudnék írni utaimról. Dehát nem útirajzokat akarok írni. Ezeket a hegyi utakat nem is dicsérem most. Többnyire a legégetőbb munkából egyenest nekiszaladtunk a hegyeknek, munkából-munkába. Hogy ez nem lehetett jó, abból is következtem, hogy ha szép helyen mentünk keresztül, méla vággyal néztem az ott pihenőket, és szerettem volna ottmaradni. Később, mikor már ebben is a magam ura voltam, inkább egy alkalmas helyet néztem ki, és ott megtelepedtem, és onnan kirándultam. De akkor még az egyszer eltanult módot folytattam, mikor Székely súlyos betegsége után magamra maradtam. Most inkább Tirolt látogattam, mert nagyszerű katolikus népét jobban szerettem, és az akkori Deutsch-Oesterreicher Alpenverein körültekintő működése következtében az utak jobbak és a Hütte-k gondozottabbak voltak. Ezek az utak rendszeren augusztus elején befejeződtek, és újra kezdődött a munka, írás vagy tanulás, már az otthon körében, a „filagóriában”.

Így a pesti tíz év képét általában inkább telt és vidám színekkel festhetem. Mindazáltal tévedés volna azt hinni, hogy életem akkor olyan volt, mint a csöndes öböl, termékeny és derűs élet színhelye, melyet örök nap aranyoz be és májusi szellő jár. Walter von der Vogelweide valahol azt mondja: Die

Welt ist aussen lieblich; grün und weiss und rot (érdekes, hogy ezek a mi nemzeti színeink); doch innem schwarzer Farbe, finster, wie der Tod. Ez az élet. Én sem vonhattam ki magam alóla.

Nem arra kell itt gondolni, hogy egyetemi tanáraink felszólítására a sub auspiciis regis avatásra pályáztam, avatásomra e miatt egy évig vártam és még sem kaptam meg, Fehérvárynak, az akkori darabont-kormány miniszterelnökének sokkal fiatalabb unokájával, báró Gerliczy Félix-szel szemben, aki a kommunizmus után mint nagyarányú vaduzi valuta-síbelő jutott országos hírhez. Ez anyyira nem viselt meg, hogy hetekig hordtam már magamban a döntést, és társaim észre sem vették rajtam.

Elsősorban segített erre katolikus álláspontom. Quid hoc ad aeternitatem?¹ — mondogattam magamnak Szent Bernáttal. A másik segítőm volt az osztó igazságról való régi nézetem. Diákkoromban ugyancsak tanáraink biztatására néhányszor folyamodtam ösztöndíjért, mindig eredménytelenül. Sokáig tandíjmentességet sem kaptam. Pedig szülőim olyan szegények voltak, hogy akárhányszor párolt burgonya volt az ebédünk (így lehet megelőzni a kort: egy Isten háta mögötti faluban, egyszerű emberek már a múlt században, a nyolcvanas évek elején kitalálták az Eintopfgericht-et!). Tószegi koromban még a télikabátot nem ismertem.

¹ Mít jelent, ez az örökkévalóság szemszögéből?!

Ha nagyon hideg volt, két meleg sült burgonyát kaptam a zsebembe. Ez melegített is az iskolai úton, utána jó uzsonna is volt az iskolában. Mikor Szegeden kezdtem járni az iskolába, parchet-ruhában jelentem meg — másra nem tellett. Mi ehhez képest a sub auspiciis elmaradása! E tekintetben meg voltam edzve.

Nagyobb bánatot és gondot okozott pedagógiai *elégtelenségem*, és tudományos képzettségem hiányossága. Mindkettő egyre tágabb mezőkre és egyre mélyebb bányákba vitt. Azért is iratkoztam be a végén matematikára, mert rájöttem, hogy a természet-tudományokat, melyeket a teológia és filozófia kedvéért műveltem, nem sajátíthatom el eléggé felsőbb mennyiségtani ismeretek nélkül. Az igazi vihar azonban csak azután közeledett gyanútlan lelkemhez; s egészen másfelől jött, mint ahonnan várhattam.

Az egyetemi tanárság kapujában.

Nem lehet azt mondani, hogy az egyetemi tanárság után törtettem. Hisz egész életemben úgyszólván semmi sem állott annyira távol tőlem, mint a karrier hajhászása. A karrierért izgulni vagy valamit is tenni, teljesen ismeretlen terület volt előttem. Szívesen gondoltam a professzorságra, nem mondom. Mert reméltem, hogy több alkalmat ad olvasásra, tanulmányozásra, általában tudományos eszményeim megvalósítására.

Mikor 1913-ban az egyetem hittudományi karán megüresedett egy hittudományi-filozófiai tanszék, volt tanáraink biztatására én is pályáztam. Sőt tanácsukra készítettem a folyamodvány nyomósítására egy egyenest a *pályázatra* szabott terjedelmesebb dolgozatot, mintegy 160 nyolcadrét lapon ezzel a címmel: Az istenbizonyítás logikája. Ez igazán „in angustiis temporum”¹ készült. Akkor ugyanis az egyetemre jártam, ahol szintén volt kötelező dolgom, a gimnáziumban és a teológián tanítottam, akkor készült az imádságoskönyv és a Foerster-féle Élet és Jellem fordítása, a neveléssel és lélekvezetéssel járó munkát sem hagytam abba. Az értekezés nagyrészt diktáltam gyorsírást tudó diákjaimnak, amit sohse, sem előtte, sem utána nem tettem. Még javában írtam a második felét, és az első felét már nyomtatták.

A kar első helyen is jelölt hat szavazattal öt ellenében. De azok az öten élénk tevékenységet fejtettek ki. Az egyik a nyilvánosság előtt hirdette, hogy az ő meggyőződése szerint az egyetemi teológiai tanári állások stallumok a világi papok számára (a szerzeteseknek ott nincs mit keresniök). Mintha ez már elhangzott volna. Igaz, Párizsban, a 13. században, és éle akkor Szent Tamás és Szent Bonaventura ellen irányult. A másik ugyancsak nyilvánosan kijelentette, hogy meg kell tartani a sorrendet: előbb magántanár (az ő jelöltjük az volt) és azután

¹ A szorongások napjaiban.

nyilvános tanár. Tehát megvolt az elégtételelem, hogy akik első helyen való jelölésem ellen voltak is, nem állottak elő érdembe vágó érvekkel. Azonban kívülről is a második helyen jelöltet nyomták. És ő lett meg.

Engem ez egy félévre beteggé tett. Természetesen nem a lemaradás. Annyira éltem hitem szerint. Nem is volt okom közben az osztó igazságról régen vallott meggyőződésemet megváltoztatni. Nem mondom, kissé mélabúsan néztem utána álmaim összeomlásának. Azzal ugyanis számolnom kellett, hogy nálunk az én előképzettségemnek megfelelő egyetemi érvényesülési lehetőség nagyon korlátozott volt. Aligha tért vissza ez a lehetőség számbavehető életkoromban. Másra meg nem is gondoltam.

Hanem ami szinte choque erejével hatott, egy keserves tapasztalat volt. T, i. ifjúkorom óta — s Istennek hála, töretlenül a mai napig — azt vallottam az egyik fő elvemnek: *salus rei publicae suprema lex esto*; közügyekben a közjó mindenek fölött kötelező törvény. Most jelölésem miatt különféle hatóságoknál kellett tisztelegnem, és itt éltem meg először közvetlen tapasztalat erejével, hogy felelős felsőbbiségeknél is adott esetben milyen keveset számítanak a tárgyi szempontok. Hogy ilyenek sokszor az emberek, azt igen nehezen tudtam megemészteni.

Ilyen huzamos és mély fájdalom még gyakrabban ért. Mindig hittem az elvekben és eszményekben. Ezt a hitet mindig rettentetetlenül is képviseltem. Ezért sokszor

megkaptam a jelzőt: idealista, és a minősítést: nem ismeri az életet. Pedig úgy gondolom, hogy ha idealista is voltam az elvek és eszmények hitében, nagyon is realista voltam az emberek és helyzetek megítélésében.

Az is igaz, hogy az embereket mindig igen tiszteltem és jóknak tartottam, míg az ellenkező érdes valóság keresztül nem gázolt rajtam. Ilyenkor valósággal röstelkedtem embertársaim miatt és helyett. Az eszmény és valóság között tátongó úr sok szenvedést szerzett és szerez mind a mai napig. De az egyetemi tanársággal kapcsolatos tapasztalatom volt kb. az első, és bizony lemángorolt. Tartós és ernyesztő kín járt a nyomában.

Dehát lassan ezt is kihevertem. Ilyen az ember: akármilyen fájdalom éri, mégis „letörli könnyeit és megy tovább örökös reménnyel”. Fájdalmas megéléseim lassan odaérlelődtek, hogy segítettek az osztó igazságról való régi nézetemet még pontosabban a valósághoz igazítani. Aztán ráésszméltem, hogy eszményeimet, ha kissé nehezebben is, meg tudom valósítani az adott helyzetben is. Sőt úgy látszott, végre elérkezett az idő, amikor végre megvalósíthatom régen érlelődő elhatározásomat, és teljes odaadással *pszichológiára* specializálhatom magamat. Ezzel, úgy gondoltam, egy csapással két legyet ütök. Egyrészt jóvátehetek egy régi hiányt, egy szűk területre korlátozhatom tudományos tevékenységemet, és végre ott szakember lehetek. Aztán pedagógiai tapasztalataim, mint említettem, úgyis a pszichotech-

nika — bocsánatot kérek a Lógóstól, hogy itt én is használom ezt a szörnyű, de elterjedt szót — felé terelt. Ennek és a gyógy-pedagógiának a pszichológia úgyszólván nélkülözhetelen alapja.

Gesagt, akarom mondani, gedacht, getan. Volt módom, és nyomban meg is tettem: antikvárius útján meghozattam az alapvető pszichológiai folyóiratok, nevezetesen a Zeitschrift für Psychlogiet, Ps. Studien, Archiv f. Ps. stb. teljes sorozatát — tekintélyes könyvtárt tett ki. Megint elővettem Wundt Physiologische Psychologie három vaskos kötetét, hozzávettem Ebbinghaus, később Fröben stb. nagy pichológiáját és kezdtem szenvedelmesen tanulni.

Közben kitört az első világháború. Eleinte szégyenkezve jártam az utcákon: én szabadon járok-kelek, mikor annyi velem egyidős férfiú bevonult. Akkor még jó remény-nyel voltunk. És a rettenetes világomlás nekem új kaput nyitott.

Már május elején befejeztük az 1914/15. tanévet, és ez módot adott, hogy még hallgassak egy német egyetemen előadásokat, mert ott a második félév májustól augusztusig tart. Tehát éltetett a remény, hogy a pszichológiát a forrásnál tanulhatom. Először Lipsére gondoltam; hisz ott, a Wundt alapította világhírű pszichológiai laboratóriumban működtek az igazi Wundt-tanítványok. Azután Münchenre, hová teológus szívem is vonzott; azután ott működött a híres Külpe, a legnagyobb akkor élő pszichológus. Végre is Würzburgnál kötöttem ki. Mert elő-

ször is ismertem a kedves barokk várost, mely bájos környezetével együtt a tanulmány mellett üdülést is ígért. Aztán ott tanított Marbe, akinek irányát akkor különösen modernnek és a jövő várományosának gondoltam. Döntött azonban az a megfontolás, hogy ott biztosan kevesebb a hallgató és főként a külföldi, mint az előbb említett centrumokban,- tehát úgyszólván ott nagyobb lesz a becsületem, azaz jobban megnyitják előttem a tudomány titkos műhelyeit.

Ebben a föltevésben nem is csalódtam. Magam voltam idegen. Nemcsak zavartalanul hallgathattam az előadásokat, hanem külön figyelemben is részesültem. Megnyíltak előttem a Külpe alapította neves laboratórium összes kincsei. A kiváló asszisztens, Peters rövid idő alatt igen alaposan bevezetett az új pszichológiának, a kísérleteknek is, egész területébe. Közben csaknem minden teológiai tanár előadásait hallgattam. Sokszor találkoztam a kar akkori nevezetességeivel, Hehn-nel, Merklével, Kiefl-lal, kik az ép akkor elhunyt Kneib helyébe apologetikára javaslatba is akartak hozni. De szerzetes voltom ennek útját állta.

Marbe csakhamar fölszólított *doktorságra*, és témát is adott az ő sajátos területéről: über bevorzugte Assoziationen. Megbeszél-tük a kidolgozást és megígérte, hogy kinyomatja a szerkesztésében megjelenő Zeitschrift für angewandte Psychologie-ban és külön lenyomatokat készített.

Sok idevágó tanulmány után, különlenyomatokkal és irodalommal bőven fölszerelve

mentem haza. A szünet hátralevő részében tanultam és előkészítettem dolgozatomhoz a kísérleteket, melyeket mint tömegkísérleteket el is végeztem mindjárt a tanév elején diákjaimon és hallgatóimon, és nyomban hozzáfogtam a jobbára statisztikai módszerekkel való kidolgozáshoz. Közben gyarapodott ismeretem a *kiemelkedő szótársítások* terén.

Ilyen címen fel is olvastam az Aquinói Szent Tamás-Társaságban, és minthogy tanárságra nem volt kilátásom, beadtam magántanárságra kérvényemet. Erre a tárgykörre: A keresztény bölcselet, különös tekintettel a természetbölcseletre és pszichológiára. El is fogadták, az összes formaságok mellőzésével. így tehát minden el volt indítva, hogy pszichológus legyek. A teológiához természetesen nem akartam hűtlen lenni. Akkor azonban még 33 éves voltam, és bíztam hozzá, hogy mindakettőt győzöm.

Dehát szegény ember szándékát boldog Isten bírja. 1916 húsvétján váratlanul meghalt a még jó erőben lévő Dudek János, és a hittudományi kar júniusi ülésén egyhangúlag engem hitt meg utódjául a dogmatikára. Most már a hatóságok sem vetettek akadékot, csak a hivatalos apparátus működött kissé lassan. Mert a kar biztosra vette, hogy kineveznek, az 1916. tanév elején megbízott az előadással.

Közben érdekes külső változás is történt. Ebben az évben a háborús viszontagságok dacára is elkészült *új rendházunk*. Télen be is költöztünk a Kalazatinummal. Én nem

minden melankólia nélkül búcsúztam el a régi háztól, hol tíz évig annyit küzdöttem és dolgoztam; az iskolától, hol azokban a termekben tanítottam, melyekbe Vörösmarty és Petőfi jártak, hol Deák Ferenc vizsgázott. Az új Kalazantinumban rendi előjáróim engem szemeltek ki spirituálisnak. Váratlan meghívásom azonban ezt is meghiúsította.

A dogmatika egyetemi tanára.

Most életem új szakasza kezdődött. Annak rendje és módja szerint persze akkor, mikor megjött, feltűnően későn, *kinevezésem*, 1916 novemberében. Még pedig az akkori szokás szerint egyelőre rendkívüli tanárnak. Ennek ugyanis ugyanaz a képesítése és a dolga, mint a rendesnek, de lényegesen kevesebb a fizetése. Hiába, a garast szeretik mindenütt a fogukhoz verni.

A kinevezés megkésésének az volt az oka, hogy Ferenc József már akkor súlyosan szenvedett; kímélték. Érdekes, hogy az én kinevezésem — egy csoportkinevezés keretében — az ő utolsó uralkodói ténykedése volt. Nemsokára meghalt, és már karácsonykor megkoronázták az utódját, IV. Károlyt. A koronázáson, melyhez a muzsikát a harci ágyúk dörgése is szolgáltatta, nem voltam jelen; sajnáltam rá az időt. A jó öreg királyt megsirattam. De annak örültem, hogy így megszabadultam egy Bécsben teendő tisztelgő látogatástól, mely ak-

kor szigorúan kötelező volt mindenkire, aki királyi kinevezésben részesült.

Most már nekiláthattam új hivatásomnak. Időm volt, minthogy rendem nagy jóindulattal fölszabadított egyéb kötelezettségeimtől. Mindössze az én kívánságomra heti két órában tanítottam rendi növendékeinknél Szent Tamás Summájának magyarázatát, melyet én vezettem be teológiánkon és most is rendkívül üdvösnek tartok. Azonkívül gyóntattam hetenként. Elveim világosan állottak előttem: úgy tanítani, hogy az egyes dogmatikai tételeket és fogalmakat a hallgatók szabatosan fölfogják, a dogmákról megélik, hogy azok nemcsak igazság, Isten bölcsesége, hanem élet is. A teológiai tanítást szigorúan a mai kor színvonalán akartam tartani. A teológusnak ne kelljen magát silányabbnak éreznie más karok tagjainál. E végből haladéktalanul nekiálltam hiányaim pótlásának. A dogma-történetre nézve sokat forgattam Tixeront művét: *Histoire des dogmes*; a vallástörténetben is alaposan tájékozódtam Saussay de la Chantepie megbízható nagy kézikönyvéből és a *Religion in Geschichte und Gegenwart* c. teológiai Lexikonból. Általában amennyire nem szeretem a konverzációs lexikonokat, és ma sem tartok ilyent könyvtáramban, annyira becsültem mindig a kitűnő német és a még kitűnőbb francia szaklexikonokat. Sokat is köszönhetek nekik. De a legtöbbet köszönhettem Bartmann kitűnő művének, mely az előttem ismeretes kézikönyvek kö-

zül a biblikus és patrisztikai érvet a legnagyobb tudományos szabatosággal kezeli.

Sok gondot és fáradságot okozott az órákra való *készülés*. Én t. i. mindig húzódoztam attól, hogy tanításom csak egy tankönyv elolvasása és értelmezése legyen. Ez lehet kényelmes. De én mindig éreztem, hogy tiszteletlenség az életfakasztó Logos ellen. Ezért mindenek előtt minden órára szabatosan elkészültem; sőt minden vizsgára is. A dogmatikában szükséges szabatoság és az én mindig egészen szabad, minden jegyzet mellőzésével tartott előadásom ezt megkövetelte. [A háború és az utána következő kommunizmus sok szünetét arra használtam, hogy előadásaimat lejegyeztem; szabad lapokra, úgy, hogy később könnyű volt kiegészíteni.

Mindig sokat kínlódtam a hittankönyvvel is. Először hozzám került a boldogult elődömtől készült jegyzet és az az indítás, hogy ezt használjam vezérfonalul. De csakhamar meg kellett győződnöm, hogy sejtésem valóság: Dudek apologéta volt és egyházpolitikus, de nem dogmatikus. A dogmatikából annyit szedett össze kinevezésekor, amennyiből megélt. A többbit nagyszerű temperamentuma pótolta.

Sok kedélyesség volt benne, és népszerűekké tette óráit sűrű közéleti és politikai megjegyzésekkel. De nekem nem lehetett mintám, mikor a dogmatikáról olyan fenkölt fölfogásom és célkitűzésem volt. Pl. a tomizmus-molinizmus jelentős teológiai kérdését ilyen kedélyesen intézte el: A tomiz-

mus Isten érdekeit védi, a molinizmus az emberéit. Ő arra az oldalra áll, mely az ember érdekeit védi; Isten majd megvédi a magáéit. Az eschatologiara többnyire nem jutott ideje. Ilyenkor így intézte el: majd meglátják haláluk után.

Mint lelkes magyarnak és hivatalos dogmatikusnak szívbéli bánata volt, hogy nincsenek magyar eretnokségek. Dehát irodalmi jártassága kisegítette (annak idején szakvizsgát tett magyarból és történelemből). Eléggé komor képpel hangzott megállapítása: „Börtönéből szabadult sas lelkem” — origenizmus; „Lelkemből lelekezett gyönyörű magzatom” — traducianizmus. Ezért nem csoda, hogy ő is helyeslő álláspontot foglalt el ebben a nagy vitában, mely a himnusz éneklését a templomból ki akarta tiltani, azon a címen, hogy nem egészen korrekt ez a hitélete: megbűnhődte már e nép a múltat s jövőt. De mikor a Szent Tamás-Társaságban elhangzott egy fölolvadás — fülem hallatára —, melynek az volt a tétele, hogy az Ember tragédiája egészen hibás, mert Adám sem teologiailag, sem bölcséletileg nem álmodhatta végig, amit Madách neki tulajdonít, ezt a „tractatus poetico-theologicus”-t már az öreg úr is megsokalta.

Egy időben használtam Ch. Pesch-nek négy kis kötetre zsugorított és minden valamire való tartalmat szillogizmusba szorító könyvét. De hamar láttam, hogy az egész elhibázott. Nem is ért irodalmi sikert, szerzőjének tekintélye dacára sem. Nyo-

mába sem ér a kitűnő 9 kötetes Praelectiones dogmaticae-jenek.

Próbálkoztam más szerzőkkel is, eredmény nélkül. Végre is magamra voltam utalva és úgy segítettem magamon, ahogy tudtam. Először azt a módot választottam, hogy a szöveget magam diktáltam és szakaszonként magyaráztam. Meg kellett győződnöm, hogy ez a módszer sok időt rabol, és nagyon megterheli a hallgatókat. Így lassan megérlelődött az az elhatározásom, hogy magam írok tankönyvet.

Mindig kitartottam a mellett a meggyőződés mellett, hogy az egész teológiát latinul kell tanulni, és nemcsak a dogmatikát, jogot stb, mert hát tanaikat más nyelven nem lehet híven visszaadni. Ez ellen mindig tiltakozott bennem a magyar. Hanem az volt a meggondolásom, hogy ha a latin a teológusnak nem második anyanyelve, a sok teológiai és egyházi latin szöveg előtte nem tárja föl teljesen értelmét és életét.

De viszont számot vettem azzal is, hogy hallgatóim fogyatékosan és az egymást követő évfolyamokban egyre fogyatékosabban tudnak latinul. Azonkívül meggyőződés, hogy a dogmatikát prédikálni is kell. Tehát magyar nyelvű dogmatikára is szükség van, annyival inkább, mert a latinul nem tudók számára a dogmatika zárt kapu volt. Magyar dogmatikánk akkor nem volt. Kiss Jánosnak a Kathsthaler-féle latin dogmatikának magyar fordításban való kiadása mindenképp szerencsétlen vállalkozásnak bizonyult.

Így tehát 1921-ben nekiálltam *dogmatikai tankönyv* írásának. Először a magyart írtam meg. Ezt sokkal terjedelmesebbnek és gazdagabbnak szántam. Azért is vettem föl belé az Egyházzól szóló értekezést, melynek tanítására nem voltam kötelezve, s ezért az első kiadás utalásait és gondolatmeneteit a második kiadásban a vallástörténetet is bőven méltató rendszeres apologetikává bővíttem, amely, legalább időszerű színvonalon a világirodalomban is hiányzott. Aztán egy hallgatóm jegyzete alapján készítettem az inkább tankönyvszerű latint. Mind a magyarnál, mind a latinnál, nagy gondot fordítottam arra, hogy jól meg legyenek írva.

Ez nagy munkát hártott rám. Két álló évig erősen dolgoztam. Sétálásra vagy pihenésre nem jutott ezalatt idő. A melegebb hónapokban, nyáron is, este 11-ig dolgoztam és reggel 3-kor már az íróasztalnál ültem. Először gyorsírással megfogalmaztam, amit épen előadtam, utána a többit. Azután legépeltem, közben folyton javítottam és simítottam, és a nyomtatást kétszer korrek-túráztam. A latint többször is. A végén a legépelte kézirat fél méter magas rakás lett.

A sok fáradságért az a vigasztalás ért, hogy a papság igen szívesen vette. Kénytelen voltam a latin műkifejezéseket magyarul is visszaadni. Nem akartam új terminológiát csinálni. Tudtam, hogy az nem megy tűzzel-vassal; annak fakadni kell. Mégis sok műkifejezésem és fordulatom meghonosodott, és azt gondolom, a magyar teológiai

(és bölcseleti) nyelv kialakulásához én is hozzájárultam garasommal.

Sőt, amit nem is reméltem, igen sok világi ember is buzgón forgatta és forgatja. Legdrágább emlékeim egyike, amit egy kar-társam közvetített: egy magasabb miniszte-riumi tisztviselő mindennap olvassa és — saját bevallása szerint — belőle él. Az is eleget mond a hozzáértőnek, hogy az első kiadás kétezer példányban jelent meg, nem volt kötelező tankönyv, igen terjedelmes munka volt (kb. 1300 nyolcadrét nagy lap, nagy és igen kiadós nyomtatási tükörrel) megfelelő nagy ára is volt, s mégis nem egészen tíz év alatt elfogyott. A 2. is fogy-tán van.

Mindez bőven kárpótolt a Magyar Kul-túrának egy elmarasztaló kritikájáért, mely még hozzá súlyos tudatlanságot és szaba-tossághiányt árult el. Akkor bántott. Ké-szítettem is rá választ, melyről hozzáér-tők azt mondták, hogy megsemmisítő a bí-rálóra nézve. De végre sem közöltem. Ál-talában nem lehet mondani, hogy az első kritikák elkényeztettek. Sőt! Többször érez-tem is indítást válaszolni: hiszen minden esetben egészen pontosan tudtam, hogy honnan fú a szél. De érett meggondolás után soha sem tettem meg. És nem bántam meg. Jobb igazságtalanságot túrni, mint tenni, mondja az üdvözítő.

Ebben az ügyben némi immanens igazság-szolgáltatásom is volt. Bírálóm szerkesztői okosságból fölkért a Katolikus Lexikon dogmatikai részének szerkesztésére. Én a jó

ügynek nem akartam soha, most sem elrontója lenni. Azonban nagy elfoglaltságom miatt a munka elvégzésére egy volt tanítványomat ajánlottam, aki javította magának a bírálónak is a cikkeit, épen dogmatikai korrektség tekintetében, úgyhogy kiválasztotta belőle azt a kénytelen-kelletlen, a bírálat alapgondolatával homlokegyenest ellenkező vallomást: Meglepő, hogy ennek a Sch.-nek a tanítványai milyen szabatosak!

De majd elfelejtettem: már meghívott professzor voltam, mikor ügyyel-bajjal elkészítettem a würzburgi értekezést. Akkor sokat éj jeleztem. Csak reggel öt óra felé feküdtem le egy órára. Később rájöttem, hogy ha éjjelezni kell, jobb vacsora után lefeküdni egy órára, utána fölkelni és dolgozni. Akkor nem dolgozik az ember annyira az előző nap fáradságával tagjaiban. Igaz, a következő nap intenzív munka szempontjából nem sokat ér. Mai eszemmel sajnálom, hogy annyi fáradságot fordítottam a Marbe-féle dolgozatra. Azok közé tartozik, mikről Franklin azt mondta, hogy ha az Úr Isten újra engedné élni, ugyanúgy élné le, mint először, csak azt a jogot kérné, mivel a szerzők rendelkeznek, hogy második javított kiadást rendezhessen. A doktori kétórás szigorlatot is letettem, „summa cum laude”.¹

Még egy új kolonc mutatkozott. A *Aaèè βίωσας*² boldogságának és áldásának

¹ Igen nagy dicsérettel.

² Éljen elvonultságban.

vége szakadt. Nem épen a szombat délutánra és volt diákjaimra gondolok. Ezt a szombat délutánt pasztorációjával sohasem hagytam el, pedig sokszor nagyon fárasztó hetet zárt. Meg a diákjaim nőttek is, és ezzel a gondom. Sokan elhozták feleségüket vagy testvérüket. Ezenkívül a Szociális Misszió Társulat fölkért egyházi tanácsadónak; gyakori kurzusaiban szorgalmasan közreműködtem; itt is, ott is előadást tartottam. Szívesen tettem, hiszen az evangéliumnak szolgáltam vele. De sok munkát is jelentett. Mert minden előadásomra nagyon lelkiismeretesen, tehát sokat készültem.

P ü n k ö s d u t á n .

Világos, hogy ezt csak átvitt értelemben akarom itt venni. Hisz a *pünkös d* egyedül álló jelenség Isten országában, a lelket legmélyéig fölkavaró, viharban tisztító és a legmagasabb föladatakért lelkesedésre gyújtó Szentlélek találkozása az emberrel. Ennek az egyszeri, páratlan találkozásnak nem lehet másképen megfelelő kifejezést adni, mint az eget verő lángnyelvekben. Olyan hatalmas élmény az, hogy kibeszélésére kell az összes nyelvek bősége. Ebből benne van valami a sok pünkösdben, ami utána jön.

Nekem ilyenféle szellemi pünkös d volt a dogmatika elkészítése. Csak most állt előttem teljes fölségében, fölkavaró valóságában, minden tehetséget szólító és a legmagasabb teljesítményekre szító erejében a

dogmák épülete. Lehet mondani, hogy csak most, de most aztán egészen megtaláltam magamat, azaz tudtam a tanításban mind-ezeket adni. Tűz gyulladt bennem, és világosságánál megláttam, mivel tartozom hallgatóimnak, kik hívatva vannak az ország vezető papságának és *causa exemplaris*-ának lenni. Egyúttal kitüzesedett erőm, adni mindazt, ami telt tőlem, és adom egyre mélyülő látással Isten kegyelméből immár 26 éve.

A másik szempont, amely miatt ezt az időt pünkösdek nevezem, hogy hasonlít az egyházi évnek pünkösöd utáni idejéhez. A nagy ünnepek után *a közönséges vasárnapok és hetek* hosszú sora következik, összefűzi őket egy alapgondolat, de mindegyik másképp részletezi. Rám is a férfimunka hosszú évei és napjai következtek, sok, változatos föladattal, kevés kiemelkedő eseménnyel és egy alapcélal: teljesedett erőimet a dogmatika tanítása által Isten országának szolgálatába állítani.

Alig fejeztem be nagy munkámat, mikor megkért az akkor Rómában időző hazánk fia, Szabó Szádok, hogy a Szent Tamás születésének hatszáz éves évfordulója tiszteletére készülő *Xénia thomistica* számára írjak egy értekezést. Én kötelességemnek tartottam vállalkozni. Szándékom volt megírni, hogyan látja Szent Tamás a kegyelem és természet összefüggését. Az anyagot össze is gyűjtöttem. Azonban közbejött, amire nem számítottam. Nem épen az, hogy karunk dékánja lettem, és így ez egyszer

mégis kormányzati teendőket kellett végeznem. Pedig kormányzásra nem volt tehetségem. Az Úr Isten ezt tudtomra is adta, amennyiben mindig megkímélt prefektusi s eféle állásoktól, ha nem számítom tanárkodásom első két évének dicstelen osztályfőnökségét.

Más jött. Az erőltetett munkának mégis megvolt a visszahatása. Visszatért a már egyszer régebben jelentkező, de akkor hamar megszűnt álmatlanságom, és nem engedett dolgozni. Kénytelen voltam a Xénia számára vállalt munkáról lemondani és orvosi tanácsra pihenni. S mivel más alkalmas hely nem kínálkozott, elvonultam orvos öcsémnek elhagyott balatoni villájába, két hétre.

Ott megpihentem és fölüdültem a csöndben és a friss téli világban. Közben sokat jártam és figyeltem a teljesen befagyott *Balaton*t, sőt egy hideg, de tiszta délelőtt át is mentem jegén a somogyi partról a zalaira, mégpedig teljes biztonsággal. A jég vastagságát ugyanis sokáig figyeltem előtte, Lócynak a Balatonról szóló alapos könyve alapján pedig megtanultam az alaptalanul veszetthírű rianásokat biztosan megkülönböztetni az igazi veszélyt rejtegető tárolásoktól. Sok és érdekes madarat figyeltem meg. De a partokon jegelő munkásokon kívül más élő embert a Balatonon nem láttam. Sőt a lelleiek csodálkoztak merészségemen.

Lassan helyrejöttem; annyira, hogy a dékáni teendőket zavartalanul el tudtam látni,

szorgalmasan részt vettem a tanács életében, beletekintettem a Pázmány-egyetemnek jogilag annyira érdekes és történelmileg annyira értékes autonómiájába, és tanulsággal élveztem az akkori rektornak, Szinnyei Józsefnek, a híres finn-ugor nyelvésznek sok régi irodalmi és közéleti névről való jellemző emlékezéseit és anekdotáit, Bársony János orvostanárnak, akkori prorektornak egyenes és meg nem alkuvó magyar lelkét, tanácsársaim odaadó és szakértő munkásságát.

Abban az időben t. i., míg az egyetem küszöbén tusakodtam és azt végre átléptem, a történet is nagyot fordult és én vele. Befejeződött a világháború, jött a *kommunizmus*, hol sokat szenvedtek, kik kötelességüknek tekintették kitartani munka- és őrhelyükön, szemben azokkal, akik akkor inkább Eötvös ismert költeményének elvét vallották: Isten veled, hazám, bátrak hazája, én messze elmegyek .. . Ezalatt sokat láttam. Láttam sok névtelen hőst, mint pl. azt a rendtársamat, ki plébániáról plébániára járt, nem kell-e pap, mert hát tudja, hogy sokan elmenekültek. Én egész idő alatt azon törtem a fejemet, hogyan lehetne a papi utánpótlást biztosítani. Már tárgyalni is akartam az illetékes „népbiztossal”, hogy lássam, mit enged majd, mire a románok bejövetele véget vetett ennek a gyászos megalázásnak. De láttam igen sok meghunyászkodást, sőt bedőlést és fölkínalkozást is, és csak módjával tudtam örülni a kom-

munizmus utáni nagy tisztogatási buzgóságnak.

De annak szívből örültem, hogy nem kellett egészen új elhelyezkedés után járnom. Különböző tisztában voltam vele, hogy papra a kommunizmusban még nagyobb szükség van, és nekem ott a helyem. Közben egy külföldi fölszólítás jött tudományos oldalról, hogy ott helyezkedjem el. Szóba sem álltam ezzel a gondolattal. Aki annyi ezer szállal itt gyökerezett be, mit keres másutt? Csakugyan, „szívet cseréljen, ki hazát cserél”.

Nagy nyomor következett a „több termelésből fakadó jóllét” után. Én azzal is iparkodtam lelkiileg is részt venni benne, hogy 1919/20 telét *fűtetlen szobában* töltöttem. Azt tapasztaltam, hogy az ember nagyobb kár nélkül kibírja. Igaz, nem volt nagyon kemény tél. A hőmérő négy fokra süllyedt, és egész télen ott maradt. Dolgozni nem igen lehetett. Egész télen át olvastam Platón görögül. Azt is tapasztaltam, hogy a nagy hideg, épúgy, mint a nagy meleg, eryeszt és álmosít.

Közben jött Trianon. Határozatai nem hiába voltak vérlázítóknak mondva. Én az első időkben úgy jártam-keltem, mint akit fejbe ütöttek. A helyzetet számomra súlyosbította, hogy családomat, mely előbb egy országban volt, most öt országba szaggatta, pedig csak hatan voltunk. Az egyik öcsém Pozsonyban lévén az egyetemen, Cseh-Szlovákiához tartozott; a másik mint fumei gimnáziumi tanár Olaszországba ke-

rült; húgom Temesvárt rekedt, tehát Romániában; szülőim Tószegen maradtak, tehát Szerbiában, én meg Magyarországon. Írni éveken keresztül, nem lehetett. Csak elvéte hoztak a ritka utasok hírt. Ilyenféle állapotok voltak két ezer év előtt, a római birodalomban.

Mihelyt megnyíltak a sorompók, siettem *Temesvárra*, hová időközben nagy ügyelbajjal átköltöztek szülőim és kisebb öcsém Fiuméből, román, majd német gimnáziumba tanárnak. Nem felejttem el a határállomásoknál átélt vám- és útlevevizsgálatot, mely legalább két óráig tartott, és a románoknál a legprimitívebb módon ment végbe. Végül is ott azzal a kellemes hírrel leptek meg, hogy a menetrendszerű vonat nem indul. Kiki úgy segített magán, ahogy tudott. Én parasztszekéren mentem át Aradra és onnan vonaton Temesvárra.

Azután míg szülőim éltek, 1941-ig minden évben átmentem, rövid időre, hiszen a románok nem igen engedtek többet, mint egy hetet. Szívesen ott voltam. De mindig föllélegzettem, mikor a vonat átgurult a magyar határon. A román hatóságok aránylagos jóindulata ellenére ott mindig úgy éreztem, hogy nem vagyok jogállamban. A következő években volt alkalmam megfordulni a párizsi békék áldozatainak országaiban is. Ott mindenütt csöndet, munkát, szegénységet és elszántságot láttam. Voltam a győzők országaiban és az új országokban is. Ott mindenütt, az emlékezésekben csakúgy, mint a reményekben és intézményekben,

egy nagy hólyagból táplálkozó önérzetet, pöffeszkedést és nálunk ismeretlen, szemérmetlenül terpeszkedő jólétet láttam.

Lassan talpra állottam, és megszabadultam a kormányzati teendőktől is. De új föladatak vártak. Elvállaltam (és állásomnál fogva kötelességemnek tartottam az elvállalást) egy nagyobb terjedelmű cikket a Ferences jubileumi évkönyv számára, és közmegelegedésre el is készítettem „A klasszikus ferences teológia” címmel (lásd Titkok tudománya 225 lap), örülök, hogy ott igazságot szolgáltatam a sokáig félreismert Duns Scotusnak.

Ezzel párhuzamos volt egy nem kevesebb munkát igénylő föladat. 1926-ban Pauler és Kornis ajánlatára a *Tudományos Akadémiába* beválasztottak levelező tagnak. Nem tagadom, az a megtisztelés jól esett. Először is tudományos munkásságomnak szólt, másodszor, mert nem volt szokás az Akadémiába éles vágású teológust, épenséggel dogmatikust megválasztani, harmadszor mert reméltem, hogy ott is hivatást teljesíthetek. S ebben a reményben nem is csalódtam. Tettem ezt azzal is, hogy más világnézetű férfiak között becsületet szereztem az általam képviselt ügynek. Láttam, hogy sokaknak sokat jelent ott puszta jelenlétem.

Törekedtem becsülettel megcsinálni székfoglalómat. Ezt a témát választottam: Karakterológia és aristotelesi metafizika. A karakterológiát elsőnek ismertettem Magyarországon, sok tanulmány után. Gondolom, egyáltalán elsőnek tettem rendszerbe az eredmé-

nyeit és problémáit, és elsőnek mutattam rá, ami tanulmányom voltaképeni célja volt, hogy semmiféle karakterologia nem lehet el metafizika nélkül, és hogy az aristotelesi, tehát szenttamási filozófia e karakterologiai metafizikát tudja hordani.

A terjedelmes értekezésem kb. két évig dolgoztam, hisz töretlen úton jártam. De végre 1927 március vége felé elkészültem vele. Lekopogtattam, átnéztem, s épen az utolsó tollvonást tettem rajta és azon kezdtem gondolkodni, hogy április 5-e körül esedékes felolvasásra mit hagyjak ki hosszúra sikerült dolgozatból, mikor váratlanul megszólal a telefon és Vékey barátom jelenti, hogy épen most az egyetemi templomban *Prohászka*t az évenkénti szokásos lelkipályorlaton konferencia közben agyvérömlés érte.

E hír egész valómban megrendített. Még néhány napja beszéltem vele. Siettem a szemináriumba. Már akkor ledőlt a hatalmas tölgy. Eszméletét vesztette, és azt nem is nyerte vissza, és két nap múlva meghalt. Az ő halálával fordult velem egyet a világ. Hisz ezer meg ezer szállal belégyökereztem. Rajta és belőle erősödött és vett határozott tartalmat hivatásom. Mikor 1910 körül egyszer súlyosan vajúdtam, ne egészen lelkipásztorságra adjam-e magam, radikálisan apostoli étellel, kínlódásomat ő oldotta meg: mindkettőt kell, tanulni és lelkipásztorságot folytatni, mint eddig.

Egyébként amilyen nagy volt rám a hatása, és ennél fogva élénk szellemi érintkezésem, oly gyér volt külső érintkezésünk.

Szinte félkezemen föl tudnám sorolni. Az említett egyetemi-hallgatói találkozás az egyetemi tanárral. Egyszer ebben az időben fölkerestem néhány percre és könyvcímeket kérdeztem tőle, nevezetesen elmélkedési könyvet, és ő De Ponte-t ajánlotta. Néhány szór találkoztam vele néhány szóra, kétszer határozott céllal rövid időre fölkerestem Fejérvárt, hol kertjében fogadott kedvenc helyén, a régi vár megmaradt bástya darabján. Egy alkalommal együtt utaztunk innen Pestre, és közben az ő módján rendkívül sok érdekességet beszélt el a környékről és a Velencei tóról.

Huzamosabban voltam vele mint kísérő papja 1918 nyarán Szomolnokon, a Missziótársulat faházában jóval a városon kívül, fölséges fenyves szélén, közel a tóhoz. Itt mélyen beleláttam természet- és népszerezetébe. Sokat lendültem beszédjén és gyónatásain.

Fölkereste őt akkor Majláth püspök is, ki nagy tisztelője volt, és az ő vezetése alatt lelki gyakorlatot tartott. Én is nagyon tiszteltem és ő nagy jóakarattal volt hozzám. De belsőbb kapcsolat köztünk sohasem tudott kifejlődni, bár máskor is közelkerültem hozzá. Nyilván egészen különböző volt a lelki alkatunk, és ennek következtében főként az ifjúság pasztorációja tekintetében az elméletünk és a gyakorlatunk.

Kereste őt ott akkor Kassa szent életű nagy püspöke, Fischer-Colbrie Ágoston is. Elmondta nekem, hogy ebéd utánonként szórakozáskép Szent Tamás Summájának

gondolatmeneteit szokta szillogisztikus formára szedni. Sok füzetet teleírt már velük, épen mostanában készült el és folytatni akarja. Tőlem kérdezte, mivel folytassa. A Contra gentes-t és utána a Quaestiones disputatae-t ajánlottam.

Utolsó együttlétem, ugyanilyen jelleggel, volt néhány évvel halála előtt, mikor orvosi rendeletre néhány hétig Balatonfüreden szén-savas fürdőket kellett vennie. Ő érthetően húzódott a nyilvánosságtól. Ezért Csopakon bérelt egy üresen álló villát, odarendelte kocsiját és reggelenként a gyönyörű hegyi úton bekocsizott Füredre. Én elkísértem, fürdése közben a tóparton olvastam Xenophon Anabasisát görögül. Háztartását özvegy nővére, a rendkívül finomlelkű és mélyen vallásos Nagy Alfonz né vitte. Egy szoba be volt rendezve kápolnának — a püspöknek lehet. Minden reggel misézett, és én ministráltam neki. Én is misézhettem volna, és ő ministrált volna. De ezt nem igen mertem igénybe venni. Inkább áldoztam a miséjén. S ő igen hálás volt ezért a viselkedésemért]

S itt a magyarázat, miért volt a hosszú évtizedek alatt aránylag oly kevés érintkezésem vele. Én nagyon is tisztában voltam igénybevettségével, és azt lehetőleg nem akartam fokozni. Mikor az a rengeteg ember Budapesten kikísérte holttestét a vasútra, köztük olyanok is, akik ugyancsak nem voltak ilyen tartózkodók, vájjon eszükbe jutott-e, hogy nem épen lelkiéleti szükségből fakadó okvetetlenkedésükkel és

finom, önfeláldozó jóságával való visszaélé-
sük által ők is oka voltak hirtelen halálá-
nak? Nagyon is átéltem mindig, amit Napo-
leon mondott Szent Ilona szigetén kísé-
rőjé-
nek, mikor az nem akart kitérni egy rőzsét
cipelő öregasszonynak: Respectez le far-
deau, respectez le fardeau.¹ Ez most nagy
vigasztalásom, és hálás vagyok érte az Úr
Istennek, aki megadta.

Kortársaim.

Itt van annak is a helye, hogy megemlé-
kezzem munkatársairól, kik nekem is kor-
társaim, s kikkel majd valamennyivel sze-
mélyes érintkezésem is volt. Mint mondot-
tam már, hozzája fűződött egy vallási és
szellemi mozgalom, mely akkor Magyaror-
szágon minden valamire való embert magá-
val sodort. Most már nyugodtan lehet róluk
beszélni. Hisz „harcosai rég pihennek Rá-
kóczi fejedelemnek”. Nem is közvitézeit,
hanem kapitányait idézem itt meg.

Az első és legserényebb köztük *Kanter*
Károly, várplébános, akivel aránylag sokat
találkoztam. Mindig lelkes, komoly, buzgó
papi egyénnek találtam, ki megnyílt minden
érték és jóra való indítás iránt. Azután ott
volt a *Regnum Marianum*, mely inkább nő-
vendékeinek róla való visszhangja volt.
Voltak köztük igen tehetséges és buzgó em-
berek, köztük a szerencsétlen Izsóf. De ta-
gadhatatlanul volt az egészben valami egész-

¹ Tisztelje a terhet.

ségtelen, irreális akarás, ember- és világnézés. Azonban igen sok úttörő jó indítás onnan indult országos hódító útjára.

Az elsők között haladt P. *Buttykay* Antal, a bűnbánó tanítvány, ki épületes buzgósággal, nagy szónoki rátermettséggel és önzetlen lélekszeretettel szolgálta Prohászka programját, haláláig. Sokáig volt Rómában, rendi alkalmazásban, tőle magától tudom, hogy sok áldozattal. Mint súlyos beteg került haza. De szinte hősiesen tudott vigyázni, fölépült és még sok évig működött nagy áldással, különösen a lelkivezetés terén.

A politikai, illetőleg szociális téren társa volt a már említett *Zichy* Nándor gróf, akinek meggyőződéses, jellemes, áldozatos alakjára csak nagy-nagy tisztelettel tudok emlékezni. Rendkívül mély hatással volt rám, hogy egy gyűlésen találkoztam vele és nagy tisztelettel üdvözöltem, mire ő kezet csókolt. Mikor nagyon szabódtam, azt mondta: ez papnak jár ...

A voltaképpen spiritus rector itt *Molnár* János („*Molnár Muckó*”) volt. 1915-ben személyesen is megismerkedtem vele. Igen közvetlen, magyaros kedves temperamentumú, mély hitű és jámbor papnak bizonyult, nem minden skrupulózitas nélkül, bár nem pszichotikus arányokban, és igen áldozatos. Előbb plébánosi, utóbb esztergomi kanonoki jövedelme betű szerint maradék nélkül ráment a néppárt céljaira. Az Alkotmánynak, a folyton gondokkal küzdő, jellemes, egyedüli katolikus napilapnak ügyét különösen

szívén viselte. A lap természetesen krónikus deficitben szenvedett, ő minden év végén följárta az országot, bekopogtatott minden püspöknél és káptalannál, és összekoldulta a deficitet.

Ha már az Alkotmányt említem, nem hallgathatok annak rokonszenves, megnyílt-lelkű, minden jóért lelkesedő, előkelő gondolkodású és viselkedésű szerkesztőjéről, *Túri Béláról*, ki műveltségével az akkori újságírók között úgy járt-kelt, mint „augustus inter pueros”.¹ Vele együtt kell említeni a már akkor tüdőbajban szenvedő, de fáradhatatlanul lelkes, ritka ügyes tollú, hü, kemény és mégis aranyos jellemű *Görcsöni Dénest*, kinek ez írói neve; igazi neve Friedrich István.

Valamennyit túlélte *Ernst* Sándor, ki fiatal korában rejtekben dolgozó, igen szorgalmas, csapnivaló kifejező és előadó képessége mellett is igen alapos képzettségű és megvesztegethetetlen jellemű ember volt. Kár, hogy „in defectu fratrum”² neki nem megfelelő állásokba és helyzetekbe is jutott. Itt már időnként kárt tett nem mindig találó ítélete, és főként válságok idején halálmadárkodása.

Mellesleg megjegyzem, hogy ez a *kuvikolás*, ha nem rossz gyomornak megnyilatkozása, egészen jó mesterség, azoknak, kik jós hírt ambicionálnak. Mert a rossz, amit jövedölnek — de elhárítására minél kevesebbet

¹ Fejedelem a gyerekek közt.

² Testvérekben való hiány miatt.

tesznek — vagy bekövetkezik, vagy nem. Há beválik, fűnek-fának hirdetik: Lám, megmondtam; mindig tudtam, hogy így lesz. Ha nem következik be, lapítanak. Legföljebb, ha nagyritkán egy nem-feledékeny ember számon kéri őket, azt mondják ártatlan képpel és nyájas mosollyal: Igazán örülök, hogy rossz próféta voltam. Ezt azért voltam kénytelen megírni, mert olyan idők, milyeneknek hegláncolatán feszül az életem, nevezetesen a két világháború és ami közöttük nyúl el, rendkívül alkalmasak arra, hogy kitermeljék az ilyen elvetélt jószokat. Viszont kévésen akadnak, akik belátják, hogy ilyen időkben nem kuvikolni kell, hanem dolgozni és segíteni.

Itt is Prohászktát dicsérem, akinek jelszava volt: Dum spiro, spero, utolsó lehelletemig remélek. Minden szava, gesztusa, egész megjelenése, sőt minden tollvonása és tekintete csak úgy sugározta az építő biztatást. Büszke vagyok, hogy még fiatal gyorsírás-tanár koromban, mikor az Országos vizsgáztatóbizottságban is működtem, egy jelölt, középiskolai tanár, külön levélben megköszönte, hogy a vizsgán „olyan biztatóan kérdeztem”. Gondolom, azóta sem tértem el ettől.

De térjünk vissza Rákóczy fejedelem vitézeihez és kapitányaihoz. A legtehetségesebb volt köztük kétségtelenül *Vass* József. Prohászka javakorában őt nemcsak kitűnő eszű, nagy tudású, kiváló magyarságú (ezt elárulja Szent Ágoston vallomásainak tőle eredő fordítása is), nagyon jó előadású, hatalmas munkabírású férfiúnak, hanem egyben sze-

rény és igénytelen jó papnak, igazán szociálisan érző és cselekvő, jellemes embernek is ismertem meg. Minisztersége idején kissé távolabb került tőlem. De úgy gondolom, az neki sem tett jót. Azt tartom, hogy papoknak jobb távol maradni a miniszterségtől, Seipel-ek dacára. Az evangélium nem nyer vele, az biztos. Mikor a harmincas évek vége felé nálam is kopogtatott, mint konkrét lehetőség, én gyorsan és határozottan elhárítottam, és nem bántam meg.

Volt azután jó egynéhány *világi* ember, képviselők, újságírók stb., kiket csak hírből vagy futólagos személyes érintkezésből ismertem, köztük néhány önzetlen ember, és sokan, kikre nézve a jámbor Molnár János el szokta sóhajtani: Hogy karolná föl az Úr Isten az ügyünket, mikor ilyen emberekkel kell dolgoznunk! Hiába, a katolikus politika nem egyszerű dolog, s ezzel a programmal a porondon forgolódo ember magánélete nem *quantité négligeable*.

Valahányszor ezek a gondolatok és problémák elém kerülnek, mély hálával az (ír Isten iránt, aki adta, mindig azt mondom: Éljen Pázmány! Prohászka a politikában nem volt Pázmány. De a katolikus vallási és egyetemes nemzeti hatás tekintetében igen. De ő elment, és nekünk kellett tovább vinni a fátklyát, amelyet ő gyújtott.

Alighogy akadémiai székfoglalómat megtartottam, új föladat jelentkezett, épen ebben az irányban. De előbb mást kellett amúgy futtában elintézni. Régóta hirdettem, hogy a keresztény *bölcselet* tanításait és problémáit

össze kellene foglalni, különösen azokra való tekintettel, kik a többnyire idegen nyelvű műkifejezéseknek és tételfogalmazásoknak nem értik föl mélységeit. Magyarul ugyanis ilyest nem találtak.

Az új skolasztikai tankönyvekkel, Merciert sem véve ki, nem voltam megelégedve. A mai problémák iránt nem eléggé megnyíltak, s a régieket nem gondolják annyira végig, amennyire ma lehet, gondolatfejtéseik és érveik nem mindig állják a mai tudományos szigorú kritikát. Eleinte arra gondoltam, hogy egyszerűen Szent Tamás tanítását adom, lehetőleg az ő szavaival, és a szükséges értelmezéssel. így legalább megismerhetik Szent Tamás világnézetét, kiről annyit hallanak és beszélnek, de tovább nem igen jutnak. Jó alap volna tovább menni.

Hosszas meggondolás mégis arra vezetett, hogy ezt a célt szenttamási szemelvények megfelelő kiadásával szolgáljam (betegségem miatt ez némi halasztást szenvedett, pedig majdnem készen van), s mégis szintézissel kísérletezzem. Odaadással álltam neki a munkának — itt is megéltem, mint már annyiszor, s később is igen sokszor: ha egy-egy irodalmi tervem megérett, ez belsőleg sürgetett az írásra. Úgy éreztem, megérkezett az órája, most kell megcsinálnom, vagy soha. Ez időhatárra való dolgozást is jelentett, s nem kis mértékben készítette elő betegségemet.

A kísérlet kísérlet, első, félénk kísérlet maradt. Kiadtam 1927-ben A bölcselet elemei Szent Tamás alapján címmel. Az a „Szent

Tamás alapján” sokak számára a tilosra állított szemaforral volt egyenlő. Sokkal lassabban is fogyott, mint előre aranyoztam, pedig úttörő volt. Mégis egy sajtóságos epilógusa volt. Fölütésének azt a tényt lehet tekinteni, hogy a *Szent Tamás Társaság* elnöke lettem. Mikor, azt pontosan nem tudnám megmondani. Valószínűleg 1929 végén, még Kiss Jánosnak 1930-ban bekövetkezett halála előtt. Tudom, a Társaságnak nem volt az az átütő ereje, amit a boldogult lelkesedésében neki tulajdonított, de mégis rúdja volt magyar tereken Szent Tamás zászlájának. És én örültem, hogy zászlótartó lehettem.

Hanem 1933-ban meghalt *Pauler Ákos*, a jelentős filozófus és érett jellemű, hitvalló ember. Meghatódottan állíttattam neki emléket a Szent Tamás Társaságban. Nemsokára nagyon is komolyan veendő mozgalom indult meg, mely engem a helyébe a Bölcsészeti kar filozófiai tanszékére meg akart híni. A mozgalomba a legnagyobb tisztségek is bekapcsolódtak. Az egyhangú meghívás biztosítva volt. Jól is esett ez a szinte fogható tanúság, hogy iparkodtam becsülettel és híven nyomon követni Szent Pál programját: Mindenkinék mindene lettem. A megtisztelést mégis köszönettel elhárítottam. Nemcsak azért, mert mégis különb dolgoznak tartottam szolgálni a királynét, mint a szolgálót. De főként azért, mert éreztem, hogy a csere, bár kívánatos és szép új föladat elé állít, épen ennek megfelelő szolgálatára már nem vagyok elég fiatal, nincs már elég erőm.

Még javában izzott kezemben az imént említett bölcseleti munka, mikor megjelentek nálam s fölkertek *Prohászka összes munkáinak* szerkesztésére és sajtó alá rendezésére. Én kötelességemnek tartottam igent mondani.

S mert a kiadás a Szent István-Társulaté, továbbá a nagy és kitűnő Stephaneum nyomda föladata volt, s mert világosan láttam, hogy a katolikus ügyre és a hazai irodalomra mennyire jelentős ez a kiadás, kedvvel fogtam mindjárt hozzá. Láttam azt is, mennyi munka jár vele, és hogy más aligha csinálja meg, mert elég gyorsan kell dűlőre vinni, különben csakugyan kérdéses a befejezése és keletje.

Egyelőre tizenhat, egyenként kb. 320 lapos kötet kiadása volt a kiadótól tervbe véve. Így is kezeltem. Sok dolgom volt vele. Először is föl kellett, kutatni a szétszórt dolgozatokat, és evégből át kellett nézni az utolsó negyven évből majd minden időszakit, sőt napi lapot. A kéziratos hagyaték nem sokat nyújtott. Rengeteg kézirat maradt ugyan, de azok jobbára előkészítő jegyzetek. Prohászka minden előadását, beszédjét, írott művét rendkívül gondosan, sok olvasmány-nyal, elmélkedéssel, és ezek eredményeinek részletes följegyzésével előkészítette. A jegyzetekben egészen kidolgozott és föl nem használt értékes gondolatok is voltak. Meg is kezdtem azok kiadását a Katolikus Szemle új sorozatában. Csakhamar abban maradt. Nem az én hibámból.

A kéziratos hagyatékban találtam akkor

néhány nyomda-kész fejezetet Az élet kegyeréből és a töredékes naplókat, úgy, amint megjelentek az összkiadásban. Sok gond és munka volt a szöveg megállapítása. U. n. kritikai szöveget nem igen adhattam, mert a legtöbb nyomtatásban már megjelent munkának a kézirata elveszett vagy ismeretlen helyen lappang. Neki ugyanis az volt a szokása, hogy igen sokat készült egy-egy írásra. De amikor már megvolt, úgyszólván semmit sem törődött vele, sem irodalmilag, sem gazdaságilag. Fejedelmi adakozó gesztussal odaadta a kiadás jogát, vagy munkáját, vagy a kiadás után a kéziratot; sokszor inkább élelmes, mint hozzáértő embereknek.

Azért rengeteg sajtóhiba, szedői elolvasás volt különösen a több kiadást ért művekben, mint pl. az Elmélkedésekben. Tehát jobbára csak belső kritériumok álltak rendelkezésemre a javításnál. De annyira ismertem már Prohászka stílusát és beszédjének ritmusát, hogy még a legkönnyedebb idegen retusírozásokat is észrevettem és egészen pontosan meg tudtam állapítani a gyorsírási közlések szerzői értékét.

A jegyzetekben általában nem bocsátkoztam tárgyi magyarázatba. Különben parttalan tengerre merészkedtem volna. Hanem annál gondosabban iparkodtam eloszlatni azokat a félreérthetőségeket, melyek miatt Prohászka itt-ott heterodoxia gyanújába került.

Mikor a 16 kötetnek végére jártam, a kiadó tudtomra adta, hogy még újabb nyolc kötetet vállal. A nyolcból végre is kilenc

lett. Így a 25 kötetes összkiadás felőleli csaknem mindazt, amit Prohászktól ki lehet adni. Egy Prohászka pályáját megvilágító életrajz és egy az összes kötetekre kiterjeszkedő tartalomutató van hívatva az egész kiadás használatát megkönnyíteni. Hogy milyen ütemben folyt a vége felé, 1929 aug. elején a munka, arra jellemző, hogy az életrajz két hét alatt készült el, a betűrendes összmutató hat nap alatt készült. Pedig 15.000 cédulát kellett írni, részben diktálni. Az elrendezésben hálásan élveztem néhány rendtársam önfölközlő segítségét.

A Prohászka-kiadás sürgős munka volt. Hogy jó volt áldozatok árán is sietni vele, hogy a 25 kötet kb. 20 hónap alatt készült, csakhamar csattanósan kitűnt. Alig fejeztem be, alig helyezte el a kiadó kb. tízezer példányban, jött a gazdasági világoösszeomlás. Ha félévet késem, megreked az egész vállalkozás.

A magam útján.

Így hát megnyugvással vettem azt is, hogy az erőltetett munka kissé megviselt. Először életemben kellett félévi szabadságot kérnem és pihennem. A *szabadságot* jórészt utazásra használtam. Néhány év előtt voltam néhány társammal Olaszországban. Fölkerestük Firenzét, Assisit és Rómát. Áhítattal miséztem Szent Ferenc sírja fölött, kegyelettel jártam az Angeliben és Szent Klára kolostorában. Megrendülve álltam Szent Péter templomában, hallgattam XI. Pius allokucióját, zárán-

doklélekkel jártam sok templomban, különösen a San Clemente-ben, Metellus sírja mellől elmerengtem a Campagnán, és meghatódottan látogattam a San Paolot és mellette San Sebastiano katakombáját.

Dehát nagyon meleg volt és nagyon fáradt voltam. Hisz megfeszített munka kellő közepéből jöttem. Azt is jól eszembe vettem, amit Assisiben egy huzamosabb idő óta Rómában élő német paptól hallottam: Valaki azt mondta Thorwaldsennek, hogy két éve él Rómában, jól fölhasználta az idejét, meri mondani, hogy ismeri Rómát. Erre a nagy dán szobrász azt felelte: én negyven éve élek itt, én is jól fölhasználtam ezt az időt, és még nem ismerem Rómát. Én most is tapsolnék Thorwaldsennek.

Most voltaképen nem lehetett szó ilyen vegyes jellegű utakról, melyek tanulmányok is, pihenésszámba is mennek. Mégis az lett belőle. Csakhogy a két cél időben el volt választva. Először is legközelebbi rendtársaimmal elmentem Franciaországba, hol francia tolmácsként is kellett szerepelnem. Láttam, milyen nagyarányú város a híres Párizs, de sajnálattal tapasztaltam azt is, hogy népe minden, csak nem udvarias. Láttam és megbámultam mindent, amit a jól nevelt utasnak Franciaországban illik látni és megbámulni. De annak igazán örülök, hogy Lourdes-ban voltam. Megrendülve és áhítattal álltam barlangjában, épültem kb. négyezer hollandus zarándoknak eget ostromló jámborságán, főként a felejthetetlen estéli körmenetén. Évekkel később jártam Cellben.

Távolról sem tett ilyen hatást; sok volt az üzemszerűség.

Még *Monte Carloba* is eljutottam, és természetesen meg akartam nézni a játékbarlangot. Útitársaim hirtelen szélnek eredtek, amint autóbuszunk megállt. Én kénytelen voltam kocsisunktól kérdezni, hol a játékház. Ő jellemző gesztus kíséretében felelte: *voilà la maison du diable*.¹ Odamenet, nagyszerű úton, folytonos kilátással a Földközi-tengerre — sajna Lerin szigeteit is csak úgy láttam, madártávlatból; de ki győz mindent megnézni? —, a mellettem ülő német orvos folyton azt magyarázta nekem, hogy okvetlenül meg kell próbálni a játékot, már a *genius loci* iránti tiszteletből is. Szerinte Monte Carlóba menni és nem játszani annyi, mint Rómába menni és a pápát nem látni (protesztáns volt). 16 márkát rászán. Engem nem engedtek be papi ruhámra való hivatkozással. Az orvos fiát sem, kora miatt. Mikor kijöttek, ez azzal fogadta atyját: Na, Papa, hast deine 16 Mark los? Mikor visszamentünk, már nyugton voltam tőle. Úgylátszik, szép elmélete dacára is emésztette veszteségét.

Utána következett a pihenés. Erre a célra csak úgy kapásból választottam a Baedekerből Umhausent az Öztalban. Az előttem ismeretes helyek közül üdülésre legalkalmasabbnak találtam, persze nem utolsó helyen plébánosa, egy nagyszerű tiroli miatt. Vízesése különösen vonzott. Sok híres vízesést

¹ Itt az ördög háza.

láttam életemben, de egyet sem ilyen fölségeset és beszédeset.

Hosszú itt-tartózkodás után elkerültem Brixenbe, illetve már akkor Bressanoneba, s nagyon épültem jámbor lakóin. Ezzel ellenében állt következő állomásomon, Mentoneben tett tapasztalatom. Brixenben hétköznapi is sokan járultak szentáldozáshoz, Mentoneben még vasárnap is néhány ember lézengett a templomban. Szinte csodálkoztak, mikor egy délceg növésű öreg hollandi nagykereskedő, kivel közben megismerkedtem, minden vasárnap megjelent a misémen és áldozott. Bejártam alaposan Mentone egész vidékét, és azt bizony nyelvében is, szokásaiban is olasznak találtam.

Most ugyanabban a papi ruhában bejutottam a Monte carlói játékházba — már ilyen következetlen a világ! Jámbor hollandus barátommal mentem el. Ő épúgy, mint évekkel ezelőtt német orvosom, kötelességének tartotta játszani, és egy-kettőre, akárcsak német orvosom, elvesztett száz frankot. Haza menet nagyban magyarázta, hogy ilyen kevés betéttel lehetetlen nyerni. Én megjegyeztem, hogyha ebben annyira biztos, akkor miért kockáztatta ezt a keveset is? Erre már nem felelt.

Az a kevés is, amit láttam és tapasztaltam, épen elég volt, hogy a játékszenvedély betegeit sajnáljam. Eszembe jutott egy egyetemista kartársam, ki mikor csak tehetett, rohant, mint ő mondta „faire un petit jeu”.¹

¹ Egy kis játszmat játszani.

Természetesen neki is volt saját és biztos módszere. S természetesen ő is vesztett, rogyásig. Nagyon frugálisan élt, maga kotyvasztotta még a kenyerét is — lexikon után. Mégis alig látszott ki az adósságból. Hiába nem mind okos ember, aki tudós.

Szabadságom hátralevő részét Münchenben töltöttem karácsony után. Itt már nemcsak pihentem, hanem tanulmányozni is akartam, mégpedig elsősorban a katolikus életet, ahol érem, főként a rendkívül intenzív és sikeres pasztorációt. Ezenkívül kerestem neves katolikus emberekkel az érintkezést. Felejthetetlen, sűrű és termékeny találkozásaim voltak a bensőséges és kevés szavú Theodor Hackerrel, az eleven és buzgó Dietrich v. Hildebrandttal, a nagytudású és tervekkel teli Przywarával, az előkelő és jámbor Muthtal, a nagy tehetségű Ruth Schaumannal és férjével. Schaumann siketnémasága dacára Németország egyik leghíresebb szobrásza, fametszője, költője és regényírója volt, amellet őt gyermeknek nagyon jó anyja és gyakorló katolikus. Érintkeztem tudós franciskánusokkal, Szent Bonifácnak, hol mindennap miséztem, talpraesett bencés plébánosával, és sok mással, kik között nem egy ma püspök.

A tapasztalatok föllelkesítettek. Arra nem volt elég időm, hogy a tapasztaltakat itthon mind megvalósítsam. Már azért sem, mert nagy munkatárs-sereget kellett volna nevelnem. De tevékenységre immár biztos erőt éreztem. Elhatároztam tehát, hogy azt teszem, ami telik tőlem és hivatásomhoz is kö-

zelebb áll. Elhatároztam t. i., hogy az ősztől kezdve lehetőleg minden évben *nyilvános előadásokat* tartok valamennyi kar hallgatóinak és más intelligens hallgatóknak, azzal a célzattal, hogy egy-egy katolikus igazságot az ő igényeiknek megfelelőleg alaposan megvilágítsak, meggyökereztessek és életté tegyek. Titkon éltetett az a remény is, hogy talán ebből majd kinő egy szervezet, mely megvalósítja, amit Münchenben láttam.

Tervemet meg is valósítottam. 1930 őszén, Szent Ágoston tiszteletére (akkor volt halálának 1500 éves fordulója) megkezdtem ezzel a címmel: Krisztus. Előadótermül az egyetem legnagyobb termét választottam. Ez akkor az ú. n. kupolaterem volt, kb. 600 ülő és ugyanannyi állóhellyel. Fájdalommal nélkülöztem a még nagyobb és kitűnő akusztikájú gólyavárat, melyet azonban Klebelsberg néhány évvel előbb az egyetemi nyomda odahelyezése által tönkretett.

Nagyszámú és kitartó hallgatóság köszönte meg fáradozásomat. De ez nekem nem volt elég. A következő évben a *házasságot* választottam tárggyul. Nemcsak az akkor megjelent igen jelentős Casti connubii enciklika tartalmát akartam ajánlani. Az a titkos gondolat is biztatott, hogy ezzel a mindig aktuális tárggyal esetleg új hallgatókat is vonzók, és így állandó, nagy hallgató kört biztosítok. Nem is csalódtam. A terem megtelt az utolsó állóhelyig, állítólag még zsidók és kálomista papok is hallgattak. Sokan kívülrekedtek és én a gólyavár után búsultam. Azért is, mert a kupolaterem igen

nagy igényeket támasztott fizikai erőimmel szemben.

Elég hamar ugyanis az a dolgozói „technikám” fejlődött, hogy a nyári szünetben olvastam hozzá, gondolkoztam rajta, és elkészítettem általános vázlatát. Mikor október legelején, a késő esti órákban megkezdtem előadásaimat, elkészítettem előadásról-előadásra a külön vázlatot, sokat készültem. Aztán élő szóval elmondtam, az utána következő két nap alatt gyorsírással megfogalmaztam, hogy az előadások elvégzésével legépeljem és nyomdába adjam.

Ez a munkamód igen hasznosnak bizonyult. Biztosította a sok készülés eredményeit, írásban rögzítette az élő előadás lendületét és éltető erejét. Azonban igen fárasztott. Ezt különösen éreztem, majdnem az összeroppanásig, a harmadik ilyen előadás-sorozatban, melynek témája volt: *Isten a történelemben*. A probléma végig kísért egész tanári pályámon. Most kellő előtanulmány után nekimerészkedtem. Nyáron elkészült az általános vázlat. Azonban, mikor megkezdtem az előadásokat, megrémülve láttam, milyen kevés hozzá a tudásom, sőt a megoldást szolgáló gondolatom is. A következő két hónapban azután olyan munkát kellett kifejtenem, mint még soha. Egyik hétről a másikra sokszor 30-40 munkát is kellett átvennem — a köteles elfoglaltság mellett — és közben a fölvetődő problémák megoldását kellett érelnem.

A szentháromságos Úr Isten, kinek csillaga alá helyeztem éppen ezeket az előadá-

sokat, megsegített. Bele engedett látnom a történelemnek nem törvényszerűségébe — ilyen nincsen —, hanem törvényébe. Még néhány hónappal ezelőtt mondta nekem egy menekült lengyel író, aki fordítására kért és kapott engedélyt, hogy az utolsó fejezet úgy hangzik, mintha most írtam volna. Pedig ezelőtt tíz évvel írtam.

Naivság volt persze azt kívánni ezen az alapon tőlem, hogy mondjam meg ennek a háborúnak lefolyását és kimenetelét. De biztos, hogy ennek az erőfeszítéssel járó munkának során a történet legmélyebb műhelyébe olyan betekintést szereztem, hogy általában másképp, és gondolom, jobban tudom megítélni a világ folyását és jelenségeit, nevezetesen a politika tárgyául szolgáló jelenségeket is, mint akik ezen a kemény iskolán nem mentek keresztül.

Hogy így elfáradtam, abban része volt egy másik vállalkozásnak is, mely keresztelte az előbbit, s melynek csak részben voltam szerzője. T. i. már az első világháború és a kommunizmus után világosan láttam, mennyit lendítene a haza katolikus lelkiületén egy megfelelő *szentek élete*. Az eszmét és a „megfelelő” magyarázatául szolgáló gondolatokat közöltem a Szent István-Társulat vezetőségével. Az magáévá tette. Ajánlatomra évek múlva a munkával meg is bíztak egy szerzetet, mely múltjánál és működési irányánál fogva reményt nyújtott jó megvalósítására.

Azok azonban két év múlva visszaadták a megbízást. A Társulat most az egészet visz-

szahárította énrám. Én annyira meg voltam győződve jelentőségéről, hogy elvállaltam, jóllehet tisztában voltam vele, mennyire nem én vagyok az arra való ember. Fölkértem munkatársul néhány rendtársamat, hajlamuk és előképzettségük szerint kiosztottam részüket, magam vállaltam az író és tudós szenteket, a kifejezetten misztikusokat s az egésznek szerkesztését. A szerkesztés főként abban állott, hogy nekem kellett gondoskodnom arról, hogy az egyes szentek rajza megfeleljen a tudományos kritika mai állásának, és valamennyi közös irodalmi nevezőre kerüljön. Ez voltaképpen az egésznek aprólékos átdolgozását jelentette. A bevezetést is én írtam.

A szentek élete négy kötetben jelent meg. Mihelyt az imént jellemzett előadásokat befejeztem, nekiálltam a szerkesztői és szerzői munkának, karácsony és húsvét között megfeszített munkával el is készítettem nyomdára készen az esedékes kötetet. Azután nyomban hozzáfogtam az őszi nyilvános előadások gyorsírói fogalmazványa legépeléséhez.

Közben lelkivezetői munkám is folyt, sőt egyre bővült. Sokfelé kellett előadásokat tartanom és folyóiratokba cikkeket írnom. Műveim közül a kisebb dolgozatok sorozatában a 2—6. kötet tanúságot tehet erről. Nem szabad felejtennem, hogy hivatásom is elég munkát rótt rám. Iparkodtam lelkiismeretesen venni tanárságomat. Ez azt jelentette, hogy a napról-napra való előadásokra sokat kellett készülni, a szakirodalmat állandóan földol-

gozni, szemináriumi dolgozatokat vezetni, értekezéseket bírálni stb. Ezenkívül előírás szerint minden negyedik félévben külön témáról tartottam előadást. Ez rendszeren annyi készületet jelentett, hogy akár külön könyv is telt volna belőle.

Emellett a kar önkormányzati munkájában is élénk részt vettem. Sok, emésztő és felelős munkát adtak a tanszékbetöltések. Aztán igen beható javaslatokat dolgoztam ki és terjesztettem be karunk tudományos színvonalának emelésére. Ezeknek általában nem igen volt sikere. Talán fiatallottak erre a föladatra az idősebb kari tagok. Lehet, hogy radikálisnak és idealistának is tartottak. Mikor ugyanilyen irányban kívülről jött indítás, nevezetesen a *Deus scientiarum Dominus* enciklikától, az így megindult reformmunkából bőven kijutott. Közben szerzetemben is sokat dolgoztam.

Ebben az időben sokat foglalkoztam *nyelvek* tanulásával. Nem azért, hogy folyékonyan beszéljem. Igyekeztem igen pontosan megtanulni Toussaint-Langenscheid hatalmas kötetei alapján kiejtésüket és nyelvkincsüket. A fősúlyt arra vettem, hogy szabatosan értssem a szók és fordulatok árnyalatait is, és megismerkedjem irodalmukkal.

Tréfából, de valósági alappal, szoktam mondani, hogy jól tudok magyarul, eléggé németül, tűrhetően latinul, szükségből franciául és angolul; olaszul, spanyolul, héberül és görögül csak olvasok. Azt is szoktam mondani, megint félig tréfából: A nyelvtanulásnál csak az első tizenhárom nyelv ne-

héz. Az első föltétel az anyanyelvnek és a latinnak pontos és részletes ismerete. A nyelveket mindig tiszteltem és szerettem, mint a Logos küldötteit és szimbólumait. Egyszer a minden négy félévben esedékes különélő-adást féléven keresztül erről tartottam: A nyelv és nyelvtudomány teológiai vonatkozásai. Nagyot akartam vele. De mint annyi más, időhiányból üszögében maradt. Csak a glósszolaliáról írt értekezésem őrzi annak az emlékét, hogy voltaképen mit akartam.

Ezekben az években még egy terhet vállaltam. De az édes teher volt. Már hosszú évek óta éreztem, különösen forró nyári napokon, milyen jó lehet künn, a természetben, szép helyen, hús parkban dolgozni. Az imént említett kényszerszünet alatt çz a gondolat konkrét formát öltött. Minthogy a Prohászka-kiadásból kapott díj lehetővé tette, nyomban hozzá is fogtam a megvalósításához.

Jó ízlésű és finom érzékű rendtársammal, Vékey Károllyal, ki gondolatomat szeretettel és áldozattal is támogatta, csakhamar meg is találtuk a megfelelő helyet, nem Isten külön újmutatása nélkül, a Svábhegyen — honny soít, qui mal y pense.¹ Még a nyáron hozzá is fogtunk a „*Cassiacum*” építéséhez, és a következőben be is költöztünk, nyárra. Elöttem egy pillanatig sem volt kétséges, hogy számomra csak olyan megoldás jöhet szóba, mely ebben az elvben jut kifejezésre:

¹ Gyalázatos ember, aki itt rosszat gondol.

Quidquid religiosus acquirit, non sibi, sed religioni acquirit.¹ Magamnak csak az alapítás, kiépítés és alakítás munkáját tartotam fön.

Elöttem lebegett, hogy az általam annyira tisztelt Szent Ágoston, kinek most volt 1500 éves halála-évfordulója, milanói tanár korában gyakran visszavonult egy barátjának közeli gesztenyésébe a városon kívül, a Cassiciacum-ba, és ott barátaival és édesanyjával megpihent, filozofált, és termékeny szellemi közösséget folytatott. Megtérése is ott történt.

A gondolatnak sok barátja és támogatója akadt. Különösen említett barátomra és hű társaimra gondolok itt mély hálával. Sok vigasztalásomra és öröömre van a Kunwald festette szép és eredeti fölfogású Szent Ágoston-kép is a Cassiciacum oltára fölött.

A Cassiciacum szép fekvésével, fölséges nagy parkjával, üde levegőjével sok jó órát szerzett, sok munkát tett lehetővé, és betegségem után bőven visszafizette azt a gondot, melyet rá kellett fordítanom. Gondot említettem. Ez a gyakorlati szociális föladatokba is olyan betekintést adott, amilyenre sohasem jutnak el, kik mégis csak jobbára íróasztalukról, kávéházi ablakok mögül és cigarettájuk füstfölege mögül nézik a „falu” kérdéseit.

Abban az időben, mikor tehettem, föl-fölkerestem korábbi tiroli vándorlásom legtit-

¹ Bármit keres a szerzetes, nem magának, hanem szerzetének keresi.

kosabb vágyainak helyét, *guident.*) Ez 2800 méter magasságban, hegyszakadékban fekvő község Meran táján. Rendes község és plébánia szép templommal: Sankt Gertraud in Sulden. A völgy végén a téli lavinák hava nyáron sem olvad el. A gleccser nyelve leér a völgyig. A plébános, aki az ottani szokás szerint az első vendéglős volt, ott tartotta a húst. Belőle tör elő a piszkos vizű, de étellel teli, ifjú, lármás Aache. Az egész völgy szép időben egy remekbe szőtt nevető alpesi rét. Fölötte 500 méternyire még szép fenyvesek terülnek el. Körülötte örökös havat hordozó hegycsúcsok állják vártát.

Köztük van a gleccserrel borított 4000 méteres Ortler. A világháborúban gleccser jébe vágva vonult el csúcsán az osztrák-magyar lövészárók, és tartották ezt az igazán hegyi frontot, tiroli vadászok és — szegedi bakák. Még tíz év múlva és később is csak meghatottsággal és különös melegséggel beszéltek róluk tiroli bajtársaik.

Ez nekem való pihenő volt. Csaknem minden nap fölmentem egy környező havasi csúcsra vagy a több mint 3000 m. magasságban álló Payer-Hüttehez, ahonnan fölséges betekintés kínálkozott a gleccservilágbi. Olyan jó „formában” voltam, hogy egy délből fölérvén az említett menedékházhoz, a szép és állandónak ígérkező időben — olyan ritka alkalom a havasokban, hogy meg kell ragadni — fölmentem volna az Ortlerre, ha akadt volna társam. Azt nagyon jól tudtam, hogy ezek a hegyek grandseigneur-ök. Nem lehet csak úgy komázni velük. Magam de-

hogy mertem volna nekivágni. Ilyen könnyelműségre sohasem éreztem indítást.

Hanem igen, akkor volt erőm és módom. Gondoltam, végre megvalósíthatom turista álmomat: Jó vezetőt fogadok, és járom a havas csúcsokat Hütte-ről Hütte-re. Három hétfig le nem jövök az emberek közé. Meglepett orvos öcsém határozott tilalma: ebben a korban nyáron pihenni kell, nem erős munka után még erősebb munkát vállalni.

Alkony felé.

Hamar be kellett látnom, mennyire igaza volt. Eddig mindig jó egészségnek örvendtem. A krónikus fáradtságot, különösen ha kimutatható oka volt, még nem lehet betegségnek minősíteni. Nem lehet annak mondani, legalább mi nem vettük annak, a sok fejfájást sem. Gondolhattam, hogy ez a sok fejtörés velejárója. Orvos öcsém családi diszpozícióról beszélt, és orvosságot adott. S én az évtizedek folyamán rengeteg ilyen fejfájás elleni orvosságot szedtem, majdnem egy patikára valót. Szerettem éhgyomorra bevenni, mert így gyorsabban hatott. Hisz olyan mesterséget folytattam, hogy fájós fejjel nem dolgozhattam. Kb. 43 éves koromban kínos rosszulletek jelentkeztek, melyeket először nem tudunk értelmezni. Évek múlva kisült, hogy epeköveim vannak. Minthogy a görcsök nem szűntek meg, Herzog professzor operációt javasolt. Ez, gondolom, 1935 májusában volt. Elhatároztam öcsémmel, hogy a nyár végén operálnak.

Az *operációtól* nem féltem. Már nem egyszer keresztül mentem rajta. Ügy 36 éves koromban mandulagyulladásból gócos vese-gyulladásom támadt. Utána kivétem manduláimat. A művelet után gyalog mentem haza, s míg meg nem gyógyultam, senkisémet nézett utánam, öcsém ugyanis akkor nem volt Pesten. Most is minden eshetőségre elkészültem, egész nyáron dolgoztam a Cassiacum-ban latin dogmatikám második kiadásán. Mikor elkészültem, kocsin vittem a kész korrekurát a nyomdába. Onnan ugyanazzal a kocsival mentem a szanatóriumba. Másnap reggel a fényes tehetségű, kitűnő jellemű, érdes külső alatt is aranyos szívet hordozó Winternitz megoperált.

Ez után az alkonyodásnak induló nap még egyszer fölragyogott. Operáció után tizedik napra fölkeltem, kéthétre otthagytam a kórházat és újabb két hét múlva már tanítottam. Mikor azonban az egyik előadássorozatomat sajtó alá rendeztem, először éreztem, hogy nem úgy megy, mint előbb. S ezt utóbb számos nyilvános előadásom és értekezésem készítésében is éreztem. De talán az ember is úgy van itt, mint a ló. Gyerekkoromban, akárhányszor láttam és csodáltam, hogy ha akármilyen fáradt, ha érzi, hogy haza felé közeledik, mintha újjászülték volna. Még este és éjszaka is siet — haza. összeszedi erre a maradék erejét is.

Akkor már évtizedes szakadatlan munkában megérlelődött sajátos *programmoms*: A teológiát meg akartam termékenyíteni, nekilendíteni s egyben a többi tudománnyal

nemcsak versenyképessé tenni, hanem visszaszerezni régi vezérszeropét, azáltal, hogy módszerben, problémaföltevésben, tartalomban sajátos jellegének megóvása mellett eleven kapcsolatba hoztam a világi tudományokkal. Ezt megtettem fönt említett értekezésemben a glószalaliáról, ugyanezt rektori székfoglalóban, melyet a titokról és tudományról tartottam, ezt főként az Eucharisztiairól szóló munkámban, mellyel le akartam róni adósságomat is a szentségi Krisztus iránt a nagyszerű eucharisztias magyarországi világgyűlés alkalmából.

A másik oldalról a profán tudományokat akartam gazdagítani és helyreigazítani a teológia segítségével. Ez azt hiszem, legjobban sikerült „Isten a történelemben” c. könyvemben, aztán az „Örség” címen összegyűjtött kisebb dolgozatokban, melyek egyúttal példákat adnak harmadik törekvésemre is: hogyan lehet időszerű gyakorlati kérdéseket megvilágítani a teológiával.

Közben erőm is visszatért és sokat dolgoztam, mint abból az időből való összegyűjtött kisebb dolgozataim mutatják. De csak nagy fáradtságot éreztem mindig és sokat fáj a fejem. Akik velem érintkeztek vagy engem hallgattak, épen az ellenkezőről voltak meggyőződve. Nagyon is robusztusnak tartottak, minden baj nélkül. Annak az oka egy nagy önfegyelmzés volt. Soha nem akartam másnak terhére lenni. Ha emberekkel volt dolgom, a legnagyobb fáradtságban is összeszedtem maradék erőmet és magamat mindig önzetlenül, egészen bele-

adtam a vonatkozásokba. Ez kelthette azt a hiedelmet, hogy nagyon is friss vagyok. De valószínűleg csak növelte fáradságomat.

1938-ban megválaszottak az *akadémiában rendes tagnak*. Ez jól esett. Hisz előkelő helyről pecsétet vetett törekvéseimre, és nyilvánosan elismerte eredményeimet. Székfoglalóul választottam egy szigorúan bölcséleti, de teológiaiilag is jelentős témát, Logikák és logika címmel. Benne a poliszillogizmus ellen foglaltam állást, és ma időszerű áramlatokkal szemben megvédtem a nyugati tudomány-eszményt. Kerek egy évet fordítottam az előtanulmányokra, és közben tisztáztam magam előtt a logika alapproblematikáját, mely fiatal tanár korom óta kínozott és kísért.

Mikor befejeztem és előadtam, magam is éreztem szükségét nagyobb pihenőnek. De akkor kiadómtól jött az energikus fölszólítás bölcséletem új kiadására, olyan érvekkel, melyek elől nem zárkózhattam el. Egy darabig alkudoztam azzal a gondolattal, hogy az első kiadást változatlanul lenyomatom. De nagyon hamar irtózáttal elálltam ettől. Tanári lelkiismeretem tiltakozott. Kötelességemnek éreztem mindig a legjobbat adni tanítványaimnak. Tehát elhatároztam magam az átdolgozásra, amint megérlelődött bennem tizenöt év alatt. A bölcselkedés kapuit tágra akartam nyitni, megéreztetni a problematikáját, főként az egész vonalon megvalósítani, ami régi meggyőződésem volt: az emberi elme Isten teremtménye minden korban, és ezért manicheus hiedelem azt

vélni, hogy az utolsó hatszáz év alatt épen a gondolkodás terén csak tévedést termelt. Nem a magam vagy bárki más bölcseletét akartam adni, hanem a bölcseletet.

Azt egyre világosabban láttam, amivel mái az első kiadás elkészítésénél is tisztában voltam, hogy az értékrendet valósági különbség (*distinctio realis metaphysica*) választja el a létrentől. Bírálóim nem is mentek bele érveimbe, hanem beérték azzal a megállapítással, amit én is olyan jól tudtam mint ők, hogy a régiek, nevezetesen Szent Tamás ebben a kérdésben másképp láttak. Én azonban, ki kezdő egyetemi hallgató korom óta tiszteltem és ismertem Szent Tamást, az ő nagy szelleméhez méltatlannak tartottam makacsul fönntartani olyan következtetést, melynek előzete régen megdőlt. Indítást éreztem megvalósítani XIII. Leo programját, melyet híres euciklikájában (*Aeterni Patris*) is jelzett és egy ismert francia teológus előtt úgy fejezett ki: Nem kiírni Szent Tamást, hanem azt írni, amit ő tanítana, ha ma élne.

Ismerem ennek a programnak minden föltételét és kockázatát. De annak vállalni kell, aki magáénak vallotta egy egész életen keresztül Szent Tamás közvetlen környezetének fölséges jelszavát: *Veritas*. Nem vehető tehát zokon, ha a finom elméjű és nagy tudományú Moór Gyula, jogbölcseleti egyetemi tanár egy előkelő, terjedelmes bírálatban törekvéseimnek teljes elismerést szolgáltatott, és azokat a kellő távlatba és ke-

rétbe állította bele. Annyival inkább, mert ebből a munkából Schmerzenskind lett.

Elöttem állott az egyetemi *rektorság*. Tudtam, hogyha eddig be nem fejeztem, ad Graceas Kalendas¹ marad. Tehát erőltettem. Pedig sok munkát adott. Többek közt teljes tudományelméletet is akartam adni — tudtommal a világirodalomban elsőnek. S csak ennek két kezdő paragrafusa négy hónapi megfeszített munkába került! Közben egyre többet fájt a fejem, és egyre több orvosságot szedtem. Egész nyaram is ráment a munkára, és eléggé kimerülten vettem át a rektorságot. Bíztam benne, hogy nem ad sok dolgot. Hisz két ízben is voltam dékán, és mint ilyen, a tanácsnak két-két évig tagja. Tehát jól ismertem az egyetem életét. Annyival inkább, mert tanácstagságom idején bele is nyúltam az egyetem életébe.

Két esetet ki kell emelnem. Mikor a középkori egyetemes történelmi tanszék betöltéséről volt szó, én arra az álláspontra helyezkedtem, hogy nemkatolikus azt tudományelméleti okból sem tudja betölteni. Ennek cáfolatául a kérdésben forgó nemkatolikusától egy középkori tárgyú dolgozatot adtak át. Én csak úgy taláломra kinyitottam s jóllehet céhbéli historikus nem vagyok, ott egy lapon tizenkét súlyos tárgyi hibát mutattam ki. A hatás teljes volt. Nem voltam az eredmény tekintetében ilyen szerencsés teljesen hasonló esetben prorektorságom

¹A görög hónap elsejére = végeláthatatlan, bizonytalan időre.

idején. Be kellett érnem elvi tiltakozással és azzal a tudattal, hogy legalább a katolikus ügynek, ha csöndben is, szolgáltam.

Egyébként a rektorságba vegyes érzésekkel léptem be. Tudtam, hogy ez sorban megy, mint a falusi bíróság. Megválasztatni nem dicsőség; csak kiesni szégyen. Azért mégis jól esett az egyhangú választás, mely nem értődik magától olyan emberrel szemben, aki mindig megalkuvás nélkül határozott irányt képviselt, a tudományban és az életben egyaránt.

Külön ambícióim nem voltak. A kormányzótehetség közben nem jött meg. De kötelességemnek becsülettel meg akartam felelni.

Székfoglalómat el is készítettem. Föl akartam használni ezt a számomra vissza nem térő alkalmat, hogy magasabb helyről, tehát messzebbre halhatóan, hirdessem a profán és teológiai tudományok elválaszthatatlansága!;. A második ünnepélyes alkalommal, mely az egyetem alapító ünnepségén nyílt volna, a mai ellenkező áramlatokkal szemben az elméleti tudományok szükségességét és föltételeit akartam tárgyalni. Erre már nem került sor.

Hogy mennyire este felé jártam, hamar kitudt. Mindjárt szeptemberben erős influenza lepett meg. Már lefolyása is figyelmeztetett, hogy bennem valami megváltozott. Azelőtt egy ilyen betegség egy-két nap alatt lezajlott. Most hónapokig lappangott. Már székfoglalómat is a betegágyi nyugalom megszakításával kellett megtartanom. Végre is a

klinikára jutottam. A kolozsvári egyetem megnyitóján az egyetemek nevében a köszöntő beszédet, melyre oly örömmel készültem, már nem tudtam elmondani. December elején kerültem vissza a klinikáról. Látszólag gyógyultam.

De csak éreztem a fáradtságot. Ennek nem találtam enyhülését az annyira várt félévi szünetben sem. Akkor ugyanis a románoktól mindenképen nehezített körülmények közt kellett édesanyám betegágyához sietnem. A látogatásból sajna temetés iett. A temetés szigorú téli időben folyt le. A visszautazás pedig különös volt. Vonatunk nagy késéssel ért a román határra. Kurticsra. Ott aztán a vám- és útlelvizsgálatot sokáig elhúzták, s utána nyájas mosollyal kijelentették, hogy közben a magyar szerelvény visszament. Tehát a szilveszteréj és újév napját a primitív román állomáson kellett tölteni, mert csak másnap este jött megint magyar szerelvény. Más úton pedig nem engedtek át Magyarországra. Közben lázam jött. Még jó, hogy mellettem volt orvoscsém, ki nagynehezen orvosságot szerzett. Ilyen állapotban egy éjszaka utaztam fűtetlen vonaton. Mire haza értem, 39 fokos lázam volt. Megint a klinikára kerültem. De most négy nap múlva szabadultam.

Úgy hittem, hogy teljesen egészségesen távozom! Újra vállaltam a rektori kötelességeket. Ezek jórészt a nekem annyira terhes *reprezentatív* munkákban merültek ki. Az ifjúság iránti, bennem mindig élő jóindulatból elmentem a híres jogász-, majd nem so-

kára a medikus bábra és még készültem néhányra. Majd fogadtam egy szerb küldöttséget, s természetesen részt vettem a tiszteletükre rendezett „banketten”, ami nélkül, hiába, nálunk nem megy az ilyen idegenfogadás. Utóbb jött a német tudományos intézet ünnepélyes megnyitása az egyetemen. Itt megnyitó beszédet mondtam, (a jelenlevő német nagyságok is olvasták a mondókájukat), mely a nagy szövetséges és a tudományban tanítómesterünk iránti hódolatot és egyetemünk méltóságát, valamint magyar jellegét egyaránt kifejezésre juttatta. Utána persze megint reprezentációs ebédek és estélyek hosszú sora következett. De ez számomra mindig annyit jelentett, hogy éjjeli egy óra előtt nem igen jutottam éjszakai pihenőhöz. Pedig félhatkor már föl kellett kelnem szerzetesi, papi, majd tanári és rektori kötelességeim végzésére.

Már akkor megkaptam az első közvetlen figyelmeztetést. 1941-ben, február 9-én a [Cassiacumban^ egész nap tartó epehányás rogott el. Két napig feküdtem, utána jött az említett német ünnepség. Szombaton megint szédülések fogtak el, hányás kerülgetett. De akkor már tudtam orvosságukat. Útközben beszereztem, bevettem és végeztem teendőimet. Délután orvosi tanácsra pihentem. Egészen jól éreztem magam. Éjjel arra ébredtem, hogy valami súlyos bajom van. Csak lassan, keserves tapasztaltok árán eszméltem arra, hogy ez alighanem agyvérömlés.

Barátom és rendtársam, Vékey Károly, hívta az orvosokat. Miközben három orvos

is lábujhegyen járt a szobámban, suttogva beszéltek, jégtömlőt tettek a fejemre, hirtelen átvillant a fejemben a gondolat: hiszen ez ép úgy megy, mint Prohászkanál volt, tehát meghalok. A halál gondolatának ez a váratlan megjelenése és közvetlen időszerűsége különös hatással volt rám. Negyed óra alatt azért elkészültem, és nyugodtan vártam. Nem sokára megtudtam, hogy a klinikára visznek. Akkor átcikázott fejemben az a gondolat: tehát mégsem halok meg most; hiszen klinikára nem halni viszik az embereket. Érdekes, egész betegségem alatt sem gondoltam aztán, hogy közvetlenül fenyeget a halál.

Este.

Hettingernek, a valaha híres apologétának rektori székfoglalója ezt a címet viseli: Die Wissenschaftbetet. Természetesen elsősorban a profán tudományokra gondol. Itt első tekintetre nyilvánvaló, hogy nem minden tudomány egyforma közvetlenséggel és egyfomán tiszta hatékonysággal van indítva az imáadásra. Hogy a csillagász a tudományából több indítást kap az áhítatra, mint pl. a nemzetgazdász, első tekintetre nyilvánvaló.

Én azt hiszem, hogy valamennyi tudomány között leginkább fölhív az imáadásra a meteorológia. Olyan kurta eszűek megállapításai, olyan bizonytalanok hozzátevései, hogy épen maga a tudomány hirdeti, hogy az időjárás mindenkor a személyes, teljesen szuverén belátású művészeti sürgetése szerint alkotó Isten műve. Ha tehát a primi-

tív ember a dörgésben és villámlásban közvetlenül Isten szavát és nyilat érezte, a meteorológus is épen a tudományától erre van fölhíva. Én nem is merem azt mondani, hogy az idő rossz. Érzem, hogy közvetlenül Isten műve.

Olyanféle, mint az időjárás, az egyéni élet útja is, sőt a természet járása is. Az élet-pálya a mi tapasztalati világunkon belül rendszeren hajnaltól reggelen és delelőn keresztül alkonyfelé veszi útját. Néha azonban sötét felhők hirtelen, a rendesnél korábban takarják el a napot. Olykor esetleg még ki-kikandikál egy-egy foszlány mögül, csak azért, hogy utána annál irgalmatlanabbul elbújjon. És amint az időjárást nem szabad számonkérni az Úr Istentől, az ilyen felhős-förgeteges életalkonyánál is meg kell szívlelni Szent Péter szavát: Alázzátok meg magatokat az Isten hatalmas keze alatt, minden aggodalmatok óréá bízván, mert neki gondja van reátok (Pét. I. 5, 6, 7). Lehet aztán azon elmélázni: fáradságos, önzetlen élet után, miért nem ülhetek csöndes alkonyban, mely ugyan szürkületében a hajnalhoz hasonlít, csakhogy a hajnal szürkülete a jövőt takarja el, az alkony szürkülete pedig a múltnak szemfödője.

Sokszor jár eszemben mostanában Vörösmarty két sora:

Férfi napjaidban hányszor álmodoztál,
Büszke reményekkel kényedre játszottál!

Sokat akartam, amit rendes esti szürkületben talán meg is tudtam volna csinálni, ha

lassabban is. Dehát a derékban tört tölgynek is van az erdőben helye és hivatása, és Goethének is igaza van: Nagy katasztrófa után bölcs dolog nem azon búsulni, mi minden veszett el, hanem azt nézni, mi maradt meg.

De itt is azt gondolom, a legjobb vigasztalás nyíltan, alázatos lélekkel szemébe nézni az igazságnak. Az igazság szabaddá tesz, mondja az üdvözítő. Az igazság pedig az, hogy az idős vagy épen megrokkant ember már elvégezte a magáét e földön. Nem mintha nem volna még hivatása. Pl. megfelelő magatartással példát adni. De ezt nem igen szokás követni. Magyarán: az öreg, vagy rokkant ember kilóg a világból. Ha mindjárt kegyeletes jó barátok és hálás növendékek lelkében él is és élni is fog, de azzal legyen tisztában, hogy sorsa az, amit Goethe hárfása penget:

Wer sich der Einsamkeit ergibt,
ach, der ist bald allein.
Ein jeder lebt, ein jeder liebt,
und lässt seiner Pein.

Ezeket a sorokat azonban az öreg kor számára értelmezni kell. És értelmezni aligha tudja, aki nem élte meg. Hát megpróbálom.

Hiba volna azt gondolni, hogy az öregedő ember *egyedülisége* azért van, mert nem érti a kort, nem tud bekapcsolódni abba, ami az ifjabb nemzedéket érdekli. Mert sokan öregek igenis, sőt nagyon is megértik korukat és koruk fiatalságát. Itt nemcsak azokra gondolok, kik még nyolcvan éves korukban

is galamszürke kalappal, virágos gomblyukkal feszelegnek, ha nők, a festettségben, bubifrizurában, rövid ruhában, cigarettázásban stb. túltesznek unokáikon. Ezek szánamegyszerű maskarák, át akarják hazudni magukat öregkorukon át a másvilágra. Általában a valaha élénkebb szellemű emberekre nem lehet rámondani, hogy nem értik a körülöttük zajló világot. Legföljebb azt lehet megállapítani, hogy a maguk világát, a belül hordott idő-jelet nem tudják értelmezni.

Azt sem lehet mondani, hogy az öregek egyedülisége azért van, mert a környezet, különösen a fiatalok nem elég figyelmesek és gyengédek a kor iránt. Megengedem, hogy általában nem olyan nagy ez a figyelmesség, mint régen olvasókönyveinkben olvastuk. Most is akadnak olyanok is, akik hajlandók volnának, mint bizonyos primitívek, az öregeket egy fára tenni, azt jól megvágni, és amelyik leesik, azt agyonütni. Ezt persze még sem teszik; ennyire már „pallérozottak” az erkölcsök.

Hanem a dolognak más a pszichológiája. A fiatalabb nemzedék — s itt az évek nem számítanak —, még teljes mivoltával benne áll az élet áramában. Az bennük is erőteljesen lüktet a maga ritmusával. S ezt főként az jellemzi, hogy neki csak a *most* illetve *holnap* imponál. Az előre törtető élet szempontjából csak annak van jelentősége, ami erősen belemarkol a mának üstökébe a holnap számára. Ami ezt az ütemet nem bírja, aminek nincs jelentős adnivalója a ma életkövetelései számára, aminek nincs fogható

ígérete a holnap számára, az akarva-nem-akarva a sarokba kerül. Nem azért, mert odaállították, ó nem. Hanem azért, mert az előre törtető életár egyszerűen oda sodorta. Gondolom, ez majdnem természeti törvényszerűség, melyet az evangélium sugallta gyöngédség tudna, de ritkán szokott ellen-súlyozni.

Ezzel szemben más védekezés nincs, mint nyugodtan tudomásul venni: ez az élet törvénye. A hit azt mondja nekünk, hogy az eredeti bűn következménye. Továbbá igns nagy segítség, ha valaki egész életén át igénytelenségre és alázatra nevelte magát. Aki öreg, vagy az életharcra gyöngé, annak jó napról-napra úgy berendezkedni, hogy irgalomból van és reményből él. Ha rám szakadt az este, bölcs dolog elkészülni arra, hogy Jön az éjtszaka. Jó annak, aki tudja, hogy ez után az éjtszaka után is megvirrad. Jó annak, akinek, mint Szent Lőrincnek, ez az éjtszaka nem sötét, sed omnia in luce clarescunt.¹ Jó annak, aki megéli, amit a goethei hárfás a folytatásban mond:

Ja, lasst mich meiner Qual!
Und kann ich nur einmal
recht einsam sein,
dann bin ich nicht allein.

Ebben az összefüggésben szabad talán egy szót szólni az öregedő kor zsémbességéről és a környezettel való elégedetlenkedésről és örökös morgolódásról is.

¹ Hanem minden világosságban ragyog.

Ez csakugyan sok esetben az élet-resentiment következménye. S ennyiben a környezet megállapítása, hogy „előbb nem volt ilyen az öreg”, fején találja a szöveget. De sok esetben mélyebben vannak az okai. Ilyenkor nincs törés. A kritika vagy elégedetlenség nem az öregedő kor velejárója. Az előbb is megvolt. De az életiram a sodrával betakarta, s most, hogy az életfolyam csöndesebben halad, jobban kimered, mint a szikla az alacsony vízállású folyóból. Azután korábban a sürgető élet, az élet- s munkatársakra való utaltság egy etikailag nem is hibáztatható ösztönszerű alkalmazkodás erejével elnyomta azt, ami ennek az élet számára való toborzásnak akadéka. Ez is természetesen elesik annál, aki már nincsen közvetlenül érdekelve az élet harcában, hanem ráér nézni és kritizálni. Talán egy harmadik szempont is érvényesül. Az idős ember már nem sokat remél ezen a földön. Jobban van tehát arra indítva, hogy szabadon eressze a kritika kantáriját. Talán azért is, mert érzi, hogy amennyiben javítani akar, már nincs sok ideje. Minden esetben a csak „mosolygó öreg” mesterséges kitenyésztés. Az öreg életbölcesség mindenesetre sokat megmosolyog, amin mások izgulnak. De sokat el- és megsirat, amit mások életmámorukban észre sem vesznek.

Szíves elnézést kell kérnem ezért a hosszás elmélődésért, mikor eseményeket kellene elmondanom. De ennek az életszakomnak eseményeit ugyancsak rövidre foghatom. Olvastam egyszer egy jó könyvet, mely

az egész történelem anyagát röviden össze akarja foglalni a mai ember számára. Az egész történelem a könyvben négy, meg'ehetősen egyenlő részre volt osztva. Az első rész az emberiség történetét K. u. 1000-ig vitte, a második kb. 1600-ig, a harmadik 1900-ig, a negyedik 1930-ig. Minél közelebb ér a véghez, annál bővebb beszédű. Az ön-életrajzzal az ember fordítva van. Sok itt a mondanivaló a gyermek- és ifjúkorról, később egyre szófukarabb lesz, a végén meg majdnem elfelejti a beszédet. Az est külső eseményeit én is néhány szóval elmondhatom. Annál inkább, mert még az elején vagyok.

Ott hagytam abba, hogy a klinikára vittek. Minden hivatási munkám hirtelen megszakadt. Helyzetem arra készítetett, hogy lehetőleg ne foglalkozzam a jelennel. Annát szívesebben visszajártam múltamba. Számbavettem, hogy munkámmal nem magamat ke- -restem. Csak a legnagyobb ügyet akartam szolgálni, az Isten országát. Ez s csak ez b'rt rá oly sok áldozatra és olyan intenzív munkára, hogy az ország első orvosainak egybehangzó megállapítása szerint nem a konstitúció, hanem az erőltetett szellemi munka volt betegségem oka. Számbavettem, hogy a vezetésemre bízottakat szeretettel, áldozatosan, türelemmel, megértéssel, lelkiismeretesen és irgalommal kezeltem. Ez most bőséges és jótékony esőként visszahullott rám. Sok gyöngéd figyelemben volt részem. Sokan és kitartóan imádkoztak értem.

Ez a szerető gond, Herzog professzor nagy-

szerű orvosi vezetése, a kitűnő, önfeláldozó ápolás gyógyulásumat nagy lépésekben vitte előre. Azonban két hét múlva magas láz jelentkezett, és három hónapig hűségesen rám látogatott. A hosszú fekvést megadással viseltem. Csak mikor észrevettem, hogy sokat vizsgálják a szívemet és megsejtetem, miről van szó — közben az utolsókenetet is föladták —, egy reggel a kezelő orvosnak szemrehányást tettem: Maguk folyton vizsgálják az embert s egy szép nap kimondják, hogy a szíve nem bírja tovább. Mért nem mondják meg nyíltan, hogy áll az ember, hogy elkészülhessen.

Aznap elhagyott a láz, és én gondos és ügyes vezetés mellett újra járnai tanultam és egy hónap múlva elhagyhattam a kórházat. Azóta béna lábbal, s bár cammogva, de járom az élet útját. Béna kézzel, de forgatom, ha halkán is, a munka kerekét. Ellátom minden kötelességemet, minden nap misézem és dolgozom is, persze nem a korábbi ütemben.

Közben 1942-ben kitüntettek a Korvinlánccal, miután a Korvin-rend alapításakor 1930 körül maga Magyarország kormányzója a Vár Mátyástermében tűzte társaimnak és nekem mellemre a korvinkoszorút. Más kitüntetés mellemen nem is ékeskedik. Bár tudom, hogy a kitüntetések legtöbbször „lát-hatatlan érdemek látható jelei”, a Korvinkitüntetésnek mégis örültem, mert tudományos érdemért jár és mert kifejezetten a hit-tudomány műveléséért kaptam.

Este van. Alázattal, keresztény reménnyel várom azt a virradatot, melynek nincs alkonya. Ez az önéletrajz pedig csak arról akart tanúságot tenni, hogy írója egy hosszú életem keresztül iparkodott, úgy, ahogy telt tőle, dolgozni a magyar tereken vitézkedő Isten országáért.

FÜGGELÉK.

Nyomtatásban megjelent műveim.

Már nem kaphatók:

1. Főbb elméletek az értelmi ismeretek eredetéről. Bölcsellettörténeti kritikai tanulmány. Egyetemi pályadíjat nyert munka. Külön lenyomat. Budapest, 1904. 322 lap. Lásd 19. szám.

2. Kezdet és vég a világfolyamatban. Hittudományi doktori értekezés. Budapest, (Szent István), 1907. 163 lap. Részei újra megjelentek a 19. kiadványban.

3. Apologetika. Középiskolai tankönyv. Szent István kiadása. Budapest, 1907. 89 lap.

4. Energetika és bölcsélet. A energetikai tételek tartalma, természettudományos értéke és bölcselti jelentősége. Külön lenyomat. Budapest, 1908. 57 lap. Újra megjelent a 19. számú kiadványban.

5. Az anyag mivoltáról. Természetbölcséleti értekezés. Különlenyomat. Budapest, 1911. 93 lap.

6. Krisztus jelenléte az Olt áriszentségben. Budapest (Szent István), 1910. 69 lap. Újra megjelent a 19. számú kiadványban.

7. Fr. W. Foerster. A nemi élet etikája és pedagógiája. Az 1910-i bővített eredeti szerinti fordítás. Budapest (Szent István), 1912. 208 lap. Második kiadás ugyanebben az évben.

Még kaphatók (a Szent István-Társulat könyvkereskedésében IV., Kecskeméti-u. 2.

8. Katolikus vallásban középfokú iskolák felső osztályai számára és magánhasználatára:

Katolikus hittan. Budapest (Szent István kiadása), 1911. V és 147 lap. 13. kiadás. 1939.

Katolikus erkölcsstan. Budapest, 1912.

VII és 151 lap. 11. kiadás 1939.

Katolikus egyháztörténetem. Budapest, 1911. VIII és 179 lap. 9. kiadás 1939.

Katolikus hitvédelem. Budapest, 1912.

VIII és 150 lap. 8. kiadás 1939.

9. Imádságos könyv. Egyszersmind lelki kalauzul a tanuló ifjúság számára. Sík Sándorral együtt. 1913. 662 lap. 11. kiadás 1940.

10. F. W. Foerster. Élet és jellem. Fordítás németből. Budapest, 1913. 340 lap. 5. kiadás 1934.

11. Az istenbizonyítás logikája. Budapest, 1913. 161 lap. Elfogyott.

12. Kiemelkedő szótársítások. Külön lenyomat. Budapest, 1916. 31 lap. Újra megjelent a 19. számú kiadványban.

13. über bevezugte Associationen. — Würzburgi bölcséletdoktori értekezés. Leipzig, 1917. 79 lap. Nem került forgalomba.

14. Dogmatika. A katolikus hitigazságok rendszere. Főiskolai és magánhasználatra. Két kötet. Budapest, 1923. 1100 lap. Második bővített kiadás (1412 lap) 1937.

15. Summarium Theologiae Dogmaticae ad utilitatem tironum litterarum sanctorum

- Budapest, 1923. 346 lap. Második bővített kiadás (548 lap) 1935.
16. A klasszikus ferences teológia. Külön lenyomat a ferences jubileumi évkönyvből. Budapest, 1927. 51 negyedrért lap. Újra megjelent a 34. számú kiadványban.
17. Karakterologia és aristotelesi metafizika. Akadémiai székfoglaló. Budapest, 1927. 74. lap.
18. A bölcsélet elemei Szent Tamás alapján. Budapest, 1927. 283 lap. Második kiadás 1940. 584 lap.
19. Az Ige szolgálatában, összegyűjtött kisebb dolgozatok 1903—27. Budapest, 1928. 665 lap.
20. Prohászka Ottokár összes munkái *Prohászka pályája* c. bevezetéssel, bevezetésekkel és jegyzetekkel. 25' kötet. Budapest, 1929 és 1928.
21. Krisztus. Tíz előadás valamennyi kar hallgatói számára. Budapest, 1930. 270 lap. Második kiadás 1939.
22. Szentek élete. Több rendtársam közreműködésével. Budapest, 1930—33. 1550 lap.
23. Eszmék és eszmények, összegyűjtött kisebb dolgozatok 1928—32. Budapest, 1932. 230 lap.
24. A házasság. Tíz előadás valamennyi kar hallgatóinak. Budapest, 1932. 244 lap. Harmadik kiadás 1940.
25. Isten a történelemben. Tíz előadás valamennyi kar hallgatóinak. Budapest, 1933. Harmadik kiadás 1939. Ugyanez németül: *Gott in der Geschichte*. Salzburg, 1936. Második kiadás előkészületben. Lengyelül 1941.

26. A 15. szám második átdolgozott kiadása 1935.
27. Az örökkévalóság. Tíz előadás valamennyi kar hallgatóinak. Budapest, 1936. Németül: *Der Mensch und die Ewigkeit*. München, 1938.
28. Prohászka, mint akadémikus. Beszéd az akadémia alapító ünnepségén. Budapest, 1936. 31 lap.
29. őrség, összegyűjtött kisebb dolgozatok 1933—36. Budapest, 310 lap.
30. A 14. sz. második bővített kiadása, 1937.
31. Eucharisztia. Budapest, 1938. Németül: *Christus mit uns*. München. 1939. Második kiadás 1942.
32. Magyar életerő. Kisebb dolgozatok 1936—39. Budapest, 1939. 158 lap.
33. A 13. szám átdolgozott kiadása. 1940.
34. Titkok tudománya. összegyűjtött teológiai dolgozatok, főként 1936—39. Budapest, 1940. 350 lap.
35. Titok és tudomány. Rektori székfoglaló. Budapest, 1940. 33 lap.
36. Logikák és logika. Akadémiai r. tagsági székfoglaló. Budapest 1941.
- Előkészületben: A 20., 21., 24., 25., 27. számok *spanyol fordítása*. Nemzetnevelés. összegyűjtött pedagógiai dolgozatok 1930—1942. Szenttamási szövegek bevezetéssel, fordítással és magyarázatokkal.

*Az összegyűjtött kisebb dolgozatok
részletes jegyzéke.*

Az Ige szolgálatában:

1. *Az értelmi ismeretek eredete* 1902. Az 1. szám bevezetése. A többi tartalma föl van dolgozva a Bölcséletben.

2. *Esszének és keresztények.* Megjelent a Kalazantinumban 1903.

3. Szepőlтелен fogantatás, a) *A szepőlтелен fogantatás tartalma, igazsága és dogmatikai jelentősége.* A szegedi piarista gimnázium 1904-i jubileumi ünnepségen mondott beszéd. Megjelent a gimnázium 1904—1905-i Értesítőjében, b) *Szűz Mária szepőlтелен fogantatása jóhír.* Szentbeszéd, megjelent a Szent Gellért 1908-i évfolyamában.

4. *Ne ítéljetek.* Megjelent a Kalazantinum 1900-i évfolyamában.

5. *Kezdet és vég.* A 2. szám 1. és 2. fejezete.

6. *A természeti törvények értéke és határai.* A 2. szám 5. fejezete.

7. Szentek dicsérete, a) *Kalazanti Szent József eszményünk.* A budapesti Kalazantinum 1904-i ünnepségen mondott beszéd, b) *Szent Imre életének nevelő értéke.* A budapesti piarista gimnázium 1907-i jubileumi ünnepségen mondott beszéd. Megjelent a g'ma. Értesítőben. 1907/8. c) *Szent Alajos.* A Máriakongregációk országos kongresszusán, 1926-ban, a Szent István bazilikában mondott beszéd. Megjelent a Katolikus Nevelés 1926-i évfolyamában, d) *Canisius Szent Péter tollal a kezében.* A Canisium-triduumkor a jezsuiták budapesti templomában 1926-ban mondott szentbeszéd.

8. *Energetika és bölcsélet.* A 4. szám új lenyomata.

9. Középiskolai ifjúság, a) *Erkölcsei koncentráció.* Megjelent a Magyar Középiskola első számában, 1908-ban. b) *A középiskolai hitnevelés főbb nehézségei korunkban.* Megjelent a Katolikus Nevelés 1908-i évfolyamában, e) *A középiskolai fiúk nemi védelme.*

A Nemzetvédő Szövetség törvényelőkészítő szakértkezletén tartott előadás, 1907-ben.

10. Nevelők, *a) Willmann.* Megjelent a Magyar Középiskola 1908-i évfolyamában, *b) Egy kiváló jelenkori nevelő s< "Ilemi pályája* (Foerster). Megjelent a Religio 1909-i' évfolyamában.

11. *Szemponatok a mai panteizmus etiológiájában.* Megjelent a Religio 1910-i évfolyamában.

12. *Krisztus jelenléte az Oltáriszentségben.* A. 6. szám új kiadása.

13. *Kiemelkedő szótársítások.* A Szent Tamás Társaságban tartott felolvasás. Megjelent a Religio 1918-i évfolyamában. A 12. szám új lenyomata.

14. *A keresztyén házasság.* Hat esküvői beszéd. 1913—27.

15. *A szentségi jegy mivoltáról.* Megjelent a Religio 1918-i évfolyamában (58 lapnyi teológiai értekezés).

16. *In angustiis temporum. a) Kinek a pártján van a háborúban az Isten?* Megjelent a Katolikus Népszöjvétség előadás-sorozatában 1915-ben. *b) Szentbeszéd} a pünkösdi utáni 9. vasárnapra.* 1919φη, közvetlenül' a kommunizmus bukása után a budapesti piarista kápolnában mondott szentbeszéd, *c) Szilveszter estéjén.* Ugyanott 1919-ben mondott szentbeszéd.

17. *A kegyelem mivoltáról.* Megjelent az egyházi Lapok 1920-i évfolyamában.

18. Szociális nevelés, *a) Szociális munka és krisztusi jellem.* Megjelent a Szociális Misszótársulat sorozatos kiadványaiban 1917-ben. *b) Nemzeti újjászületésünk pszichodinamikai föltételei.* A Szent Tamás Társaságban 1920-ban tartott előadás, *c) Katolikus nemzetnevelő feladatok.* A XVII. katolikus nagygyűlésen mondott beszéd, 1925-ben. Megjelent a Katolikus Nevelés 1926-i évfolyamában.

19. *A Divina Commedia teológiai inspirációja.* A katolikus Dantebizottság ünnepén 1922-ben tartott fölolvásás. Megjelent a Katolikus Szemle 1922-i évfolyamában.

20. A papi hivatás, *a) Pap és hívők.* 1919-ben a budapesti egyetemi templomban újmisen mondott szentbeszéd, *b) A papi tevékenységek.* 1924-ben Budapes-

ten, újmiséen mondott szentbeszéd, *c) Papi hivatásia való nevelés a középiskolában.* A hittanárok egyesületében tartott előadás 1924-ben. Megjelent a Katolikus Nevelés 1924,-i évfolyamában.

21. Főiskolai pedagógia, *a) Katolik is kötelességek a tudománnyal szemben.* Az Országos Aatolikus Diákszövetség nagygyűlésén tartott előadás, 1924-ben *b) Fiatalság.* A pesti Szent Imre-kollégium estjén a pesti Vigadóban tartott előadás, 1925-ben. *c) Emlékezés: Zubriczky Aladár* ravatalánál, 1926-ban mondott beszéd. *Székely István* temetésén a Tud. Akadémia nevében mondott beszéd. Megjelent az Akadémiai Értesítő 38. kötetében, *d) Tudomány és világnézet.* Megjelent a Vox Academica első számában, 1927-ben.

22. *Áldozat-elméletek.* A szentmise mivolta az újabb áldozatelméletek világánál. A Pázmányegyetem hittudományi karán az 1923/24-i tanév első felében tartott külön előadás. 41 lap.

23. Dogma és élet. *a) Végső célunk és az Oltári-szentség.* Megjelent az örökimádás 1908-i évfolyamában, *b) A kegyeletes lelkület és dogmatikai indítékai.* A budapesti papság havi összejövetelein tartott előadás, 1920-ban. *c) A missziós tevékenység dogmatikai indítékai.* A hittanárok Egyesületének missziós kurzusán tartott előadás, 1925-ben. Megjelent a Katolikus Nevelés 1925-i ávfolyamában. *d) Idő és örökkévalóság.* A budapesti belvárosi egyházközség böjti estjén tartott előadás, 1926-ban.

24. *Prohászka emlékezete, a) A temetésén,* a székesfehérvári Dómban mondott gyászbeszéd, 1927 ápr. 6-án. Megjelent a Keresztény Nő 1927-i évfolyamába». *b) A Hittanárok Egyesületében* tartott előadás, 1927-ben. Megjelent a Katolikus Nevelés 1927-i évfolyamában, *c) A katolikus nagygyűlésén* 1927 októberében mondott beszéd. Megjelent a Katolikus Almanach 1928-as évfolyamában, *d) A Szent István-Akadémia ünnepi ülésén* tartott fölolvadás 1927 decemberében. Megjelent a Katolikus Szemle 1928-i évfolyamában.

25. *A világ vége a teológia és természettudomány szerint.* A katolikus Diákszövetség kurzusán tartott előadás, 1927-ben.

Eszmék és eszmények.

1. *A dogmák időszerűsége.* Felelet egy kérdésre. Megjelent a Nemzeti Újságban 1931-ben.

2. *Istennel vagy Isten nélkül?* Megjelent a Fialat Magyarság első számában, 1931-ben.

3. *Házasság, szüzesség, szüziesség.* Szent Imre emlékének. Megjelent a Kaposvári Értesítő 1930-i évfolyamában.

4. *Korunk válsága és az Oltáriszentség.* Az eucharisztikus díszgyűlésen tartott előadás 1931-ben. Megjelent az örökimádás 1931-i évfolyamában.

5. *A középiskolai vallástan mint tantárgy.* A Hit-tanárok és Hitoktatók kongresszusán tartott előadás 1930-ban. Megjelent a Katolikus Nevelés 1930-i évfolyamában.

6. *Eszmék és eszmények.* Egyetemi tanév-megnyitó beszéd 1932-ben. Megjelent a budapesti egyetem kiadványai között.

7. *Esicüvő're.* Az egyetemi templomban, 1929-ben.

8. *Első szentáldozásra.* 1930-ban.

9. *Harmincéves találkozóra.* A szegedi piaristák kápolnájában mondott szentbeszéd 1929-ben. Megjelent a Szegedi Katolikus Tudósító 1929-i évfolyamában.

10. *Huszonöt éves papságomra.* Válasz üdvözlő rendtársaimnak 1929-ben.

11. *Vörösmarty.* A budapesti Piarista Diákszövetség ünnepi lakomáján mondott serlegbeszéd 1928-ban. Megjelent az évkönyvben.

12. *Kiss János* ravatalánál mondott beszéd. 1930-ban.

13. *Zubriczky.* A budapesti Diákszövetség közgyűlésén mondott emlékbeszéd, 1931-ben. Megjelent az évkönyvben.

14. *Az egyházi pálya.* A Budapesti Piarista Diákszövetség rendezte pályaválasztási előadássorozaton tartott előadás, 1928-ban.

15. *A papság szociális nevelése.* A Hittanárok Egyesületének szociális kurzusán tartott előadás 1932-ben. Megjelent a Katolikus Nevelés 1932-i évfolyamában.

16. *A diakonátus dogmatikai eszméje.* Két elmékedés ta/tva a Központi Szeminárium kispapjainak, 1931-ben.

17. *A teológiai tanárok szakképzettsége.* A teológiai tanárok országos értekezletén tartott előadás, 1931-ben.

18. *A lelkipásztor lelkiélete.* A magyar papság lelkipásztori konferenciáján tartott előadás, 1932-ben.

19. *Szent Ágoston másfélezer év távlatában.* Megjelent a Katolikus Szemle 1938-i évfolyamában.

20. *Szent Ágoston ma.* Rádió-előadás, 1930-ban.

21. *Szent Ágoston karakterológiai jelentősége a De Trinitate műve alapján.* A filozófiai Társaság ünnep ülésén tartott fölolvasás, 1931-ben. Megjelent az Athenaeum 1931-i évfolyamában.

22. *Prohászka rendkívülisége.* Megjelent a Korunk Szava 1932-i évfolyamában.

23. *Ottokár Prohászka.* Ein grosser Bischof der Gegenwart. Megjelent a Hochland 1930-i évfolyamában.

Örség.

1. *Szent örség.* Első része megjelent mint bevezető a Vigília első számában 1935; második része az Uj Kor 1936-i évfolyamának 1. számában.

2. *Szellemi szintézis és vallás.* Az Eötvös Kollégiumban 1932 máj. 13-án tartott előadás.

3. *Katolikus világnézés.* Megjelent a Katolikus Szemle új sorozatának első számában 1934.

4. *Mi a bölcselet?* Az Aquinói Szent Tamás Társaság első bölcseleti kurzusának bevezető előadása 1934 dec. Megjelent a Szent Tamás Könyvtár 1. számában 1935.

5. *Keresztény bölcselet.* Ugyanott 1935 februárban tartott előadás. Megjelent ugyanott.

6. *A legnagyobb magyar bölcsele.* Az Aquinói Szent Tamás Társaság 1933 okt. 18-án tartott Pauler-émlékülésén mondott megnyitó. Megjelent az Athenaeum Pauler-számában 1933.

7. *A skolasztika atyja.* Az Aquinói Szent Tamás Társaság 1933 ápr. 5-én tartott Szent Anzelm-gyűlé-

sén mondott megnyitó. Megjelent a Katolikus Szemle 1933. évfolyamában.

8. *A hittudomány jelen iázisa és föladatai.* Megjelent mint programcikk a Theologia 1. és 2. számában 1934.

9. *Az újabb idők legnagyobb hittudósa.* Megjelent Scheeben születésének századik évfordulója alkalmából a Theologia 1935-i évfolyamában.

10. Hittudomány és hitélet. Megjelent a Theologia 1936-i évfolyamában.

11. *Tömeg és elit.* A Katolikus Szemle első előadás-sorozatán 1935 februárban tartott előadás. Megjelent a Katolikus Szemle 1935-i évfolyamában.

12. *Az államiság dogmatikai gyökere és normája.* Az esztergomi katolikus nyári egyetmen 1935 jún. 21-én tartott bevezető előadás.

13. *Szociális kötöttség és szellemi szabadság.* A katolikus Szemle előadásorozatán 1936 április 1-én tartott előadás.

14. *Húsvétest.* 1936 április 11-én, nagyszombaton este tartott rádióelőadás.

15. *Örökimádás.* A katolikus nagygyűléssel kapcsolatos eucharisztikus gyűlésen 1933 okt. 11-én az örökimádás-templomban tartott előadás. Megjelent az örökimádás 1934-i évfolyamában.

Magyar Életerő.

1. *Mit adhatnak a könyvek?* Megjelent *Kőhalmi Béla* „Az új könyvek könyve” c. kiadványában. 1937.

2. *Magyar bizás.* Megjelent az „Egyedül vagyunk” 1939. (II. évf.) 5. számában.

3. *Az „őstehetségek”.* Megjelent a Budapest Hírlap 1934 szeptember 20-i számában.

4. *Tegnap és Holnap között.* Megjelent a „Katolikus Szemlé”-ben 1937.

5. *Vigiliás lelkület.* Megjelent a „Vigiliá”-ban 1938.

6. *Mea culpa!* Megjelent a „Keresztény Nő”-ben 1936.

7. *A vallás hazája.* Megjelent a „Tükör”-ben 1937.

8. *Ki a mi Istenünk?* Megjelent a „Szent Tamás Könyvtár”-ban 1939.

9. *Krisztus, antikrisztus, krisztushordozók.* Megje-

lent a „Nemzeti Újság”-ban mint vezércikk; az 1. rész 1937 május 2-án, a 2. rész 1938 május 29-en.

10. Pázmány. Megjelent mint Pázmány halálának 300. évfordulóján a Szent István Akadémián mondott emlékbeszéd 1938-ban.

11. *Prohászka*. Első része rádiófelolvasás volt halálának 10. évfordulóján, 1937 április 2-án megjelent a „Vigiliá”-ban 1938. Második része megjelent a „Keresztény Nő”-ben 1935.

12. *A piarista iskolák szelleme*. Mint ifjúsági (1933 november 26-án a budapesti piarista kápolnában mondott) szentbeszéd, megjelent a Budapesti Piarista Gimnázium 1933/34. évi értesítőjében.

13. *Magyar karácsonyest 1938-ban*. Rádiófelolvasás.

14. *Húsvét 1939-ben*. Rádiófelolvasás.

Titkok tudománya.

Mi a vallás? Megjelent a Theologia 1937-i évfolyamában.

A vallás mai helyzete. Megjelent a Kir. m. Egyetemi nyomda „A mai világ képe” c. kiadmányának I. kötetében, 1938.

Időszerű missziós megfontolások. Megjelent az Unió Cleri 14. évkönyvében, 1940.

Miért nem adja meg a keresztség az eredeti épiséget? Megjelent a Theologia 1937-i évfolyamában.

Az Eucharistia helye a hitrendszerben. Megjelent a Theologia 1938-i évfolyamában.

Szűz Mária egyetemes kegyelemközvetítése. Megjelent a Theologia 1937-i évfolyamában.

A glósszologia. Megjelent a Theologia 1939-i évfolyamában.

A klasszikus ferences hittudomány. 16. szám új le nyomata.

A szentek legtudósabbja és a tudósok legszentebbje. Mint 1939 március 7-én a budapesti domonkosok templomában mondott szentbeszéd megjelent a Credo 1939-i évfolyamában.

Descartes és Szent Tamás. Az Aquinói Szent Tamás Társaság közgyűlésén mondott megnyitói megjelent a Bölcséleti Közlemények 1937-i évfolyamában.

Szent Tamás tanítása az eucharisztiai színekről. Az

A. Sz. T. T. közgyűlésén mondott megnyitó; megjelent a B. K. 1938-i évfolyamában.

A szenttamási istenbizonyítás gnózeológiájához. Az A. Sz. T. T. közgyűlésén mondott megnyitó; megjelent a B. K. 1939-i évfolyamában.

Ezen kívül a Nemzetnevelésben majd megjelenő dolgozatok. Számos előadásnak megvan a gyorsírói kézírata, illetőleg vázlata, de nem jelent meg.

TARTALOM.

Elöljáróban.....	5
Falum.....	7
Földieim.....	11
Az otthon.....	23
Szülőim.....	27
Elődeim, rokonaim, szomszédaim.....	31
Gyermekkorom.....	39
Az iskola.....	47
Hogyan lettem én magyarrá?.....	57
Hogyan lettem diák?.....	64
Szegeden.....	70
A gimnazista.....	88
A petákos.....	102
Hogyan lettem piarista?.....	113
A gimnázium felső osztályai.....	116
Hogyan lettem magyar író?.....	123
A novíciátus.....	135
A kalazantinumi kispap.....	141
Az egyetemi hallgató.....	149
A pálya kezdetén.....	178
A teológiai tanárság.....	191
Az egyetemi tanárság kapujában.....	218
A dogmatika egyetemi tanára.....	225
Pünkösöd után.....	233
Kortársaim.....	243
A magam útján.....	252
Alkony felé.....	265
Este.....	274
Függelék.....	283